

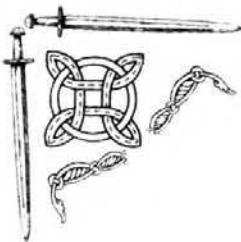
68,4
КС7

Тарас
КАЛЯНДРУК

**ТАСМНИЦІ
ВОЙОВИХ МИСТЕЦТВ
України**

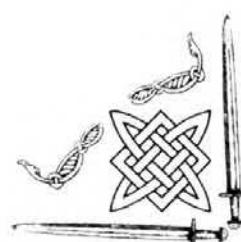

Тарас КАЛЯНДРУК

**ТАСМНИЦІ
бойових мистецтв
України**

ЛЬВІВ — 2007

**ББК 4517,159
УДК 796,85(477)
К 17**

Видано на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга 2007»

Автор висловлює щиру подяку за підтримку цього проекту:
Першому заступнику голови облдержадміністрації
п. Олександрові СЕНДЕЗІ,
Генеральному директору обласної державної телерадіокомпанії
п. Ярославові КЛИМОВИЧУ,
Генеральному директору Львівської філії ВАТ "Укртелеком"
п. Дмитрові МЕЛЬНИКУ,
Генеральному директору ЗАТ "Ринку Південний"
п. Петрові ПИСАРЧУКУ,
Генеральному директору ЗАТ Агрофірми "Провесінь"
п. Іванові ПІВНЮ,
Декану факультету архітектури і земельного будівництва ЛДАУ
п. Іванові ДОБРЯНСЬКОМУ

За сприяння в написанні цієї праці автор висловлює вдячність:
Юрію РОМАНИШИНУ, Ользі КОЛОСОВСЬКІЙ, Богдані РЕВЕРІ,
Володимирові ПИЛАТУ, Степану ПРИМІ, Вікторові ЯСЬКІВУ,
Михайлу ХОМІ, Костянтинові ВАСИЛЬКЕВИЧУ,
Тарасу і Мирославу ОПИРАМ, професорові Станіславу СЕРВЕТНИКУ
і багатьом іншим.

В оформленні обкладинки використано картини Станіслава Серветника "Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогочином в 1238 році" та Олеся Бадьо "Гопак".

Рецензенти:

КРУПСЬКИЙ І.В., доктор історичних наук, професор
ВАСИЛЬКЕВИЧ Х.М., кандидат психологічних наук, доцент
ГУТКОВСЬКИЙ В.В., кандидат історичних наук

В цій унікальній книзі вперше зібрані відомості про бойові мистецтва українців, представлено близько 400 зображень з рідкісних джерел, більшість з яких до останнього часу були малодослідженими.

Зі сторінок книги оживає самобутня бойова культура наших предків, яка тисячі років допомагала їм захищати рідну землю від ворогів.

Видавець
Василь ГУТКОВСЬКИЙ

Літературна агенція «Піраміда» зберігає за собою всі права,
в тому числі і позакнижкові.
Будь-яке використання тексту чи уривків з нього,
а також художньо-технічного оформлення без письмової згоди
літературної агенції – заборонено!

ISBN 978-966-441-048-6

© Каляндрук Т., текст, 2007.
© ЛА «ПІРАМІДА», макет, 2007.

*Присвячується усім нашим предкам,
які полягли в боротьбі за майбутнє
своого Роду – Народу*

ВСТУП

В історії та культурі кожного народу важливе місце займає військова культура. Історія вчить нас, що найвищий стан військового мистецтва завжди відповідав високій культурі і цивілізації народу; за яких лише і можливе необхідне для успішного ведення війни найвище напруження усіх духовних і матеріальних сил людей. Військові традиції, звичаї передаються з покоління у покоління, на них виховуються діти, їм належить важливе місце у вихованні майбутніх громадян — патріотів своєї держави. Український народ, який віками стояв на межі Сходу і Заходу, захищав грудьми Європу від диких азійських орд, разом з тисячолітньою хліборобською культурою плекав і культуру військову, ідеальним образом якої став образ Лицаря-козака.

Наші поневолювачі намагалися будь-яким чином знищити ці традиції, викорінити з українського серця волелюбний дух воїна. Окупанти знищували як носіїв військової культури (козацтво, Запорізьку Січ, традиції поєдинків, кулачні бої тощо), так і будь-які згадки про неї. Вони спалювали бібліотеки, знищували матеріали етнографічних експедицій, переписували історію. Учених, які займалися цими питаннями, піддавали жорстоким репресіям: їх цькували, звільняли з роботи чи знищували фізично. З українця намагалися зробити кріпака-малороса. Вороги нав'язували нам стереотип холла-недоріки з м'яким характером, ліричною вдачею, який або п'є і танцює, або плаче і зітхає над своєю недолею. „Країна виховання безбатченків, безбатченків без роду і без племені. Єдина країна в світі, де не викладається в університетах історія цієї країни, де історія вважалась чимось забороненим і ворожим,— це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема“ [155, 348], — ці слова Олександра Довженка якнайповніше розкривають суть окупаційної політики, спрямованої на знищення української історії та культури, знищення самого духу українського народу.

Але ніякі окупанти не можуть знищити волелюбний дух українця-воїна. Тому і живе, незважаючи на всі плюндрування і переслідування, упродовж століть військова культура українського народу. Відродження цих традицій має стати одним із першочергових завдань молодої Української Держави. Ознайомлення з бойовими мистецтвами — один із засобів виховання в українців патріотизму, прищеплення любові до героїчного минулого наших предків.

Відроджується козацтво, відновлюються давні українські бойові мистецтва. Вивчаючи факти з історії бойових мистецтв, ми буваємо вражені спадковістю, тягливістю військових традицій. Наприклад, деякі елементи козацьких бойових мистецтв існували ще понад три тисячі років тому (мистецтво будування табору з возів, мистецтво переховування під водою, інститут побратимства). Дослідження розвитку бойових мистецтв українського народу переконливо показує нам, що військове мистецтво українців розвивалося самостійно, у суворій послідовності, завжди відповідаючи вимогам часу, і на всіх етапах свого розвитку не поступалося бойовим мистецтвам інших країн і народів.

Ця книга є спробою дослідити джерела і розвиток військових мистецтв в Україні. Автор зібрав унікальні військові обряди, звичаї, свідчення про найдавніші єдиноборства в Україні (більшість цих матеріалів до недавнього минулого була замовчувана), тому видання буде цікаве для учених, військовиків, працівників спецслужб та всіх, хто небайдужий до військового мистецтва українського народу.

Історія розвитку українських бойових мистецтв — невичерпне джерело нових ідей і тем, а з ними й основних напрямів наукового пошуку. І з огляду на це ми не ставимо „крапку“ у дослідженні цього надзвичайно цікавого явища української культури, а вивчаємо його далі. Можливо, до цієї шляхетної справи долучиться хтось із читачів, кого надихне на подальший пошук ця наукова розвідка.

ІСТОРІЯ ТА ТАЄМНИЦІ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

Вихід у світ монографії кандидата економічних наук Тараса Каляндраука „Таємниці бойових мистецтв України“ є добрим знаком у висвітленні вкрай необхідної українському суспільству історичної спадщини та традицій українських бойових мистецтв. Дослідник вперше розглядає історію бойових мистецтв України в контексті проблеми історичного розвитку українського народу. Дослідженням зародження та становлення бойових мистецтв, автор обрав перспективну і водночас актуальну для подальшого дослідження тему. Учений зібрав та опрацював відомості про бойові мистецтва українців, подав свідчення із рідкісних джерел, які були до цього часу малодослідженими.

Перед читачем постає цілісна картина самобутніх бойових мистецтв українців зі стародавніх часів до наших днів. Власне історія та таємниці бойових мистецтв України, філософія та психологія українського бойового духу є предметом цього дослідження.

У монографії розроблено концепцію українських бойових мистецтв на основі військової культури та духовності, військового ремесла та навиків, які утверджувались упродовж тисячоліть в історії та культурі українського народу. Як пише автор: „український народ, який розміщений між Сходом і Заходом, віками плекав витязів, які захищали українську хліборобську культуру“.

Ознайомлення з матеріалами, які засвідчують українські бойові мистецтва, наголошує в своїй праці Тарас Каляндрюк: „це один із засобів виховання в українців патріотизму, прищеплення любові до героїчного минулого наших предків“. Автор звертає увагу на те, що вивчення проблем розвитку бойових мистецтв в Україні тільки починається, тому сьогодні це є не лише актуальною науковою проблемою, а й важливим елементом у вихованні на навчанні молодої генерації українців, які вже народилась в незалежній Україні, адже, як стверджує автор, „...військова культура, традиції, звичаї передавалися із покоління в покоління і займали важливе місце у вихованні майбутніх громадян-патріотів своєї держави, формуючи образ українця як образ лицаря князівської доби та козака...“.

Основні матеріали цього дослідження почертнуті з джерел, що представляють різні епохи та культури, і віддзеркалюють різні види бойових мистецтв. Зібраний Т. Каляндруком науковий та фактичний матеріал є унікальною джерельною базою для вивчення самобутньої бойової культури українців, історії розвитку бойових мистецтв в Україні.

Дослідник узагальнює напрацювання попередніх поколінь учених і розкриває в цілісності питання бойових мистецтв України, використовуючи для цього широку джерельну базу, а також фотоматеріали – понад 400 зображень.

Зазначимо, що окрім думки цього дослідження є гіпотетичними, про що наголошує і дослідник. Проте характерною рисою монографії є відвертість і впевненість автора в актуальності теми та апробації джерел. Вчений розуміє необхідність подальшого пошуку джерел для утвердження свого концептуального світогляду. Власне така наукова позиція автора потрібна сьогодні у відновленій Українській державі, оскільки вона ґрунтуються на тисячолітніх народних бойових традиціях українців, сконцентрованих в епосі Україні-Русі IX–XIII століть, Козацькій добі української історії.

Із огляду на проведену дослідницьку роботу, апробацію різноманітних джерел та використання великої кількості наукових та популярних праць, фотоматеріалів дослідження Т. Каляндрука постає надзвичайно цікавим. Під таким кутом зору такі явища, як бойові мистецтва України, постають з усією разючістю та глибокою переконливістю в їх розвитку та функціонуванні.

Праця не залишить байдужим кожного українця, який прагне познайомитися з історією та розвитком бойових мистецтв в історії та культурі українського народу. Матеріали з монографії Тараса Каляндрука „Таємниці бойових мистецтв України“ стануть також у нагоді всім, хто займається аналогічними дослідженнями в інших європейських країнах, зокрема в сусідніх: Росії, Польщі, Білорусі.

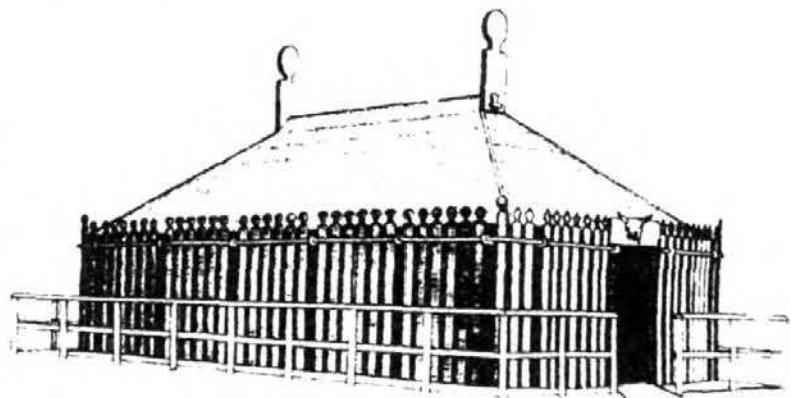
Віктор Ідзьо,
доктор історичних наук, професор,
академік МАНЄ

Розділ 1. ЖЕРЦІ

1.1. Кастовий поділ давньоарійського суспільства. Роль і значення жерців. Їхні військові знання. Виховання богатирів

Історія бойового мистецтва в Україні сягає у сиву глибину тисячоліть. У ті далекі часи техніка і тактика ведення бою будувалися лише на прийомах рукопашного бою зі зброєю або й без неї.

Наші пращури-арійці традиційно поділялися на три основні кasti або варни (слово „варна“ на санскриті означає колір): жерців, воїнів та ремісників і селян. Жерці накопичували та зберігали знання, навчали, виховували та лікували люд. Ремісники та селяни виробляли все необхідне для життєдіяльності народу. Воїни ж, вільні від матеріальних турбот, цілком присвячували своє життя війні, удосконаленню військової майстерності та захисту народу від ворогів. Такий поділ виник спочатку як вікові функціональні групи всередині родового суспільства. Кожен член роду з юнацького віку, пройшовши відповідну ініціацію, вступав у військову спільноту племені, в якій займався лише військовою справою. Оженившись, створивши своє господарство, він переходив у подальшу групу племені, яка переважно виробляла необхідні для племені ресурси. Насамкінець, до-

Слов'янський язичницький храм у Грос-Радені. Східна Німеччина. Х ст.

Віщування Світовида із священним конем.
Із сучасного малюнка

Збруцький ідол.

Х ст. м. Гусятин
Тернопільської обл.

сягнувши літнього віку, чоловік переходив до групи старійшин, котрі берегли й передавали досвід і знання племені. З часом виникла родова спеціалізація: одні роди почали давати племені передусім воїнів, інші жерців, купців, ремісників або робітників. Це стало спонукою для формування традиційних каст.

Кастовий поділ був відомий і в Україні. Згадки про це збереглися у найдавніших колядках, де, хоча й у трохи зміненому під впливом часу вигляді, розкриваються найархаїчніші фрагменти світосприйняття наших пращурів. Для прикладу наведемо старовинну колядку, записану в селі Дзяражичах Лоївського району Гомельської області (територія сучасної Білорусі, яка колись була складовою частиною Київської держави):

Ой перший город — славний наш Київ,
А другий город — славний Чернігів,
А третій город — славний наш Лоїв.
Що Київ славен — та все церквами,
Чернігів славен — все козаками,
А Лоїв славен — торгом-купцями.
Ходити в Київ — Богу молитись,
А в Чернігів — воюватися,
Ой, а в Лоїв — торгуватися [123, 76].

У цій давній колядці яскраво відображена трикастова (жерці-воїни-купці) побудова давньоукраїнського суспільства. Єдина неточність: поряд із двома відомими центрами Київської Русі згадано Лоїв, який виник значно пізніше. Але це можна пояснити місцем запису. У первісному варіанті це могло бути будь-яке інше місто, можливо, навіть Львів.

Кожна з вищезгаданих каст мала своє розвинуте бойове мистецтво. Так, у жерців це була система боротьби без зброї з використанням внутрішніх резервів людини. Візантійський історик так описує бойову вправність слов'янських жерців: „Ті з волхвів, котрі живуть у лісах, а не в містах, владіють руками своїми і ногами з таким успіхом, що можуть протистояти голими кінцівками мечам і списам десятків озброєних гоплітів... Володіють волхви руками своїми і ногами з такою силою, що перед ними не встоїть жоден воїн...“ [87, 2]. Жерці також були наділені надприродними властивостями: могли довго обходитися без їжі, перетворюватися у різних тварин, птахів, уміли літати, пересуватися під

водою, читати людські думки та багато іншого. Могутність жерців була така висока, що їм змушені були коритися навіть володарі: „Є у них знахарі, влада яких поширюється і на їхніх царів“,— писав у IX столітті про русів арабський мандрівник Гардізі [135, 398].

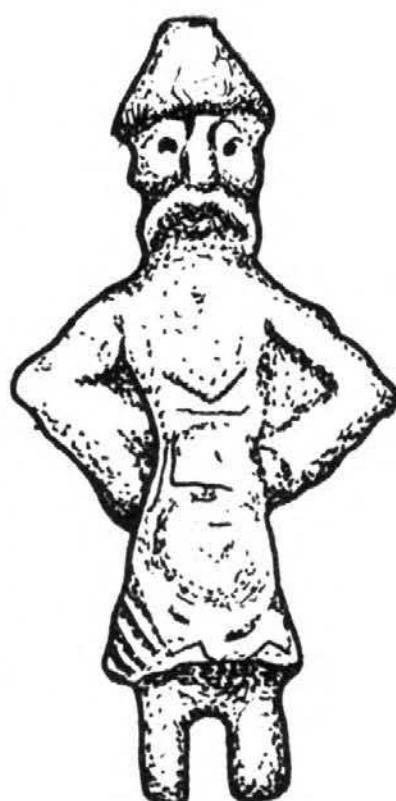
Інший арабський історик — Ібн-Русте — також говорить про руських жерців: „Є у них жерці, з них деякі керують навіть царем, начебто вони їх (русів) начальники“ [135, 398]. Німецький священик Гем'ольд у своїй „Слов'янській хроніці“ (1172 р.) також свідчить: „Цар у руян порівняно з жерцем має набагато скромніше значення“ [200, I, 45]. Своєю могутністю жерці завдячували насамперед величезним знанням, котрі в ті далекі часи були дорожчі від золота.

При храмах сколотського бога війни Арея (Арія), якого пізніше стали називати Ярилом, існували спеціальні дружини жерців-воїнів. Є згадки про такі дружини жерців-воїнів і при храмах інших слов'янських богів. Саксон Граматик, описуючи храм слов'янського бога Святовита в місті Арконі на острові Руяні (Рюген), який тепер у складі Німеччини, свідчить про існування таких загонів: „... для його [Святовита] було призначено триста кінних воїнів та триста піших стрільців, що билися в ім'я Боже як його військо“ [29, 19]. У таких волхвів-воїнів існувало потужне бойове мистецтво, яке розвивалося при храмах подібно до мистецтв шаолінських монахів у Китаї. Існували у слов'ян навіть жриці-воїни (діви-вогнеслужительки), котрі були „навчені знань витязівських“, про яких говориться у „Суді Любуші“ [20, 75].

Знання про гіпнотичне навіювання неодноразово застосовувались на практиці. Приклади такого навіювання демонструють сучасні гіпнотизери: коли людині, яку вводять в гіпнотичний стан, вкласти в руку звичайну монету і навіяти їй, що вона розжарена, на руці з'являється опік, а можна вкласти розжарений предмет в руку і запевнити людину, що вона тримає щось холодне, й опіку на руці не буде. Наші предки знали і використовували ці надлюдські здібності ще тисячі років тому. У знаменитій

Слов'янський жрець-воїн зі щитом Яровита.
Малюнок із середньовічної хроніки

Бронзовий амулет-підвіска зі слов'янського поселення у м. Шведті.
Східна Німеччина. Х—ХII ст.

Один.

Із середньовічного малюнка

„Руській Правді“ — нашому давньому кодексі законів — винного в злочин виявляли таким чином: підозрюваного змушували занурити руку в окріп, а боякли йому на долоню розжарене каміння і потім дивилися, коли на руці не було опіків,— він не винен, адже чиста совість людини вмикала механізми самонавіювання, котрі захищали руку від опіків.

У наших билинах та легендах найдавнішим збірним образом волхва-воїна є Волх Всеславович, надприродні здібності якого недосяжні для простих людей. Волх є перевертнем, уміє перетворюватися на різних звірів та птахів, непомітно і швидко пересуватися на величезні відстані у просторі й часі, передбачати майбутнє. І водночас Волх є воїном: воює зі

своєю дружиною не лише вдома, а й здійснює походи у вороже царство, завоюванням якого, він захищає свій край від ворогів. На нашу думку, реальним історичним прототипом легендарного Волхва Всеславовича був руський князь-жрець Один, що прийшов у I столітті на скандинавські землі, і завдяки

своїм надприродним здібностям був проголошений місцевим населенням — предками сучасних германців — божеством. Зі скандинавських джерел відомо, що Один дав місцевим людям освіту, навчив різних наук, зокрема й бойового мистецтва, яким він досконало володів. В „Едді“ — збірнику найдавніших скандинавських міфів — є опис поєдинку між давньогерманським богом Тором та Одіном, який прийшов з-над Дніпра. Поєдинок закінчився перемогою Одіна, і в пізнішій епічній традиції Тор, який до того був верховним божеством германців, виступає уже молодшим богом, сином Одіна.

З початком прийняття християнства давні святилища почали занепадати, волхви пішли в народ, почали передавати своє бойове мистецтво

**Давньоруський жрець
приносить жертву.** Ініціал з давньо-українського Євангелія. XIV ст.

простим людям. Відома легенда про Іллю Моровця — Моровлянина, якого московські історики пере хрестили на Муромця, хоч назва Моровець походить від поселення Моровиськ на Десні біля Чернігова. У тих же билинах вказано, що першим подвигом Іллі Моровця бу

ло визволення Чернігова з ворожої облоги, за що чернігівці хотіли обрати Іллю навіть своїм воєводою [20, 25]. І дотепер стари люди села Моровська зберігають спогад про свого земляка Іллю Моровця, що вбив під Києвом Солов'я-Розбійника. Під Моровськом було урочище Каракарове з тепер висохлою річкою Смородинкою. Ще в XIX столітті стари моровчани показували, де текла та річка Смородинка, і де великий пень від того дуба, про який згадує епос [10, 7]. А селище Моровиськ дістало свою назву від старого слов'янського слова „мор“, що означає бій, битву.

За давньою легendoю, Ілля Моровець до сорока п'яти років не міг ходити, а потім до нього прийшов старець (волхв), який попросив дати йому попити води. Коли Ілля, незважаючи на свою неміч, устав і подав йому воду, а потім і сам випив та вмився нею, то дістав „силу велику“ і став богатирем. Аналогічні сюжети часто повторюються і в багатьох інших українських казках та легендах, що свідчить про масовий характер цього явища. На нашу думку, в цих легендах відображенено процес передання потужного бойового мистецтва волхвів народним масам. Так, Ілля багато років ішов до осягнення бойового мистецтва: „не вмів хо-

Вшанування богів. Малюнок Е. Козака

Давньоруський богатир.
Сучасний малюнок

Богатир.

Зі старовинного малюнка

Богатир.

Зі старовинного малюнка

дити", після проходження останнього випробування — „подав кухоль води” — він отримує від старого волхва „велику силу богатирську”, яка дає змогу йому, звичайному селянському синові, з легкістю перемагати професійних воїнів.

Таке отримання сили відбувалося від Учителя, Божого чоловіка, як у легенді про Іллю Муромця, або від самого Господа. Подібно й легендарний Олекса Довбуш дістав таку силу від Бога за те, що вбив чорта. Саме слово богатир (бога-т-арій) вказує на „воїна Бога” — Божу людину.

У казках, легендах збереглися елементи богатирських тренувань, пошуку ними відповідної

зброї та коня. Так, у казці про Котигорошка йдеться про те, як йому кували булаву, як він її підкидав і ламав до мізинця. Усе більшу й більшу кували йому булаву, і нарешті остання, найбільша, не розламалася і стала його зброєю. Відповідно обирали й богатирських коней. Богатир клав руку на коня — якщо кінь падав, то його забраковували. Крім того, за легендами, богатирських коней об'їжджає і сам святий Юрій — покровитель воїнів.

Про тренування, плекання богатирської сили так говориться у старовинній опришківській пісні:

*Не буду я кози пасти,
але самі стрижки,
силу в собі закохаю
та піду в опришки.*

Отже, силу треба виплекати, закохати, тобто розбудити певними діями, вправами. Ще в ті часи люди знали, що є так звані приховані воїни-богатирі, які до певного часу нічим себе не проявляють, живуть собі як звичайні люди і лише коли приходить їхня пора — у них відкривається величезна бога-

тирська сила. Зазвичай, це відбувається під дією екстремальних обставин. „В одної вдови був хлопчик, та такий неоковирний! Всі його, бувало, б'ють. Як минуло йому дванадцять чи чотирнадцять літ і хтось його побив, він ухопив із нього шапку, підняв племчом угол у коморі, поклав під нього ту шапку і знов спустив угол, а сам не знати де й дівся.

А в одного господаря служив також хлопчик. Потіхали вони раз дерево возити. Навалили на віз та й загрузли в баюрі. Той господар аж плаче, так того хлопця лає, що не пильнувався. А той слухав, слухав, а далі як ухопив цілу колоду за грубший конець, підняв як свічку, та як ударив тим кінцем у землю, то колода на цілий сажень угналася в землю. Тоді пішов собі, куди треба йому було” [38, 241].

Те, що в екстремальних обставинах людина здатна проявити надлюдські здібності, доведено сучасною наукою. У критичних умовах, особливо де є загроза для життя, люди не відчувають болю, у них з'являється надзвичайна сила, вони рухаються з неймовірною швидкістю, можуть обходитися без їжі і сну та ще багато іншого. Дуже багато таких випадків відбувалося під час воєн, коли люди, балансуючи на грани життя і смерті, робили неймовірні речі. Чого варта історія повстанського кобзаря Антона Митя! „Цей незрячий співець,— зазначав дослідник кобзарства Кость Черемський,— не лише гартував своїм мистецтвом мужність та відвагу вояків, але й був зв'язковим між українськими частинами і повстанськими загонами. Досі зберігаються незвичайні оповіді про його містичні здібності: втративши у молодості зір, Антін ніколи не нарікав на долю, натомість зумів вигартувати своє тіло і дух настільки, що часто навіть не

Січові стрільці в Києві слухають гру бандуриста
Світлина ІІ світової війни

Запорожець.
Скульптура С. Левандовського.
1888 р.

Пластун Олешко. Малюнок І. Рєпіна

Святослав. Зі старовинного малюнка

сприймався за сліпого. Ходив майже завжди без поводиря, до того ж міг вправно їздити на коні, влучно (на звук!) стріляв із рушниці та револьвера, досконало володів холодною зброєю. Під час бойових дій одягався в однострій козака, чіпляв до пояса шаблю й пістоля, перекидав через плече бандуру..." [78, 72].

Роман Іваницький, котрий сидів у камері смертників і пережив розстріл у Самбірській тюрмі НКВД 1941 року згадує, як засуджені на смерть в'язні, почувши про наближення німецьких військ і втечу більшовиків, були так вражені цією вісткою, що за хвилину з помордованих, хворих, голодних і виснажених істот, які ледь пересували ноги, стали богатирями. „Кожен набрав у собі „ведмежої сили“, вони з легкістю виламували обкуті залізом двері, залізні ґрати і за хвилину всі були вільні“ [71, 405].

А скільки випадків, коли люди із, здавалося б, смертельними пораненнями продовжували йти в атаку або, вмираючи, так упивалися в горло ворога, що їх, навіть мертвих, неможливо було відірвати. Пояснюються це тим, що в людському організмі тається надзвичайно потужні резерви,

які у критичний момент спрацьовують, унаслідок чого людина може в буквальному розумінні творити чудеса. У кожної людини залежно від її темпераменту є свої специфічні „ключі”, каталізатори, якими можна відкрити ці приховані в організмі сили. В одних людей таким каталізатором виступає страх смерті. Такі речі спостерігаються тоді, коли, наприклад, людина, яка гине, чіпляється у рятівника мертвовою хваткою, або коли рятують психічно хвору людину, її можуть втримати лише четверо або п'ятеро чоловіків.

Так, під час Другої світової війни, коли на радянський корабель упала п'ятсоткілограмова бомба, один із моряків з переляку схопив її, підняв та викинув за борт. Знаменитого чемпіона світу з професійного боксу Майка Тайсона колись запитали, як йому вдається перемагати набагато вищих та сильніших суперників (адже сам він не відрізнявся високим зростом). „Основним секретом мого успіху є страх смерті. Мій тренер Кус Д-Амато постійно вчив мене: „Коли ти бачиш на рингу суперника, більшого від тебе, уяви собі, що він хоче тебе вбити. Я так себе лякаю на початку бою, що перетворююсь просто в якусь бойову машину“,— так відповів Тайсон.

Ще більшим каталізатором виступає материнська любов до дітей, яка воістину здатна творити чудеса. Вчені описали випадок: тендітна жінка у шоковому

Чорноморські козаки в розвідці. Зі старовинного малюнка

Козак. Малюнок Т. Шевченка

Богатир Ілля Моровець. Зі старовинного малюнка

випадок: двоє хлопчаків років п'ятнадцять гуляли в лісі, коли там почалася сильна буря. Близько звалило дерево, яке впало на одного з них. Він закричав від болю і страху. Інший хлопчик, виявивши величезну силу, підняв важке дерево, звільнивши товариша, взяв його на плечі і пробіг з ним на спині майже вісім кілометрів. Коли наступного дня люди прийшли на місце трагедії, то четверо дорослих сильних чоловіків не змогли підняти дерево, яке підняла дитина, рятуючи приятеля [18, 19—20].

Узагалі навіть у світовій юридичній практиці визнано: любов до своїх близніх здатна доводити людину до так званого стану афекту, за якого людина не може відповідати за свої дії — наприклад, коли небезпека загрожує життю рідних, люди можуть убити чи тяжко покалічити злочинців, і суд їх виправдає.

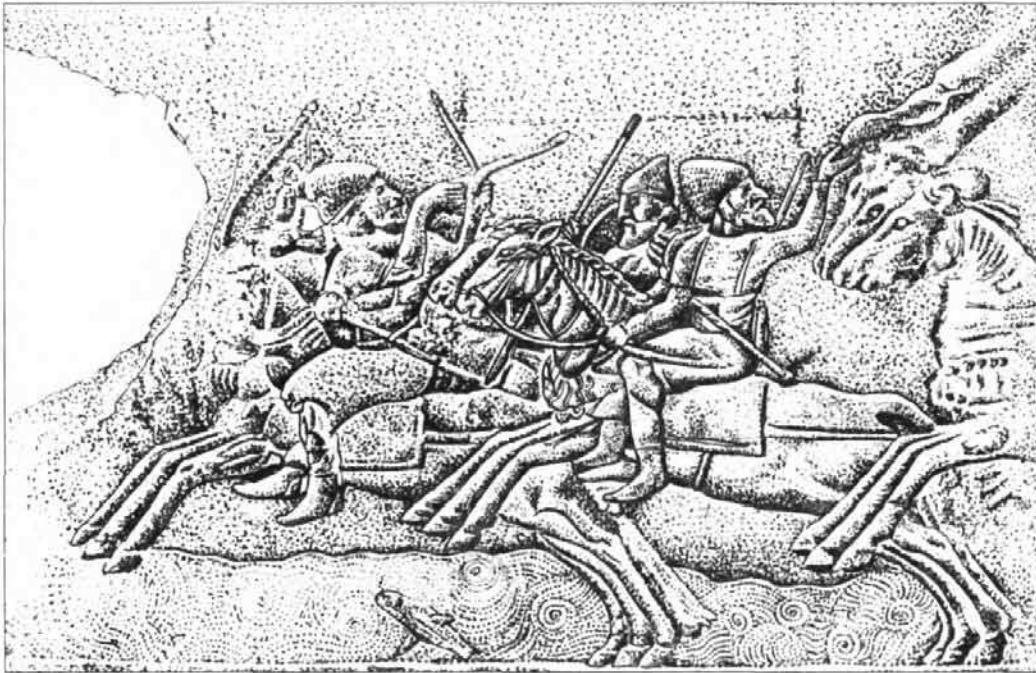
стані перевернула автобус, коли він наїхав на візочек з її дитиною і висмикнула його. Інша жінка — із Санкт-Петербурга — змогла однією рукою утримувати свою дворічну дитину, схопившись за цеглу карниза лише вказівним і середнім пальцем другої руки, поки не надійшла допомога. І коли її знімали, то вона не могла розтиснути пальців. Декілька годин її заспокоювали, щоб вона відпустила руку своєї дитини. Ще одна жінка сімдесят років, рятуючи свого сорокарічного сина, пронесла його на спині 13 кілометрів через снігові замети і жодного разу не опустила на землю. Коли люди стали пробиратися на снігоході до місця аварії, щоб урятувати решту людей, вони бачили протягом усього шляху сліди лише однієї пари ніг. І такі випадки непоодинокі.

Виявляти таку силу можуть і діти. У Сполучених Штатах був описаний такий

Надзвичайно сильними каталізаторами виступають любов до батьківщини, до друзів, воля до перемоги та інші речі. Наприклад, перед Корсунською битвою козак Микита Гаган з любові до товариства добровільно пішов на муки задля перемоги товариства, і багато таких героїв

віками боролося і вмирати задля життя свого народу. Як писав Д. Яворницький, — „запорізькі козаки у бою з неприятелем і правильним строєм, і окремими масами виявляли дивовижну стійкість і мужність, і якщо неприятель перемагав їх двадцять разів, вони все-таки йшли на ворога двадцять перший раз“ [222, I, 269].

Кatalізаторами можуть бути й інші речі, наприклад, музика, яку використовують у великому спорті. Знамениті королі футболу Пеле і Гарінча, які своєю грою на полі зачаровували серця мільйонів, мали свої таємниці. Флегматику Пеле перед кожним футбольним матчем давали слухати його улюблені запальні бразильські мелодії. Це його так „заводило“, що він, у буквальному розумінні, перетворювався на живу торпеду, його юді було зупинити. А Гарінча, котрий, навпаки, був холериком і міг „перегоріти“ ще до початку гри, перед кожним матчем вивозили в міський парк, де не було людей, садовили на лавочку

Скіфи. Давньоасирійський рельєф

Чорноморський пластун. XVIII ст.

О.К.

Перун. Малюнок О. Кульчицької

і ставили навколо спеціально приготовані клітки з пташками, слухаючи яких він заспокоювався і виходив на поле в чудовій формі.

У бойових мистецтвах для цього стану існує поняття „змінений стан свідомості“, в якому прискорюється внутрішній час людини (коли всі навколошні події різко сповільнюються), з'являється надзвичайна сила і спрітність, бойова інтуїція та ін. Давні жерці розробили цілі методики, які давали воїнові змогу досягати цього зміненого стану свідомості. Наприклад, у битвах для входження у такий стан воїни часто використовували бойовий крик:

А Підсокольник скричить,
то мати земля дрижть;
А старий козак скричить,
то ліси ломляться [20, 57].

Варіантом бойового крику виступає і знаменитий свист Солов'я-Розбійника, яким можна було, за легендою, убити людину. Адже за допомогою бойового крику наші воїни не лише підіймали свій бойовий дух, а й наганяли жах на супротивника. Ось як описує ефективне застосування такого крику в бою чорноморський пластун Строка: „Кілька черкесів кинулось до куща, а один прямо на мене з гвинтівкою в руках так і лізе, бестія, в саму гущавину, без всякого страху. Е-е...— думаю, вбити тебе не вб'ю, а провчу на все життя, будеш пам'ятати: „А тю, дурний!“— крикнув йому над вухом скільки було сили. Як скочить від мене черкес, як побіжить, і гвинтівку свою випустив... Я її зараз прибрав, тепер у мене два заряди; черкесів же лишилось лише четверо: бо поранив одного і перелякав до смерті іншого“ [4, 253]. За допомогою бойового крику козакам вдавалося спонукати до втечі навіть цілі ворожі армії. „Козаки напали на французів з жахливим галасом, наші люди, що не звиклі до такого галасу, так перелякалися, що

кинулися тікати і відступили до болота на другому березі річки...”, — так описує тогочасна французька газета бій козаків Тараського з армією французького генерала де Суассона 1634 року під час Тридцятирічної війни [41, 299]. Цікаво, що саме від використання бойового крику виникла назва одного з видів козацького бойового порядку „галас“, коли козаки змішувались з ворогом і бій перетворювався на низку єдиноборств [195, 89]. Саме в таких умовах можна було найефективніше використати бойовий крик, деморалізуючи ворогів та лякаючи їхніх коней, що знаменно описав Микола Гоголь у своїй повісті „Тарас Бульба“.

При виборі кошового, січовики бажали йому „лебединого віку та журавлиногого крику“, тобто сильного командирського голосу, бо, як відомо, крик журавля навесні дуже сильний і його далеко чути. Зі стародавньої легенди про запорожців довідуємося про змагання серед хлопчиків на посаду отамана, під час якого переможець мав так крикнути, щоб усі жаби в озері замовкли, тоді його обирали отаманом [105, 190].

Для входження у змінений стан свідомості використовувались також пісні і музика: козак-Мамай традиційно зображений у медитаційній позі, з бандурою у руках.

Відомі факти, коли навіть рани, отримані в бою, козаки лікували за допомогою спе-

Перун-громовержець. Із сучасного малюнка

Український богатир. Зі старовинного малюнка

Карпо Півторакожуха — козацький отаман

Русь, так змальовує бойові танці зі зброєю руських пастухів:

*„Бачив я там гайдуків, що рухались в танці швидкому,
Живо в метелиці йшли, тупали в землю вони.
Держать ножі у руках і такт відбивають ногами,
У танцюристів гурті зброя ясна миготить.
Тут не Венера гуляє, а Марс потішається герцем,
В танцю такого бува часто кривавий кінець [76, 39].*

Гетьман Українського Козацтва Володимир Мулява у своєму дослідженні незвичайних можливостей козаків наводить приклад одного такого старовинного козацького „кatalізатора“, котрому старий козак навчає молодшого: „Коли тобі від болю вже в очах тъмариться і білі метелики літають, згадуй стежину біля рідної хати, згадуй батька, згадуй матір. Якщо пам'ятаєш найщиріші, найлагідніші батькові або материні слова, повторюй їх...“ [172, 5]. Тут ми бачимо типовий приклад самонавіювання, своєрідної козацької мантри, яка допомагала

Фрагмент зображення Карпа Півторакожуха. Пальці складені подібно до індійської йогівської вправи

ефективно керувати своїм тілом у будь-яких обставинах. Під час бою, як мантру, козаки постійно промовляли про себе коротку молитву „Спаси і сохри“ , звертаючись про заступництво до Бога, Пресвятої Богородиці, ангелів, предків. Ці слова були вигравіювані на зворотній стороні натільних козацьких хрестів. Недаремно ж один з видів старовинної козацької боротьби називається „Спас“.

Для досягнення такого стану в козаків були й інші вправи. Столітній запорожець Микита Корж згадує про випробування, які йому доводилось витримати для осягнення козацького стану: „Що скажуть, те й роби, в огонь і в воду лізь, коли звелять; дадуть тобі шматок хліба та заборонять їсти, то з голоду опухни, а хліба того не покуштуй“ [181, 214]. Така вправа добре загартовує волю, вчить людину керувати своєю свідомістю. Адже і східна медитаційна практика зводиться до того, що людина, сидячи на колінах, із закритими очима старалася зберегти повну нерухомість, розслабивши м'язи тіла і діафрагми, що сприяло глибокому диханню, а також „звуженню свідомості“, простіше кажучи, біль в затікаючих ногах заставляв забути про все інше. А коли сюди ще додати боротьбу з почуттям голоду, а кусень хлібини перед очима виступає як додатковий подразнювач, то ефект від такої вправи буде надзвичайний.

На багатьох картинах типу „Козак — душа правдивая...“ козак зображений не з бандурою в руках, а з характерно складеними руками, при чому позиція пальців рук дуже нагадує позицію при виконанні однієї з основних поз індійських йогів „Дх'яні-Мудри“ [14, 18—19].

Багато дослідників схиляються до думки, що на картині „Козак Мамай“ показано саме момент медитації. Оскільки козаки — прямі нащадки індоарійської касти воїнів-кшатріїв, про що ми детальніше будемо говорити пізніше, то наяв-

Зображення козака у стані медитації.
Кін. XVIII ст. з чернігівської колекції Тарновського

Фрагмент зображення козака у стані медитації.
Пальці складені подібно до індійської йогівської вправи „Дх'яні-Мудри“

Введення в гіпнотичний транс перед принесенням у жертву.

Пластиинка зі скіфського головного убору. Черкащина. с. Сахнівка.

V ст. до н. е.

ми засобами. Ось свідчення одного молодого селянина часів Коліївщини про те, як характерник Шелест хотів прийняти його в гайдамаки. Коли селянин зі страху відмовився, Шелест дав йому випити трохи горілки, а потім вимастив обличчя рушничним порохом, змішаним з горілкою. „Тоді він насипав на долоню пороху, та розтер — розтер з горілкою, та помазав мені по виду, то така зараз охота взяла, що тільки дай спис у руки, здається б, пішов та й душив би всякого“ [95, I, 294—295].

Козацькі характерники вміли використовувати і такі каталізатори, які зараз прийнято називати психотропни-

Скіф на полюванні. IV ст. до н. е.

ність у козаків системи, подібної до йогівської — явище закономірне. Правда, ці знання вважалися засекреченими, таємними, тому з часом, вже у XVIII столітті, після знищення Січі, не-посвячені люди, не знаючи про істинну причину складення рук, перемальовуючи ці картини, вигадали версію, що козак нібито б'є воші, і почали ставити підписи під картинами на кшталт „було ляхів борючи і рука не мліла, а тепер сильно вош одоліла“. Крім того, такі надписи на картинах дозволяли й ефективно вводити в оману московських окупантів, які після зруйнування Запорізької Січі намагалися знищити будь-які прояви самобутньої системи військового мистецтва українців. Про справжній же зміст картини „Козак Мамай“ знали лише посвячені.

Радянські псевдоісторики, всіма силами прагнучи знайти наявність класової ненависті між козаками на Січі, приводили свідчення, що старі козаки в куренях піддавали молодиків знущанням, часто били. Перевіривши подібні факти, що молодики зазнавали різних принижень від старших козаків, навіть терпіли побої, я задумався, невже сумнозвісна радянська „дідівщина“ веде свої корені із Запорізької Січі? Пояснити це примітивним садизмом козаків було важко. Відповідь мені

підказали члени клубу бойових мистецтв „Характерник“. Коли група дослідників із цього клубу провела експеримент за реконструйованими козацькими методиками тренувань, вони отримали несподівані результати. Тому вважаємо за доцільне докладніше розповісти про суть цього експерименту.

Вивчаючи психофізіологічні аспекти тренування козаків, вони провели серію експериментів, один з яких полягав у тому, що кільком добровольцям, відібраним з членів козацького табору, було поставлено завдання: навчитися розпізнавати приховану небезпеку. Будь-хто з учасників табору мав право в будь-який момент завдати кожному з випробовуваних бійців удар дозованої сили. Від бійця вимагались тільки захисні дії або імітація контратаки чи удару на випередження і категорично заборонялося демонструвати готовність до дій, тобто боєць повинен демонструвати зовнішню незворушність та спокій. Поступово сила атак збільшувалась, звичайно, так, щоб не травмувати бійця, а напади проводилися в найнесподіваніші моменти: під час розмови, в ідалльні, під час сну. Паралельно проводилися тренування в боротьбі зі зброєю та без неї, нічні тренування та тренування із зачепами очима. У перший тиждень в учасників експерименту була відчутна психологічна втома, але після цього адаптаційного періоду почалось різке покращення багатьох якостей. Надзвичайно посилилась увага і концентрація, на тренуваннях під час поєдинків збільшилось використання випереджальних ударів та ударів назустріч, помітно покращилась реакція. Проводити успішно напад було дедалі важче, а до одного з бійців не можна було підійти навіть під час сну: з наближенням до нього він розплющував очі або миттєво піднімався. Самі ж учасники експерименту були дуже задоволені своїм фізичним і психологічним станом, а також почали помітно відрізнятись від інших членів тренувальної групи [204, 1—6]. Згодом всі вони зайняли призові місця на змаганнях загальноукраїнського рівня.

Тепер стають зрозумілими стародавні свідчення запорожців, а також зміст козацької приказки: „Терпи, козаче, отаманом

Скіфський жрець.
Пластинка зі скіфського
головного убору.
Черкашина. с. Сахнівка.
V ст. до н. е.

Козак на полюванні.
Кахля XVIII ст.

Монета скіфського царя Атея.
IV ст. до н. е.

будеш". Адже всі ті випробування мали на меті розвинути в козака так зване „шосте відчуття”, зробити з нього воїна з унікальними бойовими даними — характерника, відкрити в ньому приховані можливості. Адже в умовах смертельної сутички з ворогом вигравав той, хто володів більш тонким сприйняттям оточуючих обставин, підвищеним рівнем уваги і спостережливості, загостреним почуттям небезпеки, ініціативою проникливістю, здібністю фізично відчувати суперника в умовах неочевидності. У козацтві не було прийнято кидати на смерть необстріляну та непідготовлену молодь (як це практикувалось в „добрісній“ радянській армії). Тому вони намагалися всіма, хай навіть і жорсткими методами, зробити молодого козака максимально невразливим для ворогів. Все уже залежало від кожного з молодиків: чи досягне він найвищого рівня, чи ні.

Цікаво, що коли учасників цього експерименту просили пояснити, як діє механізм розкриття прихованих відчуттів, вони самі не могли зрозуміти, як їм вдавались подібні речі. А з наукової точки зору все пояснюється просто. Доведено, що в організмі людини закладені надзвичайно великі потенційні можливості (демонстрацією яких нас дивують, наприклад, індійські йоги), котрі вона зазвичай не використовує. Адже за дослідженнями, людина, зв'язана різними почуттями та соціальними нормами, в нормальних повсякденних умовах використовує лише від 1% до 4% (за різними джерелами) свого головного мозку. Для порівняння: звичайні сірі щурі використовують свій мозок аж на 96%. І лише в екстремальних безнадійних випадках, коли пос-

Український богатир. Малюнок А. Базилевича

тає питання: вижити або загинути, в людини включаються інші, до того не використані ділянки мозку, завдяки яким людина може, в буквальному розумінні, творити чудеса.

При відповідному тренуванні всі негативні емоції можна було в будь-який момент повернути собі на користь. Недаремно в українській мові для визначення надзвичайно хороброї, сміливої людини використовуються слова „відчайдух“, „відчайдушний“, „відчаюга“ із коренем „відчай“, що характеризує найвищий ступінь почуття сильного душевного болю, безвиході, розпачу. „Відчайдух“ — той, хто переборов відчай силою духу.

Власне учителі-волхви і вчили відкривати, розбуджувати в собі ці здібності, використовувати їх і передавати ці знання іншим, як це трапляється у вищеноведеній билині з Іллею Моровлянином. До речі, Ілля Моровець-Моровлянин в усіх легендах та билинах, навіть у московському їх запозиченні, іменується „старим козаком“, „отаманом застави бо-гатирської“, що проливає світло на таємницю виникнення козацтва. Між іншим, волхви-характерники збереглися на Запорізькій Сіці аж до її зруйнування Москвою в XVIII столітті, а в Карпатах — й донині.

Козак-бандурист. XVIII ст.

1.2. Характерники. Арійські корені характерництва. Можливості характерників

Характерник.

Малюнок зі статуєтки (зібрання Е. Поля)

До речі, про характерників. За часів московської окупації заборонялося навіть вживання цього страшного для окупантів терміна. Так, у виданому вже 1987 року „Українському радянському енциклопедичному словнику“ слово „характерник“ відсутнє. Натомість є такі потрібні та важливі для українського народу слова, як „харкіп“ — спосіб традиційного самогубства японських самураїв чи „хариджити“ — назва однієї з ісламських сект. У поемі „Хустина“ Тарас Шевченко, згадуючи компанійського полковника, лаконічно описує його — „характерник з Січі“. І знову, в жодному з видань творів письменника слово „характерник“ не коментується, не пояснюється. І такий „науковий“ підхід був непоодинокий. Якщо ж це слово і згадувалося, то майже завжди в негативному значенні, як чаклун, ворожбит, людина, яка пов’язана з темними силами. А в старовинних історичних

джерелах під „характерниками“ розуміли, насамперед, воїнів, наділених надзвичайними можливостями.

Корені характерництва прийшли до нас з тисячолітньої давнини, з часів великого переселення арійських племен з України в Індію. У Ведах, давніх арійських писаннях, говориться, що серед другої кasti кшатріїв-правителів-воїнів існують загони, основу яких складають махаратхи — могутні воїни, здатні поодинці боротися проти тисяч. Лише вони володіють всіма п’ятьма видами зброї: зброєю для індивідуального поєдинку (мечі, палиці); зброєю типу списів, котрі тримають в руках або метають; „муктами“ — знаряддям для метання стріл; „янтра-муктами“ — великими металевими машинами; містичними стрілами „астрами“, зарядженими духовною енергією ведичних мандр. Оскільки префікс „ма“ в санскриті означає „великий“, то „харатхи“ і є ті самі характерники — магічні воїни, які володіють надзвичайним бойовим мистецтвом.

Саме так їх і описує Д. І. Яворницький в „Історії запорізьких козаків“: „...серед них завжди були так звані „характерники“, котрих ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі „характерники“ могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпеченні ядра, бачити на кілька верстов навколо себе за допомогою особливих „верцадел“, жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, „перекидатися“ на котів, перетворювати людей на кущі, вершників на птахів, залазити у звичайне відро й пливти в ньому під водою сотні і тисячі верстов“ [222, I, 176]. А людей, які в мирний час займалися магією, називали чарівниками, ворожбитами, захарями, упирями, вовкулаками та відьмаками. Характерництво ж було, у першу чергу, військовим мистецтвом, завдяки якому воїн міг змінювати свою подобу, ставати невидимим, читати людські думки, бути невразливим для зброї супротивника. Саме характерники навчали козаків розбиратися у властивостях природи та використовувати їх на свою користь. Наведемо хоча б такий приклад:

„Перед очима стелиться безкрайній степ. І палюче сонце висне над вицвілим безмежжям. І у тому безмежжі — жменька запорізьких козаків.

Кілька днів запорожців переслідували кримські татари. А коли коні та й самі переслідувачі вкрай стомилися, коли не залишилося зовсім харчів, татарський бей махнув рукою: хай тікають, все одно в степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бульбочки. Почали запорожці оті бульбочки шукати — втамували голод, погасили спрагу, поволі стали поверматися сили... Ніхто не загинув. А по дорозі на Січ ще й два татарські загони козаки розбили.

Не раз і не два ставали козакам у пригоді чудодійні бульбочки. Не раз і не два рятували від явної загибелі. Тому й оберігали запорожці таємницю своїх амулетів, навіть на допитах не зізнавалися, що то за кульки вони носять на шиї.

Та все ж татари якось вивідали таємницю, дізналися, що ці тверді кульки не що інше, як висушенні бульбочки любки дволистої. І почали при собі такі

Індоскіфський цар із Такала. I ст.

Чорноморський характерник.
Зі старовинного малюнка

амулети носити. А що в степах любка не росте, то добували її у лісових районах України. Відтоді орда грабувала не тільки населення, а й ліси, вивозячи з собою бульбочки чудодійної рослини” [213, 25].

Я недаремно розповів цю історію, записану Євгеном Шморгуном у знаменитого фітотерапевта та знатця народної медицини, нащадка козаків Івана Михайловича Носаля. Звичайно, бей, дізnavшись, що козаки живими-здоровими дійшли до Січі, інакше як шайтанами їх не назве. А справа ж всього-на-всього в їхньому досконалому знанні властивостей рослин та у вмілому їх використанні. Адже науково дійсно доведено надзвичайно високу поживність бульби любки дволистої. Для заспокоєння голоду і спраги людині достатньо однієї такої бульбини на день, а коню двох. А люди невтасманичені могли пояснити це лише зв’язком із нечистою силою.

Справжнє військове мистецтво складається із знання багатьох важливих закономірностей і секретів та правильного їх використання. Як, наприклад, підкраситися до ворожого стану непомітно, не розполохавши при цьому птицю чи звіра, які можуть тебе виказати? Треба знати відповідні секрети їхньої поведінки. Як заховатися в очереті серед хмар кусючої мошカリ і гординами там лежати, не видаючи себе жодним рухом? Треба натертися певними настоями рослин або на-

віть дьогтем чи мокрою глиною, — і мошкова обминатиме тебе десятою дорогою, а твої вороги опухнуть від її укусів, шукаючи тебе. Як перебратися через болото, не втопившись у небезпечній тря-

Чорноморці. Світлина 1896 р.

совині? Як у польових умовах гоїти рани, як тамувати голод і спрагу, як ефективно захищатися від ворожої зброї, як правильно маскуватися? Адже від володіння цими навичками залежало не лише життя окремих воїнів, а й долі цілих битв. І тому оволодінню цими навичками характерники надавали надзвичайно великого значення.

А оволодівши ними, вони в очах сучасників виглядали справді непревершеними воїнами, наділеними надприродною силою. Люди вірили, що характерників не брала звичайна зброя, вони були „замовлені від кулі і шаблі“, „з води вони виходили сухими, з вогню мокрими“.

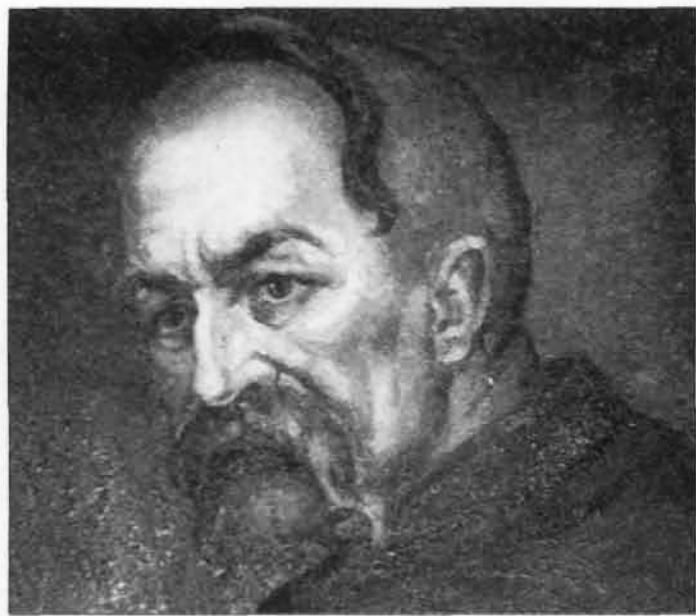
Є реальні історичні факти, коли вороги, знаючи, що звичайні кулі характерників не беруть, виготовляли спеціальні срібні кулі та відповідно їх освячували. Так, в „Історії Русів“ є розповідь про вбивство поляками наказного гетьмана Богдана Хмельницького — Івана Золотаренка, якого сучасники вважали характерником: „Наказний гетьман Золотаренко, повертаючись з військом за повелінням Царя всередину Білорусі і проходячи місто Старий Біхів, мушкетним пострілом, що його вчинив з одної дзвіниці католицький органіст Томаш із засідки, був забитий на смерть, а органіст призвався добровільно, що підмовлений був на сей злочин католицькими ксьондзами, котрі дали йому кулю од мушкета із священної чаші, за його словами, освячену і скріплена особливими закляттями; а пообіцяно йому за те поряд з мучениками царство Небесне і виховання дітей в школах єзуїтських. І насправді, по огляді виявилася тая куля незвичайною: в ній нуртовина була срібною з латинськими літерами!“ [67, 176].

Характерник, який не боїться куль.
Малюнок козака Рибки. 1834 р.

Московські солдати, котрі стріляють у спину характернику.
Фрагмент картини козака Рибки.

Характерник Іван Сірко.
Харківський історичний музей

Семен Палій. Малюнок А. Базилевича

Так само свідчить і поляк Корятович, який брав участь у придушенні гайдамацького повстання, учасниками якого було чимало характерників. Він розповідав, що не один раз жовніри бачили, як гайдамаки збириали з себе кулі, які попадали їм в груди або обличчя, і кидали їх назад у ворога. Тому поляки, вирушаючи на гайдамаків, святили кулі [109, 25—26].

А крім того, і самі характерники часто використовували срібні кулі. „Розповідають, що Палій був чарівник і доводять це тим, що кулі вживав він завжди срібні і перед битвою надягав чисту білизну“ [177, II, 163]. Збереглися і народні невразливих характерників — наприклад, картина „Козак-бандурист“, намальована козаком Рибкою 1834 року. На цій картині зображено, як московські солдати стріляють характерників в спину, а він, мовби нічого й не було, спокійно грає на кобзі.

До речі, термін „характерництво“ у якості військових замовлянь існував не лише в Україні, а й у Франції, на що звернув увагу чорноморський історик Іван Попко: „Il ne fut pas tue, parcequ'il portait un caractere. — Він не був убитий, оскільки він носив „характер“ [149, 252]. Зараз можна лише гадати, чи цей термін залишився їм у спадок від давніх галльських жерців-друїдів, чи, може, примандрував туди разом з козаками Богуна і Сірка в часи Тридцятилітньої війни?

Характерниками ставали, як правило, люди з унікальними екстрасенсорними здібностями, зі склонністю до навіювання, гіпнозу, яснобачення, телекінезу та телепатії. Візьмемо, наприклад, описи Івана Сірка чи Семена Палія: „Сірко великий воїн був. Той знов, хто дума. Ото там по тім боці Дніп-

ра були татари... Та як задумують вони було воювати, то Сірко і каже козакам: — Збирайтесь докупи. Бо на нас уже орда піднімається. Він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і не одруба — тільки синє буде. Не то що кулею, а шаблею! Уже татари, які міри проти нього вживали, та так нічого і не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали...“ [160, I, 165—166]. „Розповідають, що Палій був силач, високого зросту, племінний, „горластий“ і страшний на вигляд; і був він в битвах відчайдушно хоробрий. Йому вартувало лише подумати перемогти кого-небудь — і перемога вірно залишалася за ним“ [177, II, 163].

Навіть тенденційно описуючи гайдамацькі загони, історик А. Скальковський визнає надзвичайні здібності характерників: „Між цими шайками були ватажки (від слова ватага) або отамани, і по-їхньому ще називались характерники, тобто такі чарівники, що їх жодна вогненна зброя, ні куля, ні гармата умертвити не може. І коли, бувало, деруть ляхове по великих і багатих дворах, в яких хоча на цей випадок в обережність і цілком велика буває кількість сторожів і озброєних вартових, але ватажок так зачарує всіх у домі, що ніхто з них не почне і не побачить жодного козака з його шайки, і тоді вже вони беруть, що хочуть, і повертаються в Січ“ [169, I, 110—111].

Збереглися свідчення про те, як характерники застосовували таке навіювання безпосередньо в бою: „Було як збираються в Польщу, то беруть не більше як 12 чоловік; зайвого щоб не було. Ватажок, було наказує: „глядіть хлопці, як прийдеться тікати, то не розбігайтеся: держіться купи“. Їх мало, а ляхів багато, то оце, гляди, і біжить погоня. Вони повстромляють ратища в землю, поставлять коней хвостами до хвостів, а самі в середину і поховаються. Гоняться ляхи і кричать: „Рембай голову!“ Добіжать до них і покажеться їм ліс; вони тоді і повертають коней назад“ [134, 106].

Один з очевидців славнозвісної Коліївщини, німець Мітляр, котрий на той час проживав в Лисянці, розповідав своїм внукам, як застосовував характерництво

Тарас Трясило. Малюнок А. Базилевича

Індійський факір демонструє левітацію. Сучасне фото

Максим Залізняк при штурмі Лисянки: „козаки всі як є, вдарили ножами навхрест один з другим, отак підняли повище голови та й ударили навхрест ніж об ніж. Казав дідуньо, що ніхто не знов, для чого то воно, чи то в них була така присяга, чи то може знак, щоб зрадник польський відчинив браму, бо як тільки

ото вони тими ножами похрестилися, забрязкали, то зараз брама до муру й відчинилася. Був зрадник. А як увійшли всі гайдамаки в мур, то там багато поляків й покаменіло, отако й диха й дивиться, а нічим не волода й не говорить...“ [127, 381—382]. Цікаво, що тут в обряді перехрещення ножами, який викликав справжній психологічний шок в оборонців Лисянки, використовували знамениті гайдамацькі ножі — колії, які до того ж були спеціально освячені:

*Проти ночі Маковія
як ножі святили...*

Сучасник, читаючи ці давні свідчення, може сприйняти їх за фантастику. Але коли нинішні естрадні гіпнотизери вводять в гіпнотичний транс цілі стадіони, здатні впливати на глядачів навіть через екран телевізора, то це видається цілком нормальним. А деякі речі, що їх демонструють носії прадавніх арійських знань — індійські йоги-факіри, сучасна офіційна наука з її найдосконалішою апаратурою не може пояснити і до сьогодні. Наприклад, левітацію, телекінез, виживання закопаної в землю людини, телепортaciю та ще багато іншого. А характерники, як нащадки арійських кшатріїв, не лише зберегли ці знання, а й з успіхом використовували їх для захисту рідної землі від загарбників.

Характерники були представниками особливого вищого стану козаків, наділені таємними військовими знаннями та посвячені у магічні ритуали та обряди. Але ритуали ці були нічим іншим як унікальною і надзвичайно складною системою психофізичної підготовки

войнів. Тому мусимо розчарувати деяких дослідників, які роблять особливий акцент на зв'язку характерництва з нечистою силою.

Для цього звернемось до етимології. В основі терміна „характерник“ — слово „характер“, що має значення „сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що проявляється в поведінці, в діяльності“, тобто вдача. Вживается слово „характер“ і в значенні „твердість, сила волі“. Тому, характерник — це воїн, який володіє своїм психічним станом, волею і завдяки цьому може впливати на волю інших людей. У попередньому розділі ми вже говорили, що звичайна людина використовує не більше 4% закладених у неї можливостей психіки, використання ж прихованіх резервів дозволяє досягати фантастичних результатів, котрі дійсно можуть сприйнятися як чари. До речі, за часів Київської Русі слово „характер“ вживалося і у значенні — „посада“, „сан“, тобто характерник — „сановник“, „посадовець“. Звідси висновок: „характерник“ — воїн, що за допомогою спеціальних тренувань оволодів своїм духом — „характером“ і займає певний сан (посаду) в козацькій військовій ієрархії.

До речі, у козаків була своя спеціальна термінологія і для різних видів характерництва, що вже свідчить про надзвичайно високий рівень його розвитку. Наприклад, таке відоме в наш час явище, як гіпноз (навіювання), козаки називали — „химорода“, гіпнотизувати — „химородити“. Ось свідчення козака Семена Юрченка, котрому, перебуваючи на службі в київському гарнізоні, довелося стерегти в київській тюрмі запорожців, арештованих за наклепом московського карабінера. Ці запорожці з нудьги показували йому та іншим вартовим деякі фокуси із застосуванням навіювання, які вартові сприймали як чудо: „То який Запорожець:

— От ув'яжіть мене! — каже, — в мішок, чи встережете мене, що мене бережете?

— Чому?

Скоморохи. Український різновид давніх арійських факірів. Гравюра XVII ст.

Знахар. Малюнок Т. Шевченка. 1841 р.

і великі галдовники. Куля їх не брала, на Дніпрі, було, постелять повстъ і йдуть,— згадували запорізькі нашадки [134, 106]. Виявляється, ще за часів Київської Русі слова „галдовати“, „голдувати“ означали скласти васальну присягу на вірність, присягнути, „галдовник“ — „заприсяжений васал“, посвячений на вірність.

Ось як про це згадується в одній із козацьких дум:

Ей, Василю Молдавський,
Господарю наш Волоський!
Чи будеш за нас одностайно стояти?
Будем тобі голдовати.
Коли ж не будеш за нас одностайно стояти,
Будем іншому пану кровію вже голдовати [72, 119].

Думаємо, на Запорізькій Сіці слово „галдовник“ означало посвяченого у таємниці характерництва воїна, який стояв нижче рангом, ніж характерник.

Характерників, котрі жили поза межами запорізьких земель, в народі часто називали знахарями (відуна-

— Кете (давайте сюди) мішок.

Та і влізе в мішок, та до сволока його й притягнуть за трямки; а він з-за дверей і йде та:

— Здорові, вражі сини! Устерегли?

Або котрий-небудь Запорожець:

— Що ви думаете, я не знаю, що ви вмієте красти?

Та раз до мене: — А на що ти п'ятака вкрав?

— Я й не бачив п'ятака!

— Ану скинь чобіт!

Скинув, аж у чоботі п'ятак.

Та й сміється вражий Запорожець. А то він химордою химородив. Сказано — каверзники“ [95, I, 78—79]. Термін „каверзник“ відповідав сучасному „штукар“, „фокусник“.

Цікаві також запорізькі терміни „галдовник“, „голдовати“. „Запорожці були лицарі

ми). Такі знахарі, за народними повір'ями, жили у кожному місті чи селі і мали обов'язок захищати народ від злих чарівників, відьом та іншої нечисті. На відміну від них знахарі вважалися людьми „від Бога“, котрі роблять народу добро, лікують та оберігають його. Під час війни вони використовують свої знання для захисту рідної землі.

Отже, як ми зазначали вище, крім усього іншого, характерники володіли секретами парапсихології та гіпнозу. Сьогодні військові розвідки багатьох країн світу інтенсивно вивчають можливості використання парапсихологічних здібностей людини в бою. Над цим працюють цілі секретні інститути, витрачаються шалені кошти, проводиться спеціальний відбір людей з надзвичайними властивостями. Адже такі люди з унікальними здібностями не перевелися і в наш час, вони працюють факірами на циркових аренах, гіпнотизерами, ілюзіоністами, екстрасенсами. Вони можуть палити себе вогнем, ходити босоніж по склі або по гострих лезах шабель, не відчуваючи болю, можуть проколювати собі грубою голкою долоні і кров при цьому не тече, можуть читати думки глядачів, гіпнотизувати їх і навіть лікувати, можуть запам'ятовувати неймовірну кількість чисел, моментально вивчати напам'ять цілі книжки та робити ще багато інших чудес, які і тепер у ХХІ столітті з його атомною енергією та космічними польотами виглядають надприродно. А що говорити про ті далекі часи. Можна собі уявити, як тоді сприймали людей, здатних зусиллям волі вгамувати кровотечу чи гіпнотизувати інших. Цим і пояснюється таке майже містичне ставлення до характерництва, яке насправді було потужною школою розкриття унікальних можливостей людини. І ця школа безперервно вдосконалювалась, передаючи свої знання з покоління в покоління протягом століть.

Як свідчать історичні джерела, центри характерництва в різний час існували на знаменитому Мігейському острові на річці Буг, в Карпатах, на Поділлі в Медоборах,

Запорожець. Малюнок О. Герасимова

Запорожець-характерник. Малюнок П. Носка. 1927 р.

жив химородник Хвесько. Його дуже боялись і слухали козаки. Оце, було, лежить чоловік, а він ріже черну редьку. Як тільки пустить редька сік білий — чоловікові стане трудно; як стане сік чорнить — чоловік умира. Він тоді поробить, що редька вbere в себе сік чорний, пустить білий — і чоловік оживе. Хвесько мав сина, тільки йому цього характерства не передав. „Ти, каже, сину, дуже сердитий; одроблювати не схочеш і чоловік умре“ [134, 104].

Щоб стати характерником, треба було пройти надзвичайно складні випробування. Д. І. Яворницький наводить одне з таких випробувань: кандидат мав переплисти на човні всі Дніпровські пороги. Сам Д. Яворницький сумнівався в достовірності такого випробування, адже в малу воду перепливти пороги було справою легкою, а у велику воду майже неможливою. На нашу думку, саме в май-

на Волині, Київщині, Чернігівщині та Черкащчині, а також на Запорізькій Січі.

Звичайно, не всі бажаючі могли стати характерниками, а лише вибрани. Навіть рідним дітям, коли ті були негідними і не відповідали певним вимогам, передавати секрети характерництва було суверо заборонено.

„В Великому Лузі, ще за запорожців,

Запорожці перших часів. Зі старовинного малюнка

же повній неможливості його виконання полягала найбільша цінність цього випробування. Адже під час виконання неможливого завдання, де стирається межа між життям і смертю, у людини проявлялися надзвичайні надлюдські здібності, які пізніше складали основу характерництва. Крім того, кандидат на характерника мусив бути обраний Божим Провидінням, лише тоді він мав право на осягнення вищих таємних знань. Адже в його руки попадали могутні знання, котрі могли бути використані як на добро, так і на зло. Тому вимоги до кандидатів були жорсткі, навіть жорстокі. Тому й небагато охочих, знаючи ці складнощі, йшли осягати це мистецтво.

Подібні звичаї приходять до нас із сивої давнини. Жерці давніх країн охороняли свої знання надзвичайно ретельно: у країнах Стародавньої Азії й Африки існував такий жорстокий іспит для кандидатів у жерці чи знахарі. Перед бажаючим стати жерцем ставили сім однакових горняток, наповнених темною рідиною. У шести з них була смертельна отрута, і лише в одному — нешкідливий напій. Кандидат із за'язаними очима мусив вибрати і випити один з них. Звичайно, в такому випадку в жерці та знахарі дійсно потрапляли люди з надзвичайними здібностями, а випадкові люди відсіювалися. Тому, на нашу думку, і подолання порогів (як смертельно небезпечне завдання) було випробуванням майбутніх характерників.

Козаки форсують річку. Малюнок О. Герасимова

1.3. Пластуни. Пластунівський курінь на Запорізькій Січі. Історія пластунів та їхні звичаї

Типовий вигляд запорізького пластина.
Зі старовинного малюнка

На Запорізькій Січі школою характерництва був славнозвісний Пластунівський курінь, в якому характерники вишколювали знаменитих козацьких розвідників-пластунів, вчили їх характерництву та унікальним бойовим мистецтвам „Спас“ та „Бойовий гопак“, які дозволяли їм виживати та виходити переможцями з будь-яких ситуацій. До речі, про цей курінь за радянської окупації було заборонено навіть згадувати. Ніхто не досліджував й етимологію самого слова „пластун“. У радянських енциклопедіях писалося лише, що пластуни — це піхотні частини Чорноморського, а пізніше Кубанського козачого війська, котрі несли сторожову службу на Кубані. Причому замовчувався той факт, що Пластунівський курінь існував на Запорізькій Січі з

початку її заснування. І пластуни не впали на Кубань з неба, а прийшли туди вже сформовані, як самобутня формація розвідників саме із Запорізької Січі.

На жаль, збереглося небагато даних про діяльність пластунів на Запорожжі, і цьому є об'єктивні причини. По-перше, окупаційна історіографія, намагаючись зобразити Запорізьке військо збіговиськом свавільних втікачів-кріпаків, котрі не хотіли працювати „на пана“, всіляко затушовувала наявність у запорожців серйозних військових інституцій, в тому числі розвідувальної організації, та й ще й такої, корені і традиції якої сягають у далеку давнину. Адже тоді треба було б переписувати всю тодішню концепцію історії Запорожжя, що для окупантів було неприпустимим. Другою причиною було те, що самі пластуни намагалися оберігати свої таємниці від сторонніх очей. Адже вони були, в першу чергу, розвідниками, а які розвідники будуть виставляти напоказ усім свої секрети. Так, навіть про Пластунівський курінь маємо дуже мало документальних даних,

основні ж бази пластунів були сховані від стороннього ока в плавнях, так званому „Великому Лузі“, який для чужинців і непосвячених, був забороненою зоною. Саме там, заховані серед непрохідних плавнів, пластуни вишколювали свої кадри, приховуючи свою діяльність, як і кожна розвідувальна організація, під якоюсь невинною вивіскою, у цьому випадку під маркою мисливського товариства. Крім того, як відомо, при зруйнуванні москалями Запорізької Січі велику частину документів Січового архіву запорожці знищили, аби вони не потрапили в руки ворогів, а частина вивезена в Туреччину, на Задунайську Січ і подальша доля їх невідома. Ймовірно, що саме документи про розвідувальну діяльність пластунів знищувалися в першу чергу, як особливо секретні. Але основні свої знання, із конспіративних міркувань, пластуни, як і зрештою всі січовики, передавали лише усно, не довіряючи їх паперу.

Характерним прикладом січової конспірації була так звана система „печаток“, тобто наказів по війську, котрі складалися з однієї, наклеєної на віск або папір військової печатки, а сам зміст наказу передавався усно. Промосковські історики, щоб принизити козаків, пояснювали це тим, що мовляв, на Запорожжі не було писарів, хоча тут таки визнавали, що поряд з усними, у козаків існували і письмові накази, так звані „карточки“ [170, 533—534]. А „печатки“ на Запорожжі, де в ті часи освічених людей було більше ніж, мабуть, у цілій Московщині, використовувалися виключно з конспіративних міркувань, щоб ворог, навіть перехопивши гінця, не міг нічого дізнатись про плани запорожців. Усною конспіративною мовою володіли і кобзарі, котрі, розходячись по цілій Україні, часто у своїх думах поширювали серед народу замасковані заклики до повстань. Така усна традиція передачі своїх таємниць була характерна і для пластунів.

Після переселення частини запорожців на Кубань ширше висвітлення діяльності пластунів сталося через те, що разом із знищеннем Січі була розвалена робота її розвідувальної організації. Крім того, кубанські плавні, на відміну від запорізьких, були доступні для московської адміністрації, котра почала тепер безпосередньо стикатися з пластунами та їх діяльністю. Та навіть тут пластунів виявили не одразу. „Але про пластуна, котрий існував з перших днів козацтва, крім козаків, ніхто не знав. Ці люди, роблячи серйозні справи для товариства і батьківщини, не кричали про себе і

Чорноморський
пластун-характерник.
Світлина 1896 р.

Запорожці втікають на Нову Січ. Плоскоріз Позена

не розповідали про свої, інколи неймовірні подвиги. Вони скромно робили свою справу, не піклуючись про славу. Ім'я цих героїв стало відомо Росії лише з 1855 року; це було свого роду відкриття, котре довго цікавило суспільство і котре було зроблено лише тому, що в Севастополі знадобилися козаки, а розпочавши діяти, вони вражали своїми подвигами навіть досвідчених

бійців. Винахідливість, сміливість, презирство до смерті і до всіх небезпек, повага до керівництва і старших, навіть сам зовнішній вигляд пластиuna несамохіть змушували кожного поважати цього непоказного, але незамінного воїна” [202, 36—37]. Але навіть і тут москалі не змогли вивчити пластиунів, котрі залишалися для них явищем таємничим і незрозумілим, і вони вдовольнилися лише тим, що назвали всі піхотні батальйони Кубанського війська „пластиунськими“ (пластиуни виявилися надзвичайно ефективними розвідниками і диверсантами). Але спроба адміністративними методами уніфікувати пластиунство, поставити його „на потік“, організовуючи цілі пластиунські батальйони і навіть цілі дивізії, також не дала бажаного результату, адже пластиуни вперто берегли свої традиції, передаючи свої знання лише посвященим.

Проливає світло на дослідження цього питання унікальний запорізький переказ, записаний від старих козаків на Запорожжі, ймовірно 1806 року, новоросійським поміщиком сербського походження Олександром Пішчевичем, де пластиуни виступають як першооснова, засновники запорізького козацтва. Оскільки за радянських часів цей переказ, як і все,

що стосувалося історії пластиунства, було суверено заборонено публікувати, дозволимо собі подати текст повністю.

Печатка
Війська
Запорізького.
1595 р.

„Початкове їх збіговисько виникло від невеликого числа людей, котрі припливли від Азова на плавках (човни вони називали плавками) і заснували своє житло на лівому березі Дніпра, навпроти теперішнього Херсона, назвавши його Олешками (Олешки тепер повітове місто Таврійської губ.), від імені Олексія, ними над собою поставленого начальника. Ці Олешківські жителі з плином часу розділилися на два іменування, хоча й складали одну спільноту: ті, що жили в Олешках називались „плавниками“ і вправлялися у рибальстві, а ті, що жили по дніпровських плавнях і островах, лісами вкритих, йменувались „пластунами“. Ці пластуни займалися стрільбою звірів, які тоді були в плавнях у великій кількості. На тому місці, де тепер Херсон, володарювала якась дівиця Харсія, над якимось народом і мала війну з якимось царем, котрий її підкорив і полонив її народ, після чого володіння Харсії зникли. Всього цього ми не знаходимо ні в якій історії, і тому потрібно вважати за байку, ними видуману або бувальщину, розповідями спотворену. Згодом турки, або кримські татари, почали притісняти олешківських жителів, то вони залишили це місце і перейшли на правий берег Дніпра, заснувавши своє житло нижче порогів і тому назвали себе „порожанами“, а пізніше „запорожцями“, головне ж своє місто найменували „Січчю“. Тут їх збіговисько почало примножуватися людьми, що з різних місць приходили, в тому числі такими, котрі створили яке-небудь порушення.

Січ поділилася на чотири частини, які називались „пиріями“. Кожна пирія складалась з 10-ти куренів, і кожен курінь вміщав в собі тисячу чоловік. Курінь був просторою будовою. Все місто обнесене було валом; коло „брами“ або воріт сторожа впускала лише відомих людей. У всякому курені залишалося до 200 чоловік, відомих під іменем „сіромах“, і не маючи ніякої власності, вони отримували платню і провіант і повинні були бути готові при першій потребі на службу, тому ці сіромахи називалися регулярними воїнами. Решта жили хуторами,

У засідці. Малюнок А. Базилевича

Таврійський воїн. Різьба на кості.
Херсонес. IV ст. до н. е.

Кам'яна ікона.
Глуб-Давид Володимирович.
Тмутаракань. XI ст.

які називалися зимівниками, де плодили худобу і коней, і мали, дивлячись на достаток інших волоцюг, по декілька людей для догляду за худобою. Цих прислужників нерідко господар зимівника озброював, садив на коней і відправляв грабувати Польщу, ділячись здобиччю з ними. Про такі побічні походи Кошовий і військо часто нічого не знали. Під час вже цього розпорядку ті ж, які жили на островах, всі залишилися при попередньому своєму найменуванні пластунів і, крім полювання на звірів, завели численні стада свиней, котрі відгодовлювались і до того здичавіли, що коли приїжджали покупці їх купувати, то інакше не могли їх взяти, лише як застреливши. Декілька з цих пластунів завели великі заводи кішок, котрі розміщувалися у побудованих сарайах і не лише приносили господарю прибуток від продажу їх шкірок, а ще й тим, що на

деякій околиці не сміли з'являтися ні тхори, ні... (пропуск в оригіналі); вони все це душили і приносили для корму своїм дітям. Господар, знімаючи ці шкіри продавав, а м'ясо кидав кішкам" [226, 126—127]. Незважаючи на край негативне упереджене ставлення автора до запорожців (він був поміщиком на загарбаних у них царським урядом землях) та до їх історії, у цих примітках є декілька цікавих для нас фактів.

По-перше, запорожці сверджували, що їхні предки прийшли з Азовських земель, що перегукується з гіпотезою деяких вчених про Тмутараканське князівство, як своєрідну протоСіч, звідки князі набирали дружини. „Сей останній (Тмутараканський домен) став прибіжищем усіх молодих князів — ізгоїв, які вийшовши з хлоп'ячого віку (звичайно 16 літ), старалися скинути з себе опіку вихованців тим способом, що втікали на се Запорожжя XI в. Тут мріяли молоді княжичі про свої батьківщини, ідеалізували їх, конспірували, збирали ватаги, виглядали нагоди, щоби мольбою у київського

князя собі випросити або силою здобути собі волость” [189, I, 55]. Як стверджує „Слово о полку Ігоревім”, саме до Тмутаракані щоночі, перекинувшись вовком, бігав знаменитий князь-волхв Всеслав Погоцький:

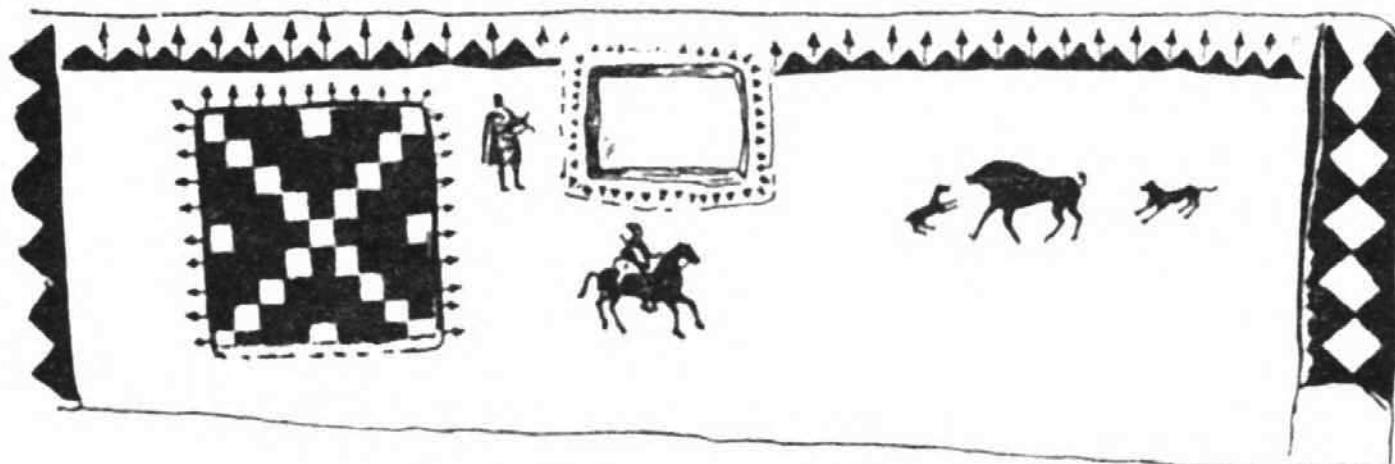
Всеслав-князь людям суд чинив,
Князям городи радив,
А сам вночі вовком бігав:
Із Києва добігав до півнів в Тмуторокань,
великому Хорсові вовком шлях перебігав [174, 90].

До речі, багато істориків стверджують, що саме з Тмутаракані, а не з півночі, прийшов до Києва князь Олег Віщий. У Болгарії археологи знайшли прикордонний камінь, котрим болгарсько-руське військо позначило свої завоювання у Візантії: камінь, з поміченим на ньому іменем Олега Тмутараканського — князя русів. Це й стало доказом, що Олег прийшов не з Новгорода Великого, якого тоді ще й не було (про це свідчить археологія, історик М. Артамонов), а з Новгорода Сколотського у Криму [142, 197].

По-друге, як видно з цього переказу, самі запорожці вважали пластиунів, поряд з рибалками-„плавниками“, самобутньою споконвічною формациєю, яка виникла ще до створення Запорізької Січі. Те, що мисливці і власники човнів здавна виділялися на Січі серед решти товариства і користувалися великим авторитетом серед козаків, підтверджує у своєму щоденнику Й Еріх Лясота, котрий був присланий на Січ австрійським імператором Рудольфом II 1594 року [110, 105]. Б. Папроцький, розповідаючи про похід гетьмана Самійла Зборовського 1584 року, також згадує поряд з запорожцями

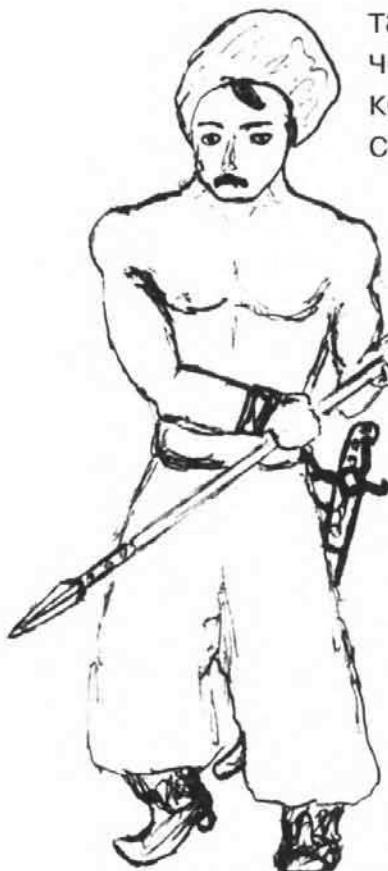

Зображення козака.
Фрагмент розпису гробниці з Новгорода Сколотського (Неаполя Скіфського).
Крим. I ст. до н. е.

Настінний розпис всередині гробниці.
Новгород Сколотський (Неаполь Скіфський). Крим. I ст. до н. е.

таємничих річкових козаків, котрі живуть на річці Самарі та займаються полюванням і рибальством для забезпечення продовольством решти козаків. Про цих річкових козаків пише і козацький гетьман Гаврило Крутневич у своєму Універсалі, виданому 1603 року [2, 1—4].

Пластун
перших часів.
Із сучасного
малюнка

По-третє, у цьому переказі згадана старовинна назва неодружених козаків, котрі постійно жили на Січі, — „сіромахи“, тобто вовки, що свідчить про її надзвичайну давність, адже в іndoєвропейців військові союзи неодружених чоловіків, які ототожнювали себе з вовчими зграями, відомі ще з часів арійського розселення, тобто за три тисячі років до Христа. До тих же часів, імовірно належить і розповідь, яку автор вважає фантастичною, про дівицю Харсію, котра царювала в тих землях над якимось таємничим народом, що може бути давнім відголоском спогадів про царство амazonок, котре було в тих краях. Те, що козаки вважали себе спадкоємцями амazonок згадував ще у 1708—1709 роках у своєму щоденнику словацький мандрівник і дипломат Даніел Крман: „Правдоподібно, що запорожці успадкували багато чого від амazonок — цих нечувано воївничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою і перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра“ [93, 113]. Сліди перебування амazonок на Україні підтверджуються також іншими джерелами, про що ми будемо говорити пізніше.

Пластуни жили в симбіозі з природою, займалися тваринництвом і полюванням, що було чудовим притуллям для ведення таємної діяльності, а також важливим елементом тренування. Адже полювання, як стрільба по рухомих мішенях, є надзвичайно ефективним тренуванням козацьких стрільців. Крім того, полювання вчить маскуватися, орієнтуватися на місцевості, знатися на слідах тварин і людей та ще багато іншого. Полювання ж на великого звіра або хижаків, особливо без вогнепальної зброї, розвиває сміливість, спритність та холоднокровність. Недаремно ж і київський князь Володимир Мономах у своєму „Повчанні“ включає полювання в число найважливіших занять для

Полювання на ведмедя. Софія Київська. XI ст.

Чорноморські пластуни. Малюнок XIX ст.

воїна. У Карпатах гуцули, котрі славилися своєю хоробрістю, найбільше полюбляли полювати на великого звіра з холодною зброєю. Кубанський історик Іван Попко зазначав, що чорноморські козаки влучність і силу удару пікою виробляють, добувачи рибу тризубцями [149, 95—96].

Незважаючи на всі намагання окупаційної історіографії замовчати, затерти, а то й зовсім викреслити пластунів з історії Запорожжя, їх сліди ми постійно знаходимо. У реєстрі кошових отаманів Запорізького війська згадується отаман Пластун, котрий був кошовим з 29 вересня 1666 року по 18 червня 1667 року [218, 528]. Історик А. Скальковський у своїй „Історії Нової Січі“ згадує навіть кількісний склад Пластунівського куреня на Запорожжі ще до переселення на Кубань: так 1755 року в курені був приписаний 441 пластун, 1759 року — 541 пластун, 1769 ро-

Чорноморець.
Зі старовинного малюнка

Запорізький пластун.
Малюнок І. Рєпіна

ку — 269 пластунів [169, I, 50—51]. А Дмитро Яворницький у своїй знаменитій „Історії запорізьких козаків“ згадує Пластунівський курінь серед перших 38-ми куренів Запорізької Січі [222, I, 126]. При переселенні Чорноморців на Кубань у 1792—1793 роках у Пластунівському курені було 185 чоловіків і 75 жінок, при чому із Запорожжя було 3 старшини і не з Запорожжя — 1, із Запорожжя — 124 пластуни, 31 пластун з інших місцевостей України і 28 вільних людей, які пристали до куреня [85, 200—201].

Багато пластунів було учасниками гайдамацьких загонів, про що свідчать численні документи. Так, пластуни Семен Голомозий і Василь Сараджик 1734 року, у складі гайдамацького загону розгромили поляків у Могилеві [33, 70—72]. Харко з Пластунівського куреня згадується при нападі гайдамаків на Паволоч та Погребища [33, 110]. Пластун Трохим Сірий згадується серед 32 гайдамаків, які 1750 року здійснили втечу з Крилівської в'язниці [33, 186]. Пластун Василь Швець — учасник нападу заго-

ну гайдамаків на місто Радомишль 1750 року [33, 205]. Гаврило Пластун — учасник загону Гната Марущака, який спільно з загоном опришківського ватажка Івана Бойчука, що прийшов на Січ з Карпат, діяли на Правобережній Україні в 1759 році [33, 296]. Того ж року пластун Андрій Твердоступ заарештований царською адміністрацією разом з іншими гайдамаками у Новій Сербії [33, 303]. Яким Пластун згадується серед зарештованих в 1768 році учасників Коліївщини [33, 455]. Але найцікавіше те, що й сам вождь цього знаменитого повстання Максим Залізняк, як свідчить протокол допиту запорожця Дмитра Чернявщенка, був козаком куреня Пластунівського [33, 367].

Про існування пластунства на самих початках свідчить опис пластунів, зроблений хорунжим Кубанського козацького війська В. Червінським: „Пластуни ж існували давно. Як тільки почав існувати козак, тут же з'явився і пластун, і починаючи від перших днів Запорожжя і до наших днів, частина козаків виконувала роль пластунів. У Запорізькій Січі був навіть окремий курінь Пластунівський. Слово пластун виникло від слова „пласт“ і означало людину, котрій доводилось в більшості випадків працювати повзком, лежати пластом. Цю назву і при-

значення отримували найвідважніші і най-спритніші козаки; вони були вухами і очима решти козацького товариства і під їх охороною козаки могли вільно займатися спрахою або бенкетувати, не побоюючись бути зненацька заскоченими ворогами. Повзком, притулившись до землі, прихованій густою травою, прокрадався пластун до самого неприятеля, виглядав все, що йому було потрібно і відходив так само непомітно. По кілька годин лежав він ницьма, сховавшись за купиною або кущем, причікуючи непроханого гостя. У пластуни на Запорожжі йшли по охоті, або за наказом Ради. Як тільки Запорожжя закінчило своє існування і воскресло військо вірних козаків, на місце запорізьких пластунів з'явилися пластуни вірних козаків, котрі працювали на березі Бугу, Дунаю, а пізніше, коли перейменовані в Чорноморське військо і переселені на Кавказ, козаки поселилися на берегах Кубані, пластуни почали влаштовувати свої залоги на березі Кубані. Умови їх діяльності ніскільки не змінилися” [202, 35—36].

Про пластунську службу згадує Й Еріх Лясота, який 1594 року відвідав Запорізьку Січ з дипломатичною місією. Описуючи свою подорож через дніпровські пороги, він згадує, як запорожці несуть пластунську службу в засадах коло татарської переправи. „Біля цього порогу саме було близько чотирьох сотень козаків, які лежали на правому березі, поховавшись по кущах і заростях і витягши свої суденця, або човни на берег. Їх послали сюди з табору, щоб перешкодити татарам, якби частина з них захотіла переправитися...” [110, 103].

Цікавий історичний матеріал міс-

Пластун Максим Залізняк.
Малюнок XVII ст.

Чорноморські пластуни часів Якова Кухаренка.
Зі старовинного малюнка

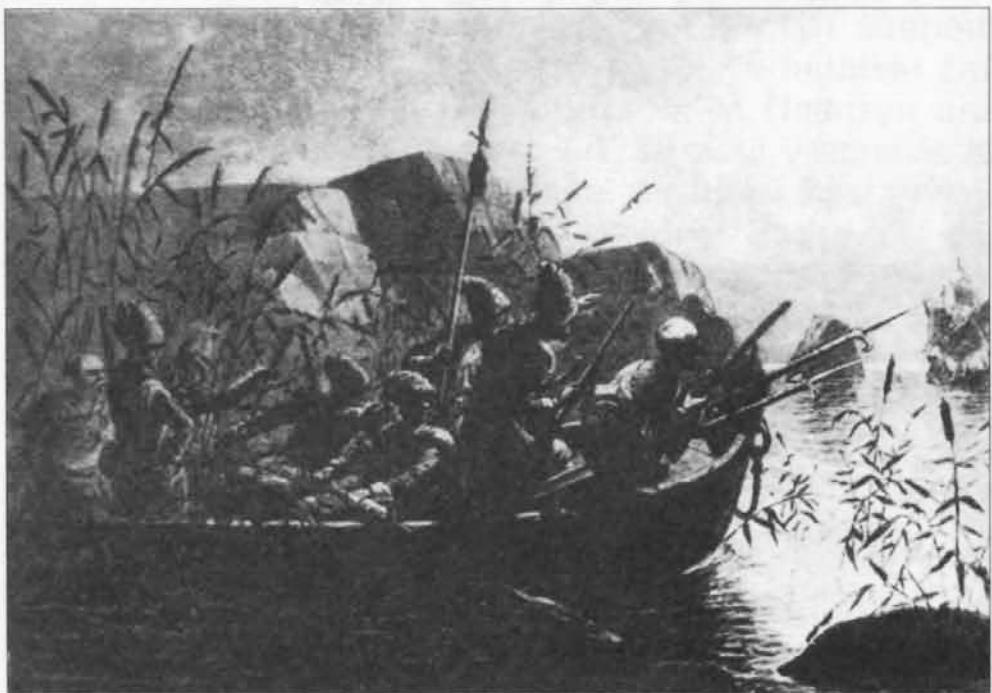

Яків Кухаренко
(1800—1862).
Наказний отаман
Чорноморського
козачого війська

титься і в атестаті, виданому запорізькому осавулу Григорію Пластуну, сину Якима Пластуна. Зокрема в ньому йдеться про те, що під час спільногопоходу козацько-московських військ на турків 1739 року, більше відомого як Хотинський похід, Григорій Пластун „згідно виявленої хоробрості та спритності“ був призначений командиром загону вибраних козаків — своєрідного загону спецпризначення, з яким зробив безпредecedентний розвідувальний рейд у тил ворога, дійшовши аж до турецької столиці Царгороду, де захопив у полон турецьких сановників найвищого рангу — „двох візирів і трьох султанів (урядовців кримського хана)“ і щасливо повернувся з полоненими назад [221, 190—191]. Безумовно, цей дивовижний рейд є унікальним в історії розвідувальних операцій. Подолати тисячі кілометрів в особливо складних умовах, в оточенні ворогів, на незнайомих та мало-прохідних теренах блискуче провести операцію і непоміченими повернутися назад, лише це вже свідчить про надзвичайно високий рівень військової підготовки наших козаків-розвідників, до якого і зараз не можуть дорівняти кращі розвідки світу.

Про те, що на самій Запорізькій Січі пластуни виконували функції своєрідної „служби безпеки“, вишуковуючи підозрілий елемент та виловлюючи різного роду шпигунів, які засилалися на Січ із різних держав, засвідчує і письмовий наказ кошового отамана Петра Калнишевського від 9 серпня 1770 року, який приписував курінному отаману Пластунівського куреня Федору Третяку: „Про волоцюг та інших, що без паспортів вештаються, сумнівних людей... всіма силами намагатися переглядати і ловити“ [133, 24].

Докладний і цікавий опис пластунства у своїй знаменитій розвідці

Козаки в засідці. Літографія Р. Штейна. 1885 р.

„Пластуни“ залишив нам нащадок знатного запорізького роду Яків Кухаренко — наказний отаман Азовського, з 1852 по 1856 рік Чорноморського козачого війська, а з 1861 року — начальник Нижньокубанської кордонної лінії. Пластунами, за його словами, на Запорожжі були спеціальні мисливці-розвідники, які в Дніпровських плавнях полювали на дичину та вистежували ворога, що намагався непомітно проникнути в козацькі землі: „Пластуни стріляли дикий звір, якого тоді в Дніпрових плавнях було доволі. Пластунами, кажуть, звалися за те, що непосидячі були і все вешталися по плавнях і як більше їм приходилося місить грязь, ніж ходити по сухому, сиріч пластати, то й прозвалися пластунами“ [100, 65]. „Цілу осінь і зиму, поки звір порошковий (хутряний — Т. К.), пластуни проводили в плавнях, а весною приходили в слободи і приносили свою здобич, звірячі смушки, продавали їх, купували порох, оліво, одежі, що треба“ [100, 66]. Таке полювання в плавнях було надзвичайно складною і небезпечною справою. Адже у високому (вище людського зросту) очереті, який шумів і колихався від вітру, практично нічого не можна було розгледіти чи почути, тому орієнтуватися слід було виключно шостим відчуттям, яке в таких умовах надзвичайно розвивалося та відточувалося. Слід було досконало знати закони природи, норми поведінки тварин і людей, оскільки від цього залежало життя пластуна.

Але все ж пластуни не були просто мисливцями, вони, в першу чергу, були розвідниками. Що пластуни виконували саме розвідувальну функцію підкреслює, описуючи побут запорожців у Чорноморії і П. П. Короленко: „... це були особливі команди, котрі виділялися і службою, і характером із загального складу стрійових частин Чорноморського війська. Пластуни, котрі проїшли практично хорошу школу боротьби з горянами, відрізнялися від інших козаків вищим розвитком військової хитрості, сміливості, відваги і у критичні хвилини, незвичайною винахідливістю.

Чорноморці. Поч. XIX ст.

Козацькі пластуни. Літографія Н. Брезе. 1858 р.

Їх завдання в боротьбі з горянами складала розвідувальна служба” [83, 54]. Крім того, саме слово *пластати* згадується ще в давніх билинах у значенні „рубати, різати ворога“:

Говорив татарин такій слова:

„Ой же Дунай, син Іванович!
Як би я був на твоїх грудях,
Не питав би ні вітчизни, ні дідизни,
А пластав би твої груди білії.[...]
Сідав же Дунаєчко на білі груди,
Як розкинув плащи татарськії,
Хоче пластати груди білії“... [20, 76].

В інших давніх піснях вживається слово „*пласувати*“ — сильно бити. Тому слово „*пластуни*“ могло використовуватися на Запорожжі у значенні „рубаки“, „різуни“, „бійці“, що більше відповідало характеру діяльності пластунства.

А прості запорізькі мисливці, як свідчать історичні джерела, були виділені в особливий клас так званих „*личників*“, які мали свого отамана і свою курінну організацію й знаходились у відомстві Буго-Гардівської паланки (Бузький Гард — спеціальна гребля-перегородка, зроб-

лена козаками на Південному Бузі для покращення лову риби). Лисичники займалися полюванням у степах на лисиць, хутра яких відігравали важливу роль у торгівлі Запорожжя. Крім того, вони полювали на вовків, зайців, оленів на берегах Бугу [169, I, 188].

Основним же завданням пластунів була розвідка і охорона кордонів Запорожжя від несподіваних нападів ворога. Особливо складно було боротися з ворогами, які через плавні непомітно прокрадалися на козацькі землі: „От сим-то пластунам вже не до охоти і їм охота випада вже на чоловіка з таким же розумом, як і вони“ [100, 68]. Це ж саме пише і Прокіп Короленко, описуючи подвиги пластунів на Кубані: „Чорноморські пластуни день і ніч рискали по болотах і плавнях в компанії диких звірів, кожної хвилини піддаючи небезпеці життя своє. Не раз безстрашні пластуни, заскочені хижаками, застосовували неймовірні хитрощі, щоб позбавитись від ворогів. І дотепер збереглися перекази про справді неймовірні подвиги цих оригінальних вояків і не менш неймовірні пригоди з ними“ [86, 86]. Для отримання необхідних відомостей чи проведення диверсій, пластуни нерідко самі прокрадалися у тил ворога, роблячи інколи рейди по 160 км і більше. У таких рейдах пластуни мусили розраховувати виключно на власні сили, на власне воєнне мистецтво, адже допомоги чекати було нізводки, оскільки інколи навіть січова старшина не мала уявлення про їхні походи. Причому боротися їм треба було, як правило, проти переважаючого в кілька разів числа ворогів, добре вишколених і підготовлених. Тому саме життя виробляло у пластунів надзвичайну пильність, спостережливість, кмітливість, вміння добре пристосуватися до місцевості та досконаліволодіння прийомами прихованіх, зовні ніким не помітних рухів. Щоб вижити, пластун мусив постійно думати головою, розмірковувати, як знайти найкращий вихід з будь-якої ситуації. Пластун не мав права на помилку, він мав або випередити ворога і блискавично перемогти його, або загинути сам. Тому пластуни постійно розвивали і удосконалювали

Запорізький козак у розвідці.
Зі старовинного малюнка

Козацький пікет. Зі старовинного малюнка

свою надзвичайну потужну систему бойового мистецтва, яка давала їм змогу ефективно перемагати будь-яку кількість ворогів: „... вони відзначаються неймовірною спритністю, швидкістю у своїх рухах і діях. Рушниця і підох (короткий спис, котрий можна підлаштувати під рушницю при стрільбі) єдине їх озброєння, а майстерність у стрільбі, складає всю їхню славу. Вірне око і тверда рука пластиuna завжди згубні для неприятеля“ [191, 509].

Найбільш відмінними їхніми рисами було військове мистецтво і побратимство. Побратимство було зумовлене самим способом життя пластиuna, який часто мусив жити і боротися на чужій ворожій території з переважаючою силою ворога і надіячися міг лише на себе та лікоть товариша, який був поруч. Тому серед пластиунів побратимство було надзвичайно по-

ширенім явищем. Як зазначав Ф. Щербина, „пластиуни обмінювались шийними хрестами, ставали якби братами і всюди підтримували один одного і стояли один за одного горою“ [216, II, 489]. І недаремно основним місцем перебування та діяльності пластиунів були саме Дніпровські плавні. Адже саме тут, серед лабіринту проток і островців, була надійно захована козацька Військова Скарбниця — безліч золота, срібла, коштовностей, здобутих козаками в походах. Крім того, тут зберігалися козацькі гармати, а також чайки, необхідні для морських походів. Тому охочих дісталися до Військової Скарбниці ніколи не бракувало. Турки, татари, москалі, поляки, усіх їх вабили до себе запорізькі скарби. Тому місце її трималося у суворому секреті (його знов лише кошовий, якого після зняття з посади, як правило, вбивали та декілька втамничених осіб), а всі підходи надійно охоронялися пластиunami. Боплан описує, як козаки розстрілювали з очертую навіть цілі турецькі галери, які необачно заганялися в плавні. Й інші зайди, які потикалися за запорізькими скарбами, знаходили собі смерть від пластиунських куль.

Цю сакральну священну функцію — охороняти кордони козацтва — пластиуни продовжували виконувати і

на Кубані. Тому серед козацтва пластуни користувались незвичайною пошаною та авторитетом. „От ми тут, бач, вареники їмо та горілочкою забавляємось. А там на кордонах саме жарка доба: Кубань стає, то так і дивись, що черкесня посуне через неї. Броду не шукать, скрізь по льоду перемахнеш. Тут уже уха не вішай, стережись і день, і ніч. Ні мороз, ніяка завірюха не спине. І чим гірша погода, тим більше берегтись треба. Що нещасні пластуни перетерплять за цієї доби в плавнях — і перемерзнутъ, і виголодніються так, що, мабуть, і комишиний борщ медом покажеться. Гидко те, що і вогню розвести не можна, щоб біди не накликати на себе. Що нам? Нам все-таки хоч який-небудь захист є на постах, на кордонах, а от їм в таку хурделицю нишпорить по плавнях, та оглядаться кругом себе, щоб не наткнутися на якого-небудь розбійника!.. Та й якщо прийдеться прикурнути як-небудь, то хіба тільки одним оком. Нещасний, прямо нещасний народ. А все для чого? Щоб нам жити без опаски; за нас, задля оціх всіх, страждають ці справді святі люди“ [81, 12]. Ось якими словами вшановувало козацтво своїх хоронителів, котрі скромно, не хизуючись, несли свою надзвичайно важливу для товариства службу.

На війні пластуни виконували роль розвідників-диверсантів, своєрідних спецназівців — „командос“: „Коли відчувалась потреба в досвідчених людях для лави, коли потребувався таємний, прихований розшук, коли потрібно було розвідати сили і положення неприятеля, коли хід воєнних дій ставив на чергу завдання провести най-рискованішу диверсію, коли в бою перед початком і кінцем потрібні були майстерні стрільці і т. д. і т. п., тоді запускався в діло пластун. Для цього пластуни мали свою боюву техніку, свій досвід і мистецтво“ [216, II, 490]. Крім вміння битися будь-якою холодною зброєю або голіруч та добре стріляти, досконало знали вони мистецтво фортифікації, мінну справу, вміли управлятися з гарматами —

Козаки в бою. Малюнок А. Базилевича

**Пам'ятник у честь переселення
запорожців на Кубань.**
Сучасна світлина

(Еріх Лясота писав, що козаки усі вміють стріляти з гармат, тому не треба наймати окремих гармашів [168, 18]); у разі потреби були вправними моряками, піхотинцями або кавалеристами. Факти свідчать, що пластуни були високоосвіченими на той час вояками. Адже як би не намагались окупаційні псевдоісторики представити січове лицарство як банду примітивних, неграмотних селян, яким лінъки було працювати на своїх панів і вони втікали за пороги, факти говорять інше. У той час, коли в Московщині навіть царі не вміли писати і читати, на Січі існувала система освіти (січова і паланкові школи), козаки знали по кілька мов і володіли науковою мовою того часу — латиною, мали канцелярію і свою бібліотеку. А інтерес до книги, до освіти серед козаків був такий великий, що вони не обмежуючись читанням на Січі, брали книги з собою навіть на риболовні заводи [82, 765]. До речі, ця січова бібліотека зберігалася в архіві Кубанського козачого війська, і лише 1925 року радянська влада наважилася відібрати її в козаків. Тому на цьому фоні не виглядає дивним факт складення при розвідці Кубанських земель, наданих запорожцям для переселення, пластунським старшиною Мокієм Гуликом, який в той час займав посаду Військового Осавула, статистичного опису Кубані у формі

табличної „Відомості“ з короткими, але цінними даними і для науки, і для практичних цілей війська. Аж через півтора століття вчені із захопленням констрували: „Знаменито, що цей розвідник-статистик дав 1792 року документ, складений за прийомами описової школи статистиків, що існувала в Західній Європі у другій половині XVII століття, на 16 років раніше, ніж надрукований був у Росії перший науковий твір зі статистики академіка Германа, перероблений ним російською мовою „для використання в училищах Російської імперії“ із відомої на той час праці — „Теорії статистики“ Шлепера, статистика названої школи і талановитого батька публіцистики“ [217, 32]. Тобто, якщо наші пластуни у науці випереджали навіть московських академіків, то можна собі уявити, який високий рівень наукових знань використовували вони в ті часи.

1.4. Бойове мистецтво пластунів, його корені та походження

Щодо військового мистецтва пластунів, то воно було визнане одним з найпотужніших у світі. Недаремно спосіб непомітного підпovзання до цілі в багатьох арміях і сьогодні називається „по-пластунськи“, а їх бойові прийоми вивчаються в багатьох розвідшколах світу. Як зазначав козак з діда-прадіда, історик Чорноморського козачого війська, в якому довгий час служив генерал-лейтенант Іван Попко, самі пластуни називали свою тактику „вовча паща і лисячий хвіст“ [149, 253]: тобто поєднання вовчої відваги, сили і витривалості з лисячою хитростю і вмінням замітати сліди. До речі, сама назва пластунської тактики „вовча паща і лисячий хвіст“ надзвичайно символічна. В усіх арійських народів вовк-сіроманець був символом і покровителем воїнів. У германських, індійських, іранських та українських казках, легендах, переказах згадуються могутні воїни-вовки, вовкулаки, які володіють надзвичайною силою і магією, яких не бере проста зброя, лише срібна. Ще давньоримські автори згадують про існування загонів воїнів-вовків у стародавніх германців та скандинавів (символом самого Риму була Капітолійська вовчиця). У стародавній Персії також були воїни-гурки (вовки), які складали шахську гвардію. У стародавніх осетинів військові дружини так і називалась „вовчими зграями“. Геродот у своєму описі Скіфії згадував племена неврів, які жили на Поліссі і щороку на кілька днів перетворювались на вовків. У германських історичних хроніках є свідчення, що саме вовк

Капітолійська вовчиця — покровителька Риму. VI ст. до н. е.

Вовк, повитий змією.
Скіфська золота бляшка VI ст. до н. е.

Кімирійські воїни в супроводі вовко-собак. IX—VII ст. до н. е.

Зображення священного вовка з Михалківського скарбу.

Тернопільщина. VIII—VII ст. до н. е.

Вовк-воїн. Бронзова
платівка з шолому.

Швеція. VI ст.

Зображення лиса на посуді трипільської культури.

III тис. до н. е.

був тотемом давніх слов'янських племен борусів і ободритів. Давньоруські билини також згадують двох сірих вовків, які супроводжують в дорозі богатиря [20, 53—56]. У „Повісті минулих літ“ серед воєвод князя Володимира згадується і воєвода Вовчий Хвіст, котрий переміг радимичів і змусив їх визнати владу київського князя [146, 96].

Неодружені козаки, котрі мешкали на Січі, мали назву „сіроми“ [191, 497], тобто вовки, на відміну

від одружених козаків, котрих називали „сиднями“, „гніздюками“ та „баболюбами“. Синонімом слова вовк є і прізвисько славного козацького полководця-характерника Івана Сірка. Недаремно і покровитель козацтва святий Юрій — християнське відображення арійського бога Арея (Арія) — також вважався покровителем вовків. Священні вовки супроводять святого Юрія в усіх його подорожах. Так само, до речі, як і давньогерманського бога (покровителя воїнів) Одина, який, як ми вже згадували вище, можливо, теж має українські корені.

Що ж до лисиці, то вона у фольклорі арійських народів виступає символом хитрості, спритності та кмітливості. „Хитрий лис“ — така характеристика людини, яка всіх може обвести навколо пальця, однаково побутує у будь-якому куточку арійського світу: чи то в німців, чи в англійців, в шведів чи в українців, в індійців чи в іранців. У всіх цих народів навіть збереглися народні свята вшанування цієї тварини. Гуцули, наприклад, святкують „свято лисиці“, навіть двічі на рік (у день св. Матвія 21 серпня та у день св. Катерини 6 грудня) [70, 108].

Можемо стверджувати, що назва пластунського воєнного мистецтва сягає своїми коренями найдавніших традицій арійської бойової культури. Так, відоме пластунське мистецтво переховування у воді за допомогою очеретини, як і мистецтво маскуватися, відоме ще з античних часів. У „Стратегіконі“ Псевдо-Маврикія, написаному в VI ст., описуючи античів і слов'ян, автор зазначає: „Битися зі своїми ворогами вони люблять у місцях, зарослих густим лісом, у тіснинах, на урвищах; з вигодою для себе користуються [засадами], несподіваними атаками, хитрощами, і вдень, і вночі, придумуючи багато [найрізноманітніших] способів.

Антські воїни ховаються під водою. Зі старовинного малюнка

Досвідчені вони також і в переправі через ріки, перевершують у цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, котрі залишаються вдома, яких захоплять несподіваним нападом, опускаються у глибину вод. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлені великі, видовбані зсередини очеретини, котрі доходять до поверхні ріки, а самі, лежачи навзнак на дні [річки], дихають з їх допомогою; і це вони можуть робити протягом багатьох годин, так що зовсім неможливо здогадатися про їхню [присутність]“ [200, I, 23]. Це мистецтво передавалося з покоління в покоління, безперервно удосконалюючись, тому і в XIV—XVII століттях, як і в VI столітті, іноземні хроністи дивуються з віртуозного вміння запорізьких козаків переховуватись під водою з очеретиною. Турки називали козаків „ті, що перебувають під водою“. Французький чернець-філософ Ур-

Козак під водою. Малюнок К. Ткаченка

Чорноморські козаки повертаються з розвідки. Зі старовинного малюнка

ньє, описуючи в Константинополі козацькі напади, за-значав: „Тут мені розповідали зовсім надзвичайні істо-риї про напад північних слов'ян (так він називає украйнських козаків — Т. К.) на турецькі міста і фортеці. Вони з'являлись несподівано, піднімалися просто з дна моря і наводили жах на варту і всіх берегових жителів. Мені і раніше оповідали, ніби слов'янські воїни перетинають море під водою, але я вважав це за вигадку. Тепер же я розмовляв з тими людьми, що були свідками підводних набігів слов'ян на турецькі береги“ [183, 131].

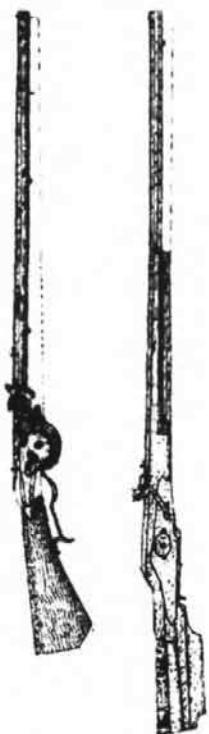
Принагідно зауважимо, що знамените мистецтво будувати бойовий табір із возів запорізькі козаки передиляли не в половців чи монголів, як нас пробують переконати деякі недолугі історики, це було їх рідне самобутнє слов'янське військове мистецтво, відоме ще з часів великого переселення народів. Ось як описує це візантієць Феофілакт Сімокатта в VI столітті: „Петро [візантійський воєначальник] пішов у ліву частину тієї країни і, прибувши в Маркіанопіль, наказав 1000 воїнам рухатися попереду війська (в якості розвідувального загону). Вони зіштовхнулися з 600 слов'янами, котрі гнали велику здобич, захоплену у римлян... Оскільки це зіткнення для варварів було неминучим (і не віщувало успіху), то вони, з'єднавши вози, влаштували з них нібито укріплення табору і в середину цього табору помістили жінок і дітей. Коли римляни наблизились до гетів — так в старовину на-

зивали цих варварів,— вони не зважились вступати з ними в рукопашний бій: вони боялись списів, котрі кидали варвари в їхніх коней з висоти цього укріплення” [200, I, 29].

Пізніше радянські історики з маніакальною наполегливістю, відшукуючи в українській історії елементи марксистсько-ленінської класової боротьби, ніяк не могли пояснити, звідки бідні селяни, які повтікали на Січ від панів і весь час там пили і гуляли, так досконало знали військове фортифікаційне мистецтво. Ось як виглядав козацький табір 1596 року під Лубнами: „Козацький табір знаходився на півмилі від міста і був влаштований таким чином. Спочатку вони оточили себе чотирма рядами возів, скованих між собою, потім за возами викопали окопи і насипали валвище возів. Зробивши декілька воріт, насипали в таборі навпроти кожних з них гірки, на яких поставили гармати. Гірки ці робилися, очевидно, з метою заповнити для ворожих пострілів отвори в стінах, де містилися ворота. Все-редині табору поробили зруби, наповнені землею, по висоті вище валу; на них також розмістили гармати, так, що можна було стріляти через вал. У такому вигляді козацький табір є укріпленням,... майже нездоланим для поляків, що вони добре розуміли після битви коло Гострого Каменю” [131, 561]. Причому в таборі кожен козак чітко зновував своє місце, мав до автоматизму відпрацьовану техніку (одні стріляли, а інші набивали рушниці), більше того, мали навіть спеціальні пристосування: наприклад, для стрільби з окопів використовувалися спеціальні ножі з роздвоєним на верху держаком, на який ставили цівку рушниці, а коли ворог підпov-
зував близько, вони використовувалися в рукопашному бою” [75, 344], для стрільби стоячи та сидячи з-поза возів використовувалися „підсохи” (короткі списи з роздвоєнням на задньому кінці), для стрільби сидячи з коліна використовувалися навіть козацькі шаблі, на руків'ях кот-

Козацький табір. Невідомий художник. Поч. ХХ ст.

Козацькі рушници.
XVII ст.

рих робили розріз, щоб ставити туди рушницю [129, 9]. Одні козаки обслуговували гармати, інші кидали ручні гранати. Чи не є це свідченням високої професійності наших воїнів?

Велику роль у бойовому мистецтві пластунів відігравало вміння читати сліди — „сакми“ та організовувати засади — „залоги“: „Той не годиться „пластувати“, хто не вміє прибрати за собою власний слід, задушити шум своїх кроків у тріскучому очереті; хто не вміє упіймати сліди противника і у слідах його прочитати направлений на лінію удар. Де сперечаються з обох сторін хитрість і відвага, де ні з тої, ні з іншої сторони не говорять: іду на вас! — там часто один раніше або пізніше схоплений слід вирішує успіх і невдачу. Перебравшись через Кубань, пластун зникає. А коли по росянистій траві або свіжому снігу слід невідв'язно тягнеться за ним, він заплутує його, стрибаючи на одній нозі і повернувшись спиною до цілі своїх пошуків, йде п'ятами вперед, „задкує“, хитрує як старий заєць, безліччю відомих йому способів відводить докази своїх переходів і зупинок“ [149, 253].

Наскільки розвинутим було у слов'ян мистецтво розвідки, яке пізніше стало основою пластунського бойового мистецтва, наскільки цінувалися слов'янські розвідники у світі, можна довідатись і в інших історичів тих часів. Так, Прокопій Кесарійський у своїй знаменитій книзі „Війна з готами“ із захопленням описує слов'янських розвідників та їхнє мистецтво захоплення полонених: „...Велізарій (візантійський імператор — Т. К.) більш за все намагався захопити в полон найзначніших серед ворогів, щоб дізнатися, заради чого варвари так терпляче переносять такі страшні муки. Валеріан обіцяв йому легко надати цю послугу. В числі його воїнів були люди слов'янського племені, котрі звикли ховатися навіть за маленькими каменями або за першим зустрічним кущем і ловити воро-

Козак чатує на татарина.

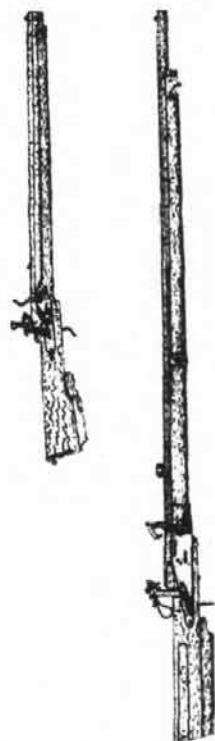
Невідомий художник. Гравюра. Друга половина XIX ст.

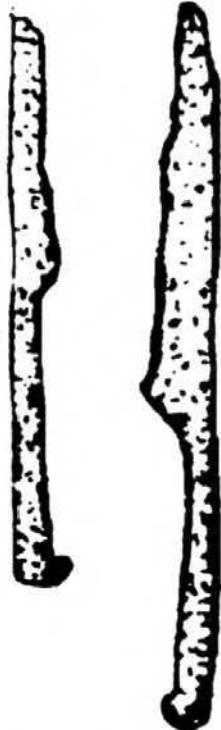
Спіймали язика. Малюнок І. Їжакевича. Гравюра кінця XIX ст.

гів. Це вони не раз проробляли біля ріки Істра, де вони проживають, як стосовно до римлян, так і з іншими варварами. Велізарій прийшов в захоплення від слів Валеріана і звелів по можливості швидше потурбуватися про цю справу. Вибравши із своїх слов'ян одного, великого і міцного тілом і дуже енергійного, він доручив привести живим одного неприятельського воїна, давши тверду обіцянку йому, що Валеріан нагородить його за це великими грішми. Цей воїн сказав, що він легко зробить це там, де знаходилась трава. Давно вже готи за нестачею продовольства харчувались нею. І ось цей слов'янин, рано-вранці пробравши дуже близько до стін, прикрився хмизом і, згорнувшись у клубочок, склався у траві. Вранці прийшов туди гот і швидко почав збирати свіжу траву, не сподіваючись жодної небезпеки зі сторони куп хмизу, але часто озираючись на ворожий табір, як би звідти хто-небудь не рушив проти нього. Слов'янин, який кинувся на нього ззаду, несподівано схопив його і, сильно стиснувши посередині обома руками, приніс у табір і вручив Валеріану" [200, I, 21—22].

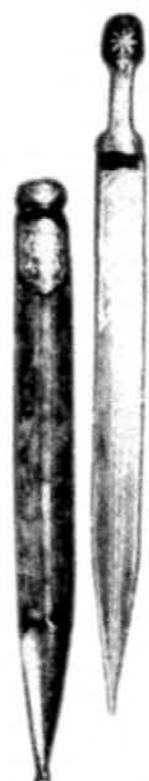
Подібні подвиги вчиняли і козацькі пластуни. Ось як оцінювали вправність козацьких розвідників 1633 року під Смоленськом польські очевидці: „Один із козаків, коли треба було на другій стороні дістати язика, пустився плавом через річку (Дніпро) і лежав у воді

Козацькі рушниці.
XVII ст.

Запорізькі суцільнометалеві мечальні ножі, знайдені під Берестечком

Канджал чорноморських пластунів

коло берега, коли прийшов до води один московит,— схопив його за волосся, втягнув у воду і так разом з ним переплив назад; дуже смішно цей козак розказував королю про цю трагедію — як його підстерігав і як з ним плив; дав йому за роботу [король] кілька ортів [срібних монет]. Дійсно, не кожному хочеться купатися в таку пору, як тим добрим людям. Король їм дуже радий”, — відзначав у своєму діаріуші очевидець ксьондз Колудзкий [124, 60—61]. Те саме пишуть про козаків і самі московити. 1789 року під час облоги Очакова московському командуванню необхідно було взяти полоненого з фортеці Хаджибей, щоб отримати дані про кількість та розміщення турецьких військ. Оскільки завдання це було для московських вояків непосильним, дістали полоненого доручили чорноморським козакам, яких очолював знаменитий кошовий Захар (Харко) Чепіга. „Але як це було зробити, щоб непомітно проникнути у ворожу фортецю і взяти в полон хоча б одного турка, якщо вже не в самій фортеці, то хоч коло неї. Це дуже важливе доручення Захар Олексійович, не довіряючи нікому іншому, взяв на себе. Темної ночі він пробрався до Хаджибая і звідти на другий день привів двох полонених турків. Як він умудрився взяти їх, Бог відає. Переказ говорить, що Чепіга був характерник, що тому він брав у полон турків і водив їх за собою, прив'язаних шнурком за пояс, як покірних овець” [84, 34]. Московити не могли повірити, що можна не лише обратися у визнану неприступною фортецю, а й привести з неї не одного, а відразу двох полонених. Після цього Чепіга ще двічі пробрався в Хаджибей: одного разу — 29 листопада — підпалив береговий цейхгауз, а 7 грудня в самій фортеці спалив склад з харчами [84, 35].

Що цікаво, всі вищенаведені історичні факти в один голос засвідчують цікаву деталь: ні гот, ні московит, ні турки при захопленні не чинили нашим розвідникам ні найменшої спроби опору, навіть не пробували кричати. А це ж були здорові професійні вояки, при повному озброєнні. Пояснити це можна використанням нашими предками мистецтва гіпнозу, яке, як ми говорили вище, було складовою частиною характерництва.

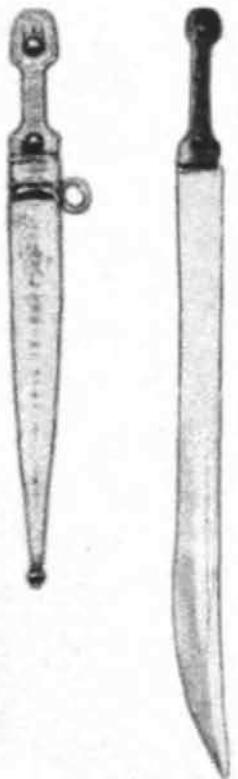
Володіючи прийомами гіпнотизування, людину можна вигуком, натисканням на певні точки або навіть поглядом ввести в стан глибокого гіпнотичного трансу, в якому вона стає повністю підвладною гіпнотизерові. Ви і самі можете провести подібний експеримент, скажімо, на звичайній домашній курці. Достатньо, міцно

тримаючи птаха руками, обережно притиснути її голову до підлоги і залишити її на деякий час у такому положенні, щоб курка прийшла в стан нерухомості, розслаблення, наче глибокого сну, з якого її можна вивести лише різким поштовхом або голосним звуком. Такий експеримент ще у XVII столітті викликав цілу сенсацію у науковому світі тодішньої Європи, його називали „чудесним експериментом“, „зачарованим станом курки“. Лише значно пізніше європейська наука змогла вивчити і пояснити механізми гіпнозу та навчилася гіпнотизувати людей, використовуючи словесне навіювання, пасси, світлові та звукові подразнювачі, а тварин — застосовуючи близькавичне перевертання їх за допомогою спеціальних апаратів.

Як свідчать історичні джерела, усі ці методики ще за тисячі років до нашої ери вже широко використовувались жерцями язичницьких храмів Індії, Скіфії, Шумеру, Єгипту, Греції, кельтами та персами, фракійцями та етрусками й багатьма іншими народами з релігійними та лікувальними цілями. У Середні віки з прийняттям християнства та знищеннем касти жерців у багатьох європейських народів давні знання про гіпноз були втрачені, прийоми гіпнотизування забуті. Людей, які володіли цими прийомами, по всій Європі безцеремонно спалювали на вогнищах як „нечисту силу“. Але пластуни на Січі дбайливо зберігали ці знання і активно їх використовували. Тому їм і під силу були такі завдання, котрі годі виконати навіть зараз найкрутішому американському „командос“ чи „техаському рейнджеру“.

Поряд із умілим захопленням полонених пластуни також славилися вмінням безшумно знімати вартових, метаючи кинжал. Історичні джерела стверджують, що пластуни настільки майстерно володіли кинжалом, що метнувши його, могли зняти вершника на скаку або вразити навіть таку маленьку, рухливу і обережну ціль, як сторожова собака [4, 314—315, 320].

Пластуни були чудовими стрільцями. Ще 1650 року венеціанець Альберто Віміні, описуючи запорожців зазначав: „Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за до-

Канджали
чорноморських
пластунів

Козацькі шаблі. XVII ст.

Пластуни-побратими. Чорноморія. Сер. XIX ст.

помогою щипців“ [138, 55]. Пластуни ж, постійно полюючи в плавнях, серед густого очерету, витворили свій оригінальний спосіб стріляння „на звук“, тобто на тріск гілок або очерету, яким віртуозно владіли. Отаман Кухаренко із захопленням описує це мистецтво: „У кожного звіра в плавні є свій похід, примір: олень має хід рівний; свиня прошелестить ходом рівним, ставиться і наслухає і вп’ять теж; козак, пройшовши рівно разів два, три,— скочить; вовк має хід рівний, бо менший за оленя, то й шуму від нього в очереті менше. Так пластуни, примінившись, з’учають похід прочого звіра. Підпустивши звіра близько, пластун не дaeться йому взнаки, щоб не спохати, а зрозумівши, яка звірина, стріля на тріск і мусить повалити. Отож і пластун, що ... не бачивши звіря очима, застрілить його певно, та ще так угадає, щоб вистріл не

пропав; приміром: дикого кнура б’є по лопатах або під вухо; не повалений на місці кнур кидається на дим і своїми здоровенними іклами порубає пластина, як не вспіє схибитись“ [100, 67]. Та що говорити, пластинаська влучність вражала навіть московських царів. Так, Олександр II, спадкоємець престолу, 1837 року в Анапі захотів бачити уславлений постріл чорноморського пластина. „Для цього закликали козака Пилипенка. Він присів на одне коліно, поставив на землю свій підсох, у вигляді короткого списа, і зробив постріл так влучно, що цісаревич прийшов в захоплення. Після цього Його Величність взяв із рук пластина підсох і віддав його на пам’ять Чорноморському війську“ [83, 55].

Як неперевершених стрільців у битвах пластина часто використовували як застрільників попереду війська, і тут їм не було рівних. Причому вони могли легко дати собі раду як з піхотою, так і з кавалерією противника. Ось один з прикладів типової пластиун-

ської тактики в боях під Севастополем 1854 року на стороні московських військ: „В той час, як 120 пластунів, наступаючи проти одної з батарей в якості застрільників попереду лави Володимирського піхотного полку, розсипались по виярку, вкритому рідким чагарником,— на них кинули півескадрону крашої французької кавалерії. Французи з оголеними шаблями поскакали на пластунів в кар'єр, чекаючи ймовірно зустріти звичайний прийом вишикування

противника в каре. Але пластуни, за своїми кавказькими прийомами, не стали скупчуватися і прийняли неприяителя врозіп. Присівши на одне коліно, кожен з пластунів пострілом з коліна знімав з коня вершника, котрий мчав на нього. Французи, котрі залишились живими, не втримавши коней, промчали в проміжках між пластунами, остаточно розладнались та розгубились, небагатьом з них вдалося повернутися назад. Тоді кинувся на пластунів другий півескадрон, але і його чекала така ж доля; французів частково знищили, а частково взяли в полон. І при цьому виявилось, що обидва рази пластуни не втратили жодного вбитого; небагато з них лише злегка були поранені” [216, II, 500].

Козацький стрілець. Зі старовинного малюнка

Пластунська залога в Чорноморії. Зі старовинного малюнка

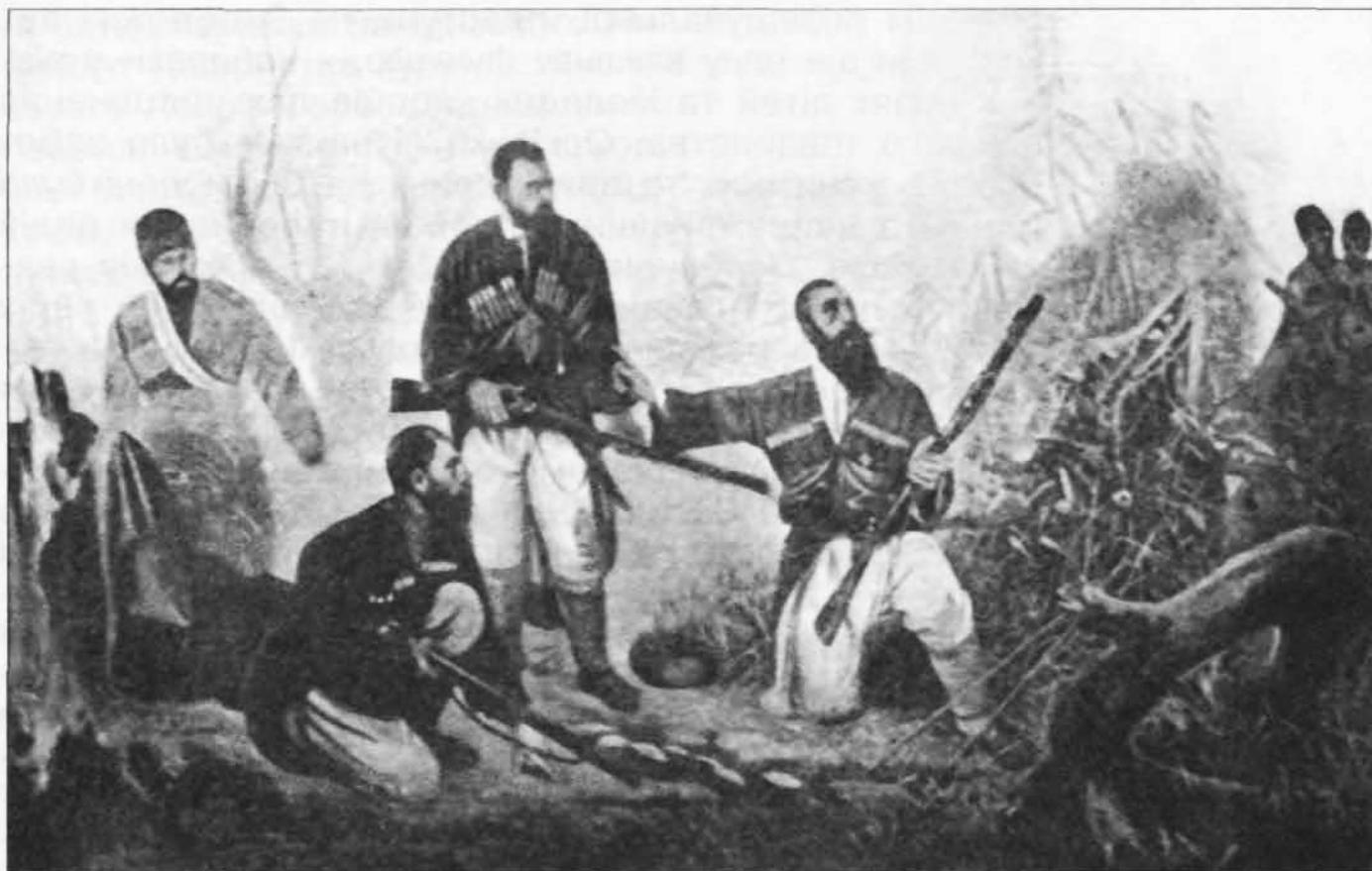
Правда, у цьому випадку історик пише, що таку тактику пластуни виробили нібито на Кавказі, під час війн з черкесами. Але він не знає, а, можливо, і свідомо замовчує, що цю тактику успішно використовували предки чорноморців, запорізькі козаки ще в XVI столітті проти турків, поляків, татар, москалів та інших зайд. Ось як описує шведський офіцер Петре застосування козаками такої тактики проти московитів 1709 року під Полтавою: українські козаки мали „гарні тягнені рушниці“, з яких „стріляли на ворога в лісі сидячи і спричинили йому значні втрати“. Ця обставина, що українські козаки стріляли сидячи, немало дивувала шведа, хоч він визнає, що цей спосіб зовсім добрий [168, 40]. Для цієї тактики у запорожців була навіть спеціальна назва „бій галасом“, тобто розсипавшись, пропустивши ворога між свої бойові порядки та змішавшись з ним, знищти. Подібні речі писали московські історіографи і про знамените повзання по-пластунськи, що, мовляв, козаки придумали його на Кавказі, щоб непомітно підкрадатися до черкесів. Але звернімось до історичних джерел.

Під час битви польсько-козацьких військ з турками під Хотином 1621 року, описуючи запорізьку тактику, очевидець зазначає, що наперед вискочила кіннота, а потім піхотинці „лізуть по землі під турецький табір“. Так само в бою вже проти поляків під Куруковом 1625 року козаки зробили вилазку з табору: спершу пустилася кіннота, а піші „на черевах лізли по землі“ [92, I, 268]. Просто московським окупантам дуже хочеться, щоб кубанські пластуни ніяк не були пов’язані з Україною, а вважалися „истинно русскими людьми“, а їхнє бойове мистецтво також „истинно русским“. Але навіть перегляд імен та прізвищ пластунів, засвідчує той факт, що всі вони українці. Та й навіть самі московити, скріпивши серце, змушені визнати, що пластуни мають риси споконвічно українські, а не московські.

Часто виїжджуючи на розвідку у ворожі краї, пластуни були змушені вміло перелицовуватись, або, як вони самі го-

Пластун у засідці. Зі старовинного малюнка

Пластуни, підбармовані під кавказців, у засідці. Зі старовинного малюнка

ворили, „підбармовуватись“ під кобзарів, мандрівних купців, співців, жебраків, часто доводилось їм одягатись навіть у ворожі строї, тому й зобов’язані були досконало знати звичаї, мову та географію різних країв та народів.

Ось як виглядало таке пластунське підбармовування на Кубані: „Їх завдання в боротьбі з горянами складала розвідувальна служба. Для цього дозволялося пластунам носити і гірський костюм, і черкеську фарбовану бороду. Зброю пластуни мали більш вдосконалену, ніж у решти козаків, і далекобійні штуцери з приєднаним багнетом. Багато з них знало гірські говірки, побут і їхні звичаї. За таких умов, рискаючи по декілька днів за Кубанню плавнями і болотами, пластуни вистежували рух ворога, часто діставалися навіть в аули, де у деяких пластунів були приятелі — кунаки, котрі повідомляли їм задуми ворогів“ [83, 54].

До речі, ця пластунська традиція веде свої корені ще з часів козацтва Київської Русі. В одній стародавній билині є опис такого розвідницького рейду для захоплення „язика“: старий козак Ілля Моровець, „підбармувавшись“ під жебрака та проникнувши у вороже місто, гепнув татарина „під пазуху“ і, витягши в чисте поле, почав його допитувати [20, 34].

Крім розвідувальної, пластуни на Запорожжі виконували ще одну важливу функцію,— набирали у різних краях дітей та молодих хлопців для поповнення січового товариства. Оскільки січовикам було заборонено женитися, то притягнення на Січ молоді було одним з найважливіших способів поповнення рядів запорожців. Особливим подвигом серед козаків вважалося переманювання або викрадення дітей своїх найбільших ворогів — багатьох польських магнатів, турецьких беїв чи татарських мурз і їх виховання справжніми козаками, які потім героїчно захищали козацькі вольності. Наведемо один цікавий документ — атестат козака Василя Перехреста: „Народився він в Польській області, губернії Чигиринській, в м.Чигирині від євреїна Айзека, і 1748 року, будучи там по купецтву, війська Запорізького Низового, козаком куреня Пластунівського Яковом Коваленком, його Перехреста, звідти, з Чигирина, з добровільної його згоди в Січ Запорізьку привезено, де в Січі був в той час начальником Києво-Межигірського монастиря Іеромонах Пафнутий Ямпольський, при чому були хреще-

Кінна розвідка запорожців. Малюнок Р. Штейна. Гравюра Шюблера 1893 р.

ні батьки війська Запорізького Низового товариства куренів: Кущівського Лаврін Горб, Дядьківського Гаврило Щирий і Пластунівського Іван Маркович, в церкві Січовій Покрову Пресвятої Божої Матері, і виконавши в тій же церкві на вірність Й. І. В. присягу, в війську Запорізькому в Кущівському курені служив [169, I, 261—262].

Свої знання пластуни передавали лише вибраним. У пластуни козаки не призначалися, а вибиралися старими пластунами з середовища товаришів [83, 54—55]. Причому, що особливо підкреслює отаман Кухаренко, вони навчали своїх учнів саме характерництва: „При пластунах були охочі хлопці, при них вони і зростали, а вивчившись характерства робилися пластунами“ [100, 66]. Про ці характерства свого часу писав і Іван Попко: „Взагалі пластуни мають свої таємні правила, свої перекази, свої повір'я і так звані характерства: замовляння від кулі, від обпою гарячого коня, від укусу змії; наговори на рушнице і пастку; „замовляння крові“, яка тече з рані і інші; але їх забобони не на шкоду вірі, і не заважають їм ставити свічку святому Євстафію, який в земному своєму житті, був майстерним воїном і стрільцем, і удостоївся бачити на рогах гнаного ним пустелею оленя, хрест, з розп'ятим на ньому Господом“ [149, 252].

Навчання пластунському ремеслу починалося з молодих років. Причому брали до себе в науку пластуни не всіх, а лише тих, хто за своїми розумовими, моральними та фізичними якостями годився для цієї важливої служби. „Козак з поганою головою не годився в пластуни і лише

Козацький вартовий. Малюнок А. Базилевича

Запорізький пластун у бою. Із сучасного малюнка

Чорноморські пластуни часів Кримської війни.
Зі старовинного малюнка

при поєднанні добре думаючої голови із загостреним зором, слухом, холонокровністю і витримкою виходить хороший пластун” [216, II, 489]. Крім того, кандидат мусив легко переносити важкі і далекі переходи, холод, голод, вміти добре стріляти і битися. Він мусив добре орієнтуватися на місцевості, все по-

мічати, „власних очей в кишеню не ховати”, як казали стари козаки, та вміти вчасно відчувати небезпеку. Майбутніх пластунів вже з 13 років часто брали в залоги. Стари пластуни жартома називали їх „бісовими собачатами”. І ці „бісові собачата” були вдвічі уважніші і обережніші за старих пластунів, вони нізащо не засинали в залозі, і з-під їхньої уваги не випадав не лише сплеск води в річці, а й навіть шурхіт розбудженої пташки [4, 316].

Пластуни були не лише в Пластунівському курені, а й в інших куренях, як от, наприклад, знаменитий кошовий чорноморців Захар Чепіга, котрий знов пластиуське мистецтво і характерництво, був приписаний на Запорізькій Січі до куреня Кисляківського, пластун Корсунського куреня Омелько Вернигора та багато інших. Взагалі, як писав Я. Г. Кухаренко, на Запорожжі пластуни були і в кінноті, і в піхоті [100, 65]. І це не дивно, адже якщо пластуни виконували функції козацької „служби безпеки”, то цілком закономірно, що вони повинні були мати своїх людей у кожному курені.

1832 року наказний отаман Завадовський, організовуючи пластунські команди на Кубані, прописував посылати до них з кожної сотні „по три чоловіки знаючих досконало пластунське мистецтво; досвідчених і хоробрих в ділах з неприятелем” [216, II, 490]. За штатом 1862 року пластунські команди були сформовані при піших і кінних частинах, а вже за штатом 1870 року всі піші батальйони Кубанського війська були названі пластунськими.

**Пірнач з кінджа-
лом, що вгинчує-
ться в нього**

1.5. Пластуни після зруйнування Січі. Кубанські пластуни. Подальший розвиток пластунських традицій та бойового мистецтва в Україні

Після зруйнування москалями Січі 1775 року пластунські команди існували в Чорноморському козачому війську, яке було сформоване з колишніх запорожців 1788 року, а згодом, коли їх 1792 року переселили на Кубань, у Кубанському козачому війську. Після переселення на Кубань Пластунівський курінь нараховував у 1841 році 856 козаків [169, III, 216]. Але й тут, на Кубані, пластуни, котрі змінили з часом запорізькі жупани і кунтуші на бешмети та черкески і зголили за наказом зверху чуприни, дбайливо зберігали, пристосувавши їх до нових умов, найкращі бойові традиції запорізького козацтва. Як свідчить чорноморець генерал-лейтенант Петро Іванович Кокунько, пластуни були знищенні як окремий курінь після закінчення Кавказької війни, натомість всі піхотні батальйони Чорноморського війська були переіменовані пластунськими [81, 12]. Таким чином московська влада намагалась поставити пластунство „на поток“, абсолютно не розуміючи його суті і духу. Звичайно, ті пластунські батальйони багато взяли від старих пластунів і у військовому мистецтві, і у традиціях, але справжніх посвячених там було небагато, розбрівши по світах, вони знову змушені були перейти на нелегальне становище. Але навіть і в такому урізаному вигляді пластунські батальйони, ряди яких поповнювали найбіднішими чорноморцями (в піхоту попадав козак, який не міг придбати собі коня), на дві голови вище стояли в порівнянні з піхотою будь-якої країни.

Пластуни часів Першої світової війни. Світлина 1915 р.

Остання Рада на Сіці

На початку Першої світової війни 1914 року Кубанське козацтво виставило 22 батальйони пластунів. Якщо врахувати, що піхотний батальйон того часу нараховував 500 чоловік, то отримаємо 11000 першокласних вояків, рівних яким не було в жодній армії світу. Навіть московські генерали, які не любили чорноморське козацтво, визнавали, „що в чорноморців є такі майстерні стрільці, рівних немає в світі, і що стрільці ті називаються пластунами“ [216, II, 488]. Австрійці і німці панічно боялись пластунів, називаючи їх чортами. Саме так в Першу світову європейці познайомились з пластунською традицією вимащувати перед боєм обличчя сажею або глиною. Ця традиція, яка тяглася ще з часів Запорожжя, зумовлювалася тим, що пластуни, які днями і ночами пропадали в плавнях, не лише маскували таким чином обличчя, а й захищали його від хмар кусючої мошками, котра в плавнях не давала жити ні людині, ні тварині (так само вимащували обличчя сажею або глиною і карпатські опришки, за що отримали в народі назву „чорні хлопці“). Після Першої світової війни такий спосіб маскування обличчя ввійшов до арсеналів спецпідрозділів багатьох армій світу.

Незважаючи на утиски царської влади, пластуни свято зберігали свої запорізькі звичаї та обряди. Так, відмінною відзнакою пластунів був малиновий колір — барва старовинного запорізького прапора. Пластуни носили малинові еполети, черкеску, обшиту малиновим кантом, малиновий верх на шапці (інші козаки-кіннотники та артилеристи носили вкриті металевою лускою еполети, червоний верх на шапці та черкески, обшиті чорним шнурком) [129, 10]. Оскільки відомо, що на Запорізькій Сіці кожен курінь розрізнявся за верхом на шапці, можна стверджувати, що малиновий верх був відзнакою саме куреня Пластунівського (цікаво, що і зараз бійці українських загонів спеціального призначення носять як відзнаку берети саме малинового кольору).

Незважаючи на утиски царської влади, пластуни свято зберігали свої запорізькі звичаї та обряди. Так, відмінною відзнакою пластунів був малиновий колір — барва старовинного запорізького прапора. Пластуни носили малинові еполети, черкеску, обшиту малиновим кантом, малиновий верх на шапці (інші козаки-кіннотники та артилеристи носили вкриті металевою лускою еполети, червоний верх на шапці та черкески, обшиті чорним шнурком) [129, 10]. Оскільки відомо, що на Запорізькій Сіці кожен курінь розрізнявся за верхом на шапці, можна стверджувати, що малиновий верх був відзнакою саме куреня Пластунівського (цікаво, що і зараз бійці українських загонів спеціального призначення носять як відзнаку берети саме малинового кольору).

Після скинення царя 1917 року кубанські козаки взяли активну участь у боротьбі за Українську державу. Так, 25 березня колишній конвой царя, який складався з кубанських козаків-чорноморців, з українськими січовими прaporами і запорізькими бунчуками очолив двадцятип'ятитисячну маніфестацію українців в Петрограді. [13, 215]. 1918 року був організований український курінь імені гетьмана Сагайдачного, який очолив сотник 1-го Пластунського батальйону Манжула. У перших статтях „Положення про курінь“, визнаючи себе в повному підпорядкуванні Крайового уряду, курінь обумовив право зі згоди уряду надавати допомогу Українській республіці своєю військовою силою [197, 39—40]. Коли спроба кубанських чорноморців організувати власну державу та приєднатись до Великої України була потоплена у крові, багато козаків, особливо пластунів, перейшло на Велику Україну і брало активну участь у Визвольних Змаганнях Українського Народу. З них були сформовані так звані „курені смерті“, які не знали пощади в боях проти більшовиків. Пластунські чоти були і в бригадах Української Галицької Армії, а в її 1-Кінній Бригаді навіть пластунський курінь.

Радянська влада не вибачила пластунам їхньої боротьби проти червоних окупантів, як на Україні, так і на Кубані. Багато козаків пішли в плавні, звідки провадили партизанську боротьбу. Для їх ніщення радянська влада використовувала навіть хімічну зброю, обстрілюючи плавні газовими снарядами. Сім'ї козаків, що залишилися вдома, нещадно розкуркулювали, розстрілювали та вивозили на Сибір.

Чорноморські пластуни — герої Севастопольської оборони:
Іван Кравченко, Марко Сопільняк, Петро Білий,
Антін Литвиненко, Дмитро Онищенко, Тарас Сопільняк
і Тарас Семак. Світлина 1871 р.

Кубанські козаки в німецькій армії.
Світлина 1942 р.

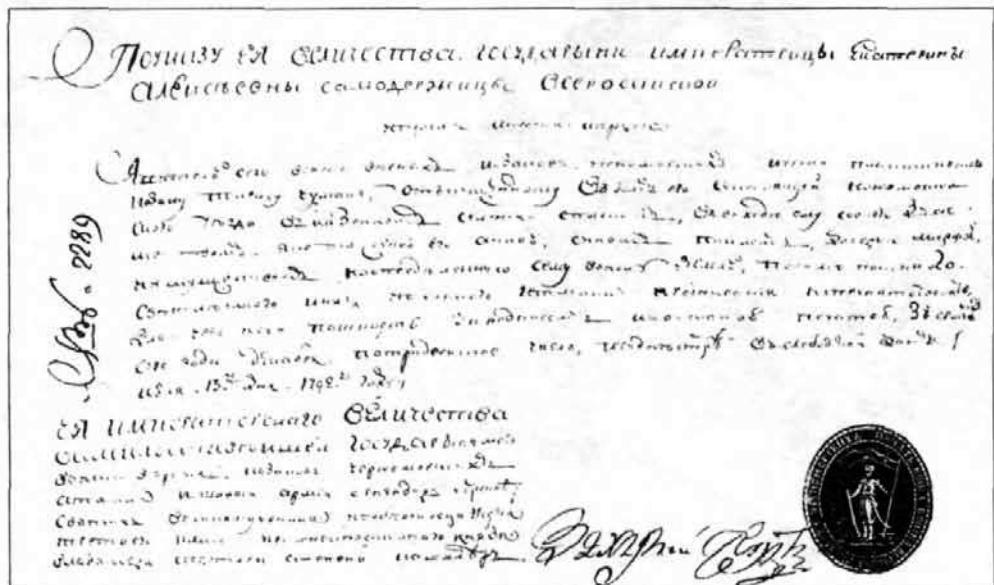
У 1932—33 рр. на Кубані, як і в Україні, був організований Москвою штучний голодомор, під час якого чорноморське козацтво тотально знищувалося, а на їхнє місце поселялися переселенці з Московії. Голодом була знищена станиця Пластунівська, спадкоємниця колишнього Пластунівського куреня, після чого в неї та ще в дві інші станиці — Платнірівську і Дядьківську — був переселений цілий колгосп з села Дербетівки Виноробного району Ставропольського краю [6]. Радянська влада всіма силами намагалася поставити пластунів собі на службу. Так, восени 1927 року радянське командування запропонувало основну масу козацького призову з Кубані відправити на укомплектування піших некозачих частин, щоб підняти останні на рівень колишніх пластунів. На цій основі внаслідок небажання козаків служити в піхоті (адже справжніх пластунів залишилось

мало) на Кубані спалахнули повсюдно заворушення, які вдалося придушити лише репресивними методами [22, 27—28]. Оскільки під час Другої світової війни кубанські козаки, в тому числі пластуни, масово йшли в УПА та в німецькі козачі дивізії, аби лише відмстити злочинному більшовицькому режиму за геноцид, голодомори і репресії, у радянській армії, сформовані із залишків кубанських козаків полки і батальйони, з метою пропаганди отримали назву „пластунських“, а 1943 року з пластунських батальйонів та стрілецьких сотень була сформована 14-ти тисячна 9-та Краснодарська стрілецька дивізія, яка, за традицією, також отримала назву „пластунської“, хоча власне пластунів у ній практично не було, і тому її можна було з таким самим успіхом назвати „гусарською“, „кірасирською“ або „уланською“.

У попередньому розділі ми вже згадували, що пластуни були не лише в Пластунівському курені, а й у інших куренях Запорізької Січі. Крім того, за час існування Запорожжя багато пластунів одружувалися та переселялися в різні куточки України, про що свідчать назви місцевостей Пластунівська балка, Пластунівський байрак, урочище Пластунівське, гора Пластунка поблизу Канева, а також грамоти, котрі видавалися на землю пластунам. Ось одна з таких грамот, видана пластуну

Панасу Тарану січовою адміністрацією: „Всім, кому про це відати належить, оголошується: „Куреня Пластунівського, козаку Панасу Тарану, що оженився і в с. Кам'янському проживає на річці Лозоватці, котра впадає в Саксагань, дозволили ми в подальшому до розгляду побудувати хутір, для утримання в ньому худоби і господарства, і щоб йому в тому ні від кого жодних перешкод не чинилося, для цього і цей лист йому, Тарану з Коша, виданий ін. 1772 року грудня 10“ [169, II, 192]. Паспорт, виданий іншому козаку Пластунівського куреня Тарасу Чумаку, свідчить, що він теж мав сім'ю: дружину Анну і двох дітей Павла і Марфу, і до переселення на Чорноморію проживав в селі Спаському Новомосковського повіту [161, 131]. Про проживання пластунів за межами Запорожжя підтверджує статистична вибірка, зроблена при переселенні запорожців на Кубань в 1792—93 роках, з якої видно, що з Пластунівського куреня на Кубань переселилося старшин — 4, з яких один був не з Запорожжя, козаків — 183, з яких 31 не з Запорожжя, а також 28 вільних людей — не пластунів [85, 200—201]. Адже відомо, що одночасно з Пластунівським куренем на Кубані існував паралельно і Пластунівський курінь на Задунайській Січі в Туреччині, останнім курінним отаманом якого до 1828 року був Григорій Чернега.

Крім того, після зруйнування Січі багато пластунів перейшло за Дунай, на Правобережну Україну, на Поділля і навіть в Карпати, дехто, завівши господарство, осів на колишніх запорізьких землях. І хоча колишні пластуни стали селянами, вони дбайливо зберігали і передавали з покоління в покоління своє славне військове мистецтво. Дуже цікава історія трепилася в час Кримської кампанії (1853—1856). Тут при обороні Севастополя особливо відзначилися чорноморські пластуни, яких терміново перекинули в Крим після дошкульних поразок московської армії під Балаклавою та Інкерманом. Пластуни своїми рі-

Універсал, виданий пластуну Тарасові Чумаку

шучими героїчними діями відразу змінили ситуацію. Але тут їм гідну конкуренцію складали нащадки запорожців, матроси-розвідники Гнат Шевченко, Петро Кішка та Іван Демченко. Найзнаменитішим з них був Петро Кішка, нащадок запорожців, який походив з села Ометинці, що на Вінниччині. Його предків, колись вільних козаків, царська влада обернула в кріпацтво, а самого Кішку з молодих років забрала служити в матроси.

Петро Кішка був настільки спритним і сильним, що для розваги товариства він жонглював гарматними ядрами і підкидав їх вгору, ловив на зігнуту шию або на витягнуті вперед руки. Руками повертає і підіймає стволи важких гармат, одним ударом прикладу валив з ніг будь-якого ворожого солдата, легко перетягував на своїх плечах балки і рельси. Крім того, Кішка віртуозно володів набутим від батька і діда пластунським мистецтвом. Саме воно в поєднанні з надзвичайною хоробрістю та винахідливістю допомагало йому проявляти чудеса в бою. Ось як описувала його подвиги тодішня преса: „...він був у передовому загоні охотників; відділивши від своїх і добре знаючи місцевість, Кішка непомітно підкрався до ворожої лави, кинувся на трьох французів, і цим сміливим вчинком полонив їх, не зустрівши жодного опору“ [40, 82].

Кішка настільки відзначився у розвідці і при захопленні полонених, що царська влада дала йому звання Героя Севастопольської оборони, а для підняття боєвого духу серед московських вояків навіть випустила агітаційний плакат, де був зображений Кішка, який з цілою купою полонених повертається з розвідки, поспішаючи на ранкову перекличку.

Після того, як 1785 року 8000 запорожців перейшло з Туреччини до Австрії, пластунські традиції почали розвиватись на Західній Україні. Оскільки австрійська

„На перекличку!“ Петро Кішка повертається з розвідки.
Плакат часів Кримської війни

влада косо дивилася на воєнні тренування українців, особливо ж негативно ставились до них поміщики-поляки (навіть на невинні вправи з топірцями на Гуцульщині було накладено табу), ці знання доводилось передавати конспіративно у вигляді танців, забав і т. д. 1911 року в Галичині, яка тоді перебувала під Австрійським пануванням, як і у всій Європі виникло захоплення молоді скавтінгом. Нашадки козаків вміло використавши це захоплення, відразу ж на основі поєднання старих козацьких традицій і практики світового молодіжного скавтінгу створюють організацію української молоді „Пласт“, яка мала готовити воїнів-розвідників для майбутньої Української армії. Молоді пластуни 1914 року брали активну участь в утворенні Легіону Українських Січових Стрільців, який за оцінками німецького та австрійського військового командування був найбоєздатнішою частиною австро-угорської армії в роки Першої світової війни. Про ефективність пластового вишколу свідчить хоча б той факт, що майже півстоліття з цієї організації виходили кращі вояки, які в 1918—21 роках героїчно боролись в Українській Галицькій Армії, під час Другої світової війни в 1938—1939 роках в рядах Карпатської Січі хоробро боронили Карпатську Україну від мадярських орд, а пізніше створили унікальну Українську Повстанську Армію, досвід боротьби якої вивчають у багатьох військових академіях світу. Адже ця армія протягом півтора десятка років успішно пристояла двом наймогутнішим і найкривавішим режимам світу — гітлерівському і сталінському. Німці, які за кілька тижнів захопили всю Європу, за три місяці загнали в десятки разів більшу Червону Армію аж під Москву, боялися навіть потикатися в ті українські села, де була УПА. Не могли дати собі раду з УПА навіть елітні есесівські війська. Щоб мати уявлення,

Степан Бандера — пластун куреня „Червона калина“. Світлина 1929—30 рр.

Типи чорноморських козаків. Зі старовинного малюнка

гусениця до гусениці танки на великій швидкості йшли в лобову атаку. Перед кожною машиною знаходився майбутній есесівець, озброєний лише одною саперною лопаткою. У нього було лише двадцять чотири секунди, щоб викопати окоп і сховатися від танка.

Практикувалося також випробування гранатою. На очах свідків, які стояли за бетонним парапетом, кандидат повинен був висмикнути з гранати чеку і обережно покласти її на каску. До вибуху було чотири секунди. Виструнчившись за командою „струнко“, людина чекала. Ставалось по-різному: коли граната вибухала на касці, оглушивши кандидата на декілька хвилин, його приймали в СС, коли ж граната падала на землю і випробовуваний не рухався з місця, то діставав більш або менш серйозні поранення в ноги, і це давало йому право на пенсію через інвалідність. Коли ж він швидко відскакував убік, то його належало знищити.

В унтер-офіцерських школах СС практикувалося таке страшне випробування: засукавши рукави і озбройвшись скальпелем, кандидат хапав рукою живу кішку за шию. Лезом він повинен був вилущити очі бідої тварини, не пошкодивши їх. Кожному кандидату давали по три кішки [58, 169—170]. До речі, багато таких і подібних методик німці отримали з дружньої до них

з якими суперниками доводилось воювати нашим воякам, наведемо лише деякі прийоми психофізичної підготовки майбутніх есесівців.

Один з них, так званий „тіркампф“ — боротьба проти собак. У величезній клітці голий до пояса, без зброї есесівець повинен був протягом двадцяти хвилин пристояти двом великим догам, яких натравлювали на нього. Потрібно було, в першу чергу, силово волі заставити собак відмовитись від агресії та підкоритися людині.

Потім надходила черга випробування танками. У зімкненій лаві —

Японії, яка охоче ділилася зі своїми союзниками таємницями бойової підготовки своїх знаменитих воїнів-самураїв та розвідників ніндзя.

Не поступались жорстокістю есесівцям і радянські енкаведисти, які в рамках співпраці між СРСР і фашистською Німеччиною отримували від своїх колег з гестапо і СС їх бойові методики [117, 393]. У тренувальному процесі чекістів також практикувалися бої з собаками, поєдинки на смерть із засудженими до страти в'язнями, так званими „гладіаторами“ зі зброєю або без неї, виживання в екстремальних умовах, коли, наприклад, кандидата скидали на парашуті в глухій тайзі за тисячі кілометрів до найближчого осередку цивілізації, екіпірувавши його лише однією банкою консервів та фінським ножем. А щодо школи садизму, то енкаведисти проходили її на живих людях: досить згадати, які страшні картини побачили українці, у залишених комуністами на початку війни тюрмах: тисячі трупів чоловіків, жінок та дітей, в котрих були виколоті очі, розпороті та набиті піском животи, відрізані руки, ноги, статеві органи, видерте волосся. Ось з якими професійними садистами і вбивцями, озброєними найсучаснішою на ті часи технікою, УПА, не маючи танків чи літаків, фабрик чи заводів, вела геройчу боротьбу цілих 15 років. Щоб усвідомити велич цієї бо-

Кубанські козаки. 70-і рр. XIX ст.

Елемент Бойового гопака. Сучасне фото

ротьби візьмемо для порівняння такі дані: у Польщі Армія Крайова та ВіН припинили опір комуністам до 1947 року, в Югославії четники склали зброю 1946 року, „Зелені брати“ в Прибалтиці були зломлені у 1947—1948 рр., а останні бої УПА зафіксовано у 1955—1956 рр. Лише високий бойовий дух у поєднанні з тисячолітніми традиціями відточеної бойової майстерності народу зумовили можливість такої боротьби.

У наші часи пластунська боротьба „Спас“ як бойове мистецтво не вмерла, а продовжує розвиватись. У кінці вісімдесятих років у редакцію одного з радянських журналів надійшов надзвичайно цікавий лист від нащадка козаків Леоніда Петровича Беза. У цьому листі автор розкриває основи тренування пластунської боротьби „Спас“, якій його змалечку навчав дідусь. Є там згадки й про інше козацьке мистецтво — Бойовий гопак. Наведемо уривок з цього листа: „На початку 50-х років в селі Фарбоване Київської обл., яке лежить в долині річки Супой, проживала моя нині покійна бабуся Наталка, до якої мене щоліта відсилали батьки — вихідці з цього села. Жили ми тоді в Полтаві, де служили мої батьки у військовому гарнізоні. Коли я приїжджав у село після міста, то мої однолітки на вулиці прозивали мене (як було заведено серед пацанів у той час) „кацапом“ за московську мову. У відповідь на образливий віршик-дражнилку я ліз у бійку і, звичайно, бував битий. Після літа я прощався з друзями і зворот-

не повторювалось в Полтаві, тільки тепер я виступав уже від „хохлів“.

„Завжди прислухайся — доки будеш чути в собі Правду — ти незборимий!“. Тобто прислухайся до себе. Будеш непереможним, не в розумінні фізично, а духовно, і навіть помираючи, не здригнешся. Дідусь ніби відокремлював глибинну моральність від принципів, які йдуть від голови, на різні рівні. Інша особливість психологічного фону у навчанні рухам „Спаса“ (стиль, яко-му навчав мене дідусь) була в тому, що перед поєдинком і при вході в поєдинок він обов'язково повинен бути таким самим, як і при реалізації навиків, отриманих у селянській праці або в ремеслах. Техніка не прискорюється, як для дій на максимальних режимах. Після двох-трьох гайдків включається автоматично фаза широчіні праведного гніву. Стан якоїсь не злості навіть, а несамовитої тягучої і справедливої роботи на рівному підйомі. Точніше сказати не можливо. Гайдок — це погайдування, рух вперед, коли маса тіла плавно по частинах переливається то вправо, то вліво, ніби не торкаючись землі, майже зовсім розслаблено, злегка бринячи-підібрано, за рахунок інерції руху тіла.

Цікаво, що для „хлопців жвавих“, темпераментних і навіть агресивних, існував окремий вид. „Він тобі не підійде“, — сказав старий. Можу припустити, що це був якраз вид на основі гопака. Пригадую, що там був вхід у поєдинок з озброєним або в тісняві навпочіпки, і коли хочуть вдарити зверху або по голові ногою, то на цьому суперника й ловлять. Я, як би мене не били, не міг вдарити другий раз, хоча бувало й зручно — щось стримувало. Мені було шкода суперника. Тому мені дід Сергій і вибрал „Спас“: „Ти, хлопче, для добра народжений“. Коли він зайнявся мною, я, наприклад, знав правила честі дитячих ігор того часу. Нарівні з іншими грав в „попихача“. Суть гри в наступному. Той, кого лічилка визначить „попихачем“, зав'язує очі, а хлопці, оточивши його з усіх боків, намагаються штовханом, без піdnіжки та удару, звалити з ніг. Необхідно було ухилятися і зразу ж поки не штовхнули в друге, вгадати того, хто штовхав. У цьому випадку „титул“ переходив до нього. Обман у цій грі не допускався! Умів грati і в „цурки-пал-

Пластун у маскувальному халаті на Кавказькому фронті

Елемент Бойового гопака. Сучасне фото

ки" — фактично поєднання фехтування та бігу при важливій якості: без слів взаємодіяти з партнером. Без поразок брав участь у „гонах“.

Про те, як дід навчав мене „Спасу“. Я просто повторював рухи. Після того, як копіювання вдавалось, дід питав: „Грає?“. Тобто, грає всередині, рух дає задоволення? Я відповідав: грає, повторяв рух декілька разів і більше до нього не повертається. І повірте, пройшло 35 років з тих пір, а воно грає, так само відчутно і тепер.

Всього чотири елементи. Поєдинок ведеться практично останньою парою зв'язки. Тренування йшло лише в русі, одразу в цілому, а потім, коли потрібно, виділя-

лись окремі елементи, які не вдавалися. Спочатку під час копіювання дід співав жартівливі пісні, а я повинен був підспівувати. Після того, як у мене „заграло“, співати я міг уже про себе. Але потім звичка думати піснею під час цього специфічного руху залишилась.

Удари — найзвичайніші, на всі можливі взаємоположення суперників. Захисту як такого не має. Наближення до суперника впритул. Реагувати (обдумувати) на рухи ворога не можна, щоб не сталося. У зв'язку, яка рефлексорна і максимально економна, вкраплювати нічого не можна. Стаеться приkleювання до супротивника, виконання начебто його волі, рухи за його траекторією, аби йому не було важко вас „тягати“! А у цей час ваша „робота“ триває за строгою програмою зв'язки до кінця. Якою частиною зв'язки атакувати, вирішує за вас сам супротивник своїм положенням відносно вашого гайдка. Виходити з-під удару можливо лише у той момент, коли відчув „холодок смерті“ в потилиці, ні раніше, ні пізніше. Стиль цей ще можна назвати „нічною обороною“. Є система колективних взаємодій.

Ну, а гопак був призначений для рубак. „Спас“ же — як спеціалізація пластунів-розвідників. Хоча одна людина могла володіти і одним, і другим.

Внаслідок тривалої воєнної напруги, коли треба було не один десяток років і жити, і трудитися, і воювати, у козаків виникло особливе психологічне забезпечення, напевне, ніде більш не відоме. Суть: що до праці, що до бою — як у гру, майже без різниці...

Вчити можна тільки рідну і добру людину і тоді, коли воно їй вкрай необхідне. Або в годину лихоліття“ [11, 11].

Цей унікальний лист підтверджує гіпотезу, що „Спас“ та „Бойовий гопак“ виникли в різних кастах. Якщо „Спас“ з його філософією добра та любові до близнього, навіть якщо той ставав ворогом, був частиною вчення наших жерців-волхвів, то більш динамічний і жорсткий „Гопак“ — безумовно витвір касти воїнів. На це вказує і техніка цих єдиноборств. Якщо у „Спасі“ основу техніки складають захвати і кидки з використанням інерції атакуючого суперника, а удари відіграють допоміжну роль, то в Бойовому гопаку навпаки — основна увага приділяється ударам руками і ногами, та й сама техніка є більш наступальною, атакуючою. Та навіть, проаналізувавши танцювальні рухи гопака, особливо філігранну техніку роботи ногами, можна побачити, що первісно багато прийомів ногами виконувались саме зі зброєю в руках, що вже само по собі свідчить, що це мистецтво воїнів, оскільки жерці холодної зброї не носили, за винятком костурів.

Чудеса пластунського бойового мистецтва наші люди демонстрували і за кордоном. Наш земляк Пилип Коновал, родом з села Кутківці на Хмельниччині, подався на заробітки до Канади 1913 року. Під час Першої світової війни саме віртуозне володіння бойовим мистецтвом пластунів дозволило Пилипу, який вступив добровольцем до канадського експедиційного корпусу, удостоїтись найвищої британської нагороди — Хреста Вікторії. При зустрічі з кавалерами цього ордену англійські королі мусять вітатися і віддавати їм честь першими. А за який подвиг він отримав цю найвищу відзнаку?

21 серпня 1917р. біля французького містечка Ланс німецькі війська затиснули канадську армію в кліщі. У відділенні Коновала заги-

Пилип Коновал

Битва під Хотином

Коновал змінив ситуацію на цілій ділянці фронту [111, 32].

Це не вигадка чи уривок із пригодницького роману. Адже за цей подвиг Пилип Коновал 15 жовтня 1917 року перед Букінгемським палацом у Лондоні був нагороджений королем Георгом V Хрестом Вікторії — найвищою нагородою Британської імперії. Потискуючи невеликому на зріст подолякові руку, король сказав: „Ваш подвиг є найвідважнішим і непорівняльним у моїй армії. Прошу особисто прийняти мою подяку“ [111, 32].

Не дивно, що Пилип Коновал показав такі вражаючі результати саме в окопах німців. Адже пластунське бойове мистецтво було призначене для непомітного підкрадання до ворога, для боротьби в обмежених просторах, у тісному контакті з супротивником та для захоплення полонених.

Наскільки ефективними були українські бойові мистецтва в шанцах (окопах), які козаки одні з перших почали використовувати у боях з ворогами, свідчать такі факти. У 1621 р. в битві під Хотином 40-ти-

нули всі старші офіцери. Про атаку годі було mrяти: через безперервний кулеметний вогонь не можна було підняти голови. Тоді Пилип сам рушив на кулеметне гніздо. Товариші були певні, що капрал не повернеться. Зненацька кулемет замовк і по якомусь часі Коновал з'явився, тягнучи його під пахвою.

Виявилось, що він, вступивши в рукопашну з кулеметниками, переміг дев'ятьох солдатів, потім, атакувавши друге гніздо, захопив ще й трьох полонених. Знищивши два ворожі кулеметні гнізда і відкривши дорогу для наступу, заворожений від куль подоляк ще раз кинувся в атаку.

Тут його і полонили. Однак йому вдалось звільнитись від пут. Покінчивши ще із трьома ворожими солдатами, він знову притарабанив кулемет. Три вилазки, 19 ворожих вояків і три кулеметні гнізда... Ко-

сячна козацька армія П. Сагайдачного за допомогою табору з возів і шанців, змогла зупинити двохсоттисячну армаду турецького султана Османа II і врятувати польське військо від загибелі. Чотири дні країни яничарські загони штурмували козацький табір, султан за кожну відрубану голову платив купу золота, але козаки, зустрічаючи в шанцях яничарів, легко перемагали їх. Ввечері п'ятого дня козацькі пластуни несподівано прорвались у турецький табір і ледь не вбили самого султана. У турецькому таборі почалася така паніка, що якби польський гетьман Ходкевич не відмовився кинути в бій своє війська, турки були б розгромлені вщент.

А знаменита „Тарасова ніч“ 15 травня 1630 року... За описами київського літописця, вночі до польського табору з гуком, свистом і стріляниною несподівано підскочила козацька чата. Польський гетьман Конєцпольський із значною частиною війська кинувся в погоню за козаками і відійшов далеко від табору. А в цей час невеликий загін козацьких пластунів пробрався в ту частину польського табору, де знаходився штаб, який охороняла так звана „Золота рота“ — найвідбірніший загін польського війська, в який входили півтори сотні найвидатніших шляхтичів з цілої Польщі. На хоругві цього загону, як свідчить літописець, було зображене Золоте руно, що свідчить про належність роти до особистої гвардії короля, адже тоді в Європі існував орден Золотого руна, до якого входили найбільші європейські монархи. У запеклому бою „Золоту роту“ пластуни висікли в пень, табір пішов вrozтіч від самої звістки, що коронного гетьмана немає, більшість війська кинулася до Дніпра, щоб перебратися на другий берег, але там козаки заздалегідь знишили пороми і човни.

„Тарасова ніч“

Чорноморський
пластун.
Малюнок Є. Лансере.
1915 р.

Наступив погром. Пізніше польський історик Пясецький писав, що в ці дні в боях з козаками поляки втратили більше війська, ніж за попередні польсько-шведську та польсько-московську кампанії.

Ось як описує мистецтво козацьких пластунів у часи Визвольної війни польський очевидець: „Кілька десятъох, роздягнувшись до нага, перепливли Дніпро з голими шаблями, підійшли під ворожі шанці й повбивали там багато народу“ [188, 15]. А переплисти холодний Дніпро з шаблею в руках не так вже й просто (в деяких місцях широта річки сягає до кілометра). А треба ж іще непомітно підкрастися до ворогів, знищити їх і повернутися назад.

Бойове мистецтво пластунів дозволяло їм голими руками перемагати озброєного супротивника. Недарма у відомій народній пісні про зруйнування москалями Січі козаки-характерники, не бажаючи здаватися без бою, звертаються до кошового:

Дозволь, батьку отамане,
Нам на башти stati;
Москаль стане із мечами,
А ми з палашами.

Не виб'ємо палашами —
Виб'єм кулаками.
Нехай слава не поляже
Поміж козаками!

Кращі традиції пластунства використовувалися і в роки громадянської війни в боротьбі проти московсько-більшовицьких окупантів. „Ми сильні своєю таємничістю, — писав 1921 року подільський отаман Яків-Орел Гальчевський, — дібраним елементом, нежданим нападом-наскоком, використанням ночі, поганої погоди, безпосередньою бійкою руками і скорим зникненням. Нам одна дорога, а ворогові, що хотів би нас знайти, двадцять доріг до нас. І коли ворог знайде нас, то ми можемо вибрати: або зникнути, гублячи сліди, або зробити засідку, дати прочухана і відійти“ [78, 50].

До речі, пластуни — явище суто українське, в Московщині, ні в Донських козаків, ні в Уральських, ні у Терських пластунів ніколи не було.

Розділ 2. ВОІНИ

2.1. Арійські корені бойового мистецтва воїнів. Походження козацтва

Потужне бойове мистецтво існувало і в касти князів-воїнів. Основним завданням царських сколотів була підготовка до війни та захист інших сколотських племен від ворогів. Пізніше цю роль почали виконувати князі зі своїми дружинами, а згодом козацтво. Взагалі в питанні виникнення козацтва московська, а згодом і радянська історична наука, створили чимало суперечностей. Навіть саме походження слова „козак“ окупаційною історіографією подавалось так, щоб принизити нашу національну гідність. То виводять його від „кози“, мовляв, козаки були прудкі мов кози, то від „коси“, бо в козаків на голові були коси, то взагалі починають вважати це слово татарським, половецьким чи казахським запозиченням. Всі ці псевдо-наукові небилиці дуже аргументовано та фахово розвінчує Олексій Братко-Кутинський у своїй фундаментальній праці „Феномен України“. Спираючись на багатющий історичний та лінгвістичний матеріал, він аргументовано доводить, що слово „козак“ походить від дуже давнього слова (кос)-меч і косак-козак — це мечник, людина озброєна мечем, воїн [17, 85]. Ця версія підкріплюється і праслов'янською назвою меча — „коръда“, яку наводить у своїй „Історії України-Руси“ Михайло Грушевський [50, I, 239—240], а також народною назвою великого ножа — „косак“. Назва козацького міста Черкаси означає — „місто мечників“. Отже, козаки-мечники — це касти воїнів-кшатріїв в арійському світі, пізніше сколотів (сколоти) — від слова „колоти“ — приносити в жертву ворогів, далі савроматів (саоромат) — оперезаний мечем, одним словом, воїни. До речі, від назви кшатріїв походять такі відомі козацькі військові терміни, як „кіш“, „кошовий“, „шатро“. І звичаї козацькі наслідують зви-

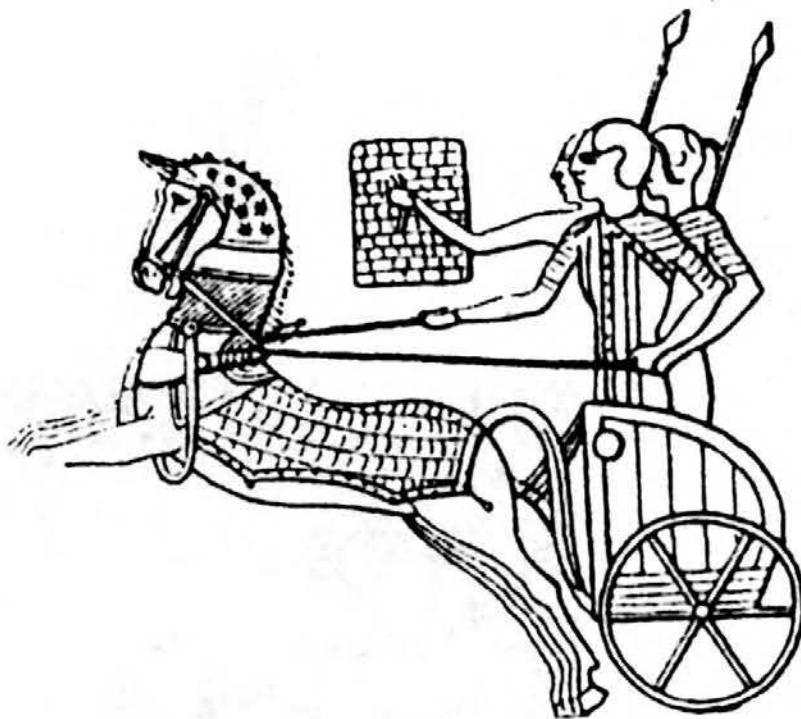

Образ вершника бронзового віку з булавою і чуприною.

Наскельне зображення з теренів Азербайджану

Скіфський Мамай

Індоєвропейські війни з чупринами на колісницах. I тис. до н. е.

Архаїчна давньоримська статуя Юпітера.

(Юпітер тут більше подібний на скіфа, ніж на римлянина)

стародавніх називали „сторожовими“ або „баштовими“). У кшатріїв та сколотів у могилу до вождя клали його бойового коня, а на могилі справляли тризну. І козаки, наприклад, по смерті гетьмана Богдана Ружинського, насипавши курган-могилу, залишали біля неї гетьманського коня і на могилі також справляли тризну [177, I, 82].

У кшатріїв і сколотів знаком вождя була булава, і у козаків також гетьману вручали булаву; у кшатріїв і сколотів був звичай побратимства, і у козаків такий звичай зберігся. З Рігведи нам відомо, що каста воїнів-кшатріїв виникла з відрубаних рук першої людини Пуруші, якого було принесено в жертву богам, і з тіла якого виникли всі арійські касти. Сколоти, за свідченням Геродота, приносили в жертву богові Арею відрубані правиці ворогів, які були в них символом військової сили. І в козаків правиця виконувала ту ж функцію: згадаймо, як вони після смерті сім років возили із собою і виставляли в бою перед військом відрубану правицю Івана Сірка, гукаючи „Стій! Душа і рука Сірка з нами!“, що давало їм сили перемогти ворога (до речі, останній раз руку Сірка відкупували 1812 року під час війни з Наполеоном, а після розгрому французів її знову повернули в могилу). Схожі бойові келепи заходять як у сколотських курганах, так і в козацьких могилах. Навіть одяг у них подібний. Сколоти, як

чай кшатріїв, сколотів та сарматів. Так, у кшатріїв священний колір був червоний: мертвих посыпали червону охрою; сколоти малювали в червоне одяг і зброю, і козаки ходили в червоних жупанах, а після смерті козака накривали червону китайкою; кшатріїв і сколотів ховали в курганах, і козаки над полеглими насипали високі могили (причому давні сколотські могили козаки вважали священними, охороняли їх і забороняли на них будь-які роботи, а для того, щоб поставити сторожові башти (фігури), висипали окремі могили, які, на відміну від

і козаки носили шаровари. Ще 1864 року дослідник Стефані зауважив, що верхнє вбрання скіфів „кроєм нагадує козацький каптан — козакин“ [79, 268]. Широкий сколотський бойовий пояс зберігся в Україні до наших днів. Такі пояси („череси“) і зараз є невід'ємною частиною традиційного одягу карпатських верховинців. Носили череси також і запорізькі козаки [222, I, 190].

У кшатріїв та сколотів найпочеснішою вважалася смерть в бою (згадаймо, як знаменитий сколотський цар Атей у дев'яносторічному віці пішов на бій, щоб з честю загинути, як належить воїну), і у козаків та кий же звичай — смерть від старості та хвороб вважається у них ганьбою. І навіть в екстремальних ситуаціях козаки чи сколоти подібно давали собі раду. Ось як описує це Геродот: „... коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалують кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо“ [36, 193—194]. Козаки, за відсутності металевого посуду, ухитрялися варити собі страву в дерев'яних корцях, підкидаючи безупинно у воду розпечені камінці, доки не закипала налита у посуді вода [15, 81—82].

Сколотам, за свідченням Геродота, боги спустили на землю золоті плуг, ярмо, сокиру і чашу. Оскільки радянські псевдонауковці з усіх сил доводили, що, мовляв, сколоти — кочова іранська орда, яка не має нічого спільногого зі слов'янами, їм було важко пояснити навіщо кочівникам плуг. А в українців плуг священий. Щодо ярма, то це є надзвичайно важливий для цивілізації винахід. Адже навіть древні греки, які побудували Парфенон, започаткували основи багатьох наук, так і не навчилися правильно запрягати коней. Вони надягали хомут коневі на шию, тоді як треба на плечі (що вдесятеро збільшує тяглову силу). І винайдення ярма дозволило запрягати коней в плуг, підвищуючи ефективність землеробства. Ярмо в Україні вважається священим, з ним пов'язана маса вірувань та обрядів. Те-

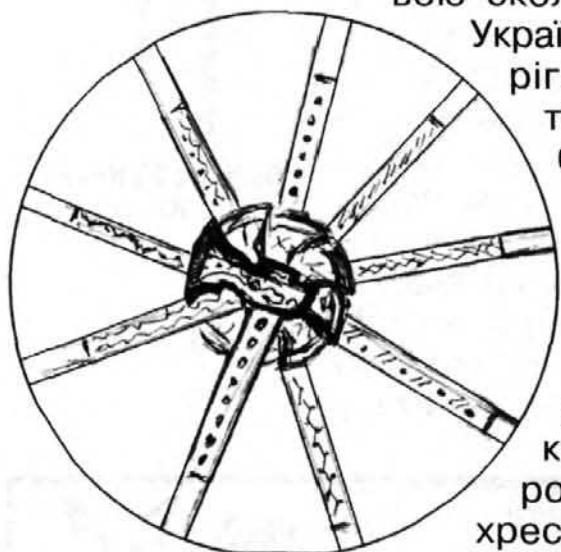
Бартка і келеф.
1890-і рр.

Князь Кий.
Малюнок О. Кульчицької

Верховинська бартка

Символ сонця, викладений з гуцульських барток

Бердиш
Б. Хмельницького

пер сокира. У степу кочовикам сокира не потрібна: ні трави нею не накосиш, ні колодязя не викопаєш. Сокира необхідна в лісі, в лісостепу, де нею можна викорчовувати земельні ділянки, будувати будинки, захищатися від диких звірів. Чаша ж з давніх-давен була надзвичайно важливим культовим предметом у всьому арійському світі. З прийняттям християнства значення священної чаші збереглося. В чаші зберігаються святі дари — хліб і вино — кров і тіло Ісуса Христа. При перемозі лицаря в поєдинку його нагороджували коштовною чашею. Згадаймо хоча б священну Чашу Граала, яку шукали середньовічні лицарі-хрестоносці. В кочових племен чаша такої функції не виконувала. Вже лише ці факти свідчать, що основою сколотської культури було землеробство. І в

Україні сколотський символ золотої сокири зберігся до наших днів у вигляді позолочених топірців (гуцульських барток, бойківських балт та лемківських бренкачів).

Золота сокира у свідомості українців була пов'язана з культом Сонця, про що свідчить і збережений дотепер у Карпатах обрядовий танець різдвяних колядників — „кругляк“, що виконують на пасіках (бджоли в Україні вважалися сонячними Божими комахами). Ставши в коло, легіні клякають, роблять перед собою бартками (сокирами) хрести, складають їх лезами досередини, так щоб вийшов знак Сонця з променями, в центр ставлять шапки, наповнені зерном, і танцюють навколо нього „за сонцем“ священний танець [208, 394—395].

Шанувалась сокира (чекан, бердиш) і у запорізьких козаків, де поряд з шаблею, списом та келепом, вона була найпоширенішою холодною зброєю, якою козаки володіли віртуозно. Так, польський шляхтич, учасник Пиливецького розгрому у своєму донесенні скаржиться, що „... козаки виводили їм коней з ладу більше всього бердишами...“ [54, 120]. Козацька старшина та українська шляхта поряд з булавами та пірначами носила багато прикрашені бердиші та чекани як ознаку високого становища.

Культ золотої сокири у сколотів існував паралельно з культом священного меча Арея-Арія — бога війни, який згодом трансформувався в Ярила, а пізніше святого Юрія — покровителя козацтва. Сколоти приносили в жертву священному мечу Арея своїх ворогів. Зображення такого священного меча знаходимо і

на унікальній культовій пам'ятці давніх слов'ян IX століття — знаменитому Збруцькому ідолі з гори Богит. За переказами, саме меч Арея допоміг знаменитому царю гунів Атіллі завоювати півсвіту. Візантійський дипломат Пріск, який їздив з посольством до Атілли і залишив нам надзвичайно цінні свідчення щодо слов'янського походження гунів, описує, як Атілла лякав мечем Арея римських послів: „Полководці кесаря — раби його, а мої полководці такі ж як і ваш кесар. В озnamенування перемог Бог дав мені у спадок священий Меч Арея...“. Цей меч, продовжує Пріск, поважається Скіфськими царями, як присвячений богу війни. В давні часи він щез, але нині отриманий знову „Туром“ [27, 169].

У Київській Русі культ меча був настільки великий, що навіть проти повсталих селян князі воювали іншою зброєю — бойовими сокирами, а мечі застосовувалися виключно у військових походах. У ті часи, до початку серійного виробництва зброї, володіти цією благородною та надзвичайно дорогою зброєю могли лише воїни, які належали до вищого суспільного стану, княжої дружини. У молодшій ж дружині, як свідчать матеріали розкопок дружинних поховань, ще в XII столітті мечами володіли лише посадові особи — керівники загонів молодших дружинників — „отроків“, які були озброєні лише бойовими сокирами, булавами та списами. У мирний час ці керівники загонів виконували судові, правоохоронні, митні та інші функції і носили характерну назву — „мечники“.

Таке ж шанобливе ставлення до шаблі, яка у XIV столітті витіснила меч, мало місце і у запорізьких козаків. „Ненькою рідненькою“, „шаблею-сестрицею“, „панночкою молоденькою“, „коханою“ називають вони її. Шабля для козака не просто зброя, а символ особистої свободи та лицарства, без неї він себе не уявляє. Крім того, шабля в житті козака виконує священні, магічні функції. Магічна роль козацької шаблі помічена вже

Меч Арея. Зображення на стародавній мапі

Зображення священного меча на Збруцькому ідолі

Світилка з весільним мечем.
Малюнок В. Ульянової. 1967 р.

у старовинному описі українського весілля Калиновського (1777 р.) „В суботу на дівчинку одна з дружок тримала козацьку шаблю, перевиту калиновими гілками і ягодами з запаленою свічкою трійчаткою” [182, 76]. Зафіковані й інші варіанти використання шаблі у весільному обряді: наприклад, оголену шаблю в церкві тримав боярин, який стояв коло молодої [207, 13]. Цей давній козацький весільний звичай найкраще зберігся у наших козаків-чорноморців на Кубані. „Так, в давнину на козацькому весіллі молодому після вінчання світилки прикрашали шаблю квітами (волосками, гвоздиками); до шаблі прив'язували стрічами воскову свічку... Потім усі, крім старост, котрі сідали на лаві в хаті, ставали в сінях. Після чого запалювали ту свічку, яка прив'язана до шаблі. І лише після того дружко тричі просив благословення у старости завести молодого за стіл” [74, 10]. Що цікаво, цю обрядову шаблю в українській весільній церемонії називають „меч” [190, VI, 262], що свідчить про давність цього звичаю, котрий веде свої корені ще з Київської Русі, а можливо ще й з давніх часів поклоніння мечу Арея-Арія.

У деяких регіонах України „меч” роблять таким чином: зрізають з хліба верхню шкурунку у формі кола, встремляють туди до половини шаблю. Поверх хліба до шаблі прив'язують волоски, гвоздики, чебрець та інші квітки, а також свічки, скручені та пороблені драбинками тощо. Під хлібом обв'язують шаблю рушником чи вишитою хустиною [30, 251]. До речі, цей звичай у деяких місцевостях проіснував аж до нашого часу. Ще на початку 80-их років меч дарували молодим у деяких київських ЗАГСАх, що навіть транслювалося на українському телебаченні.

Про священне ставлення козаків до шаблі свідчать і записи 1961 року надзвичайно цікаві спогади старих дніпровських лоцманів. 1910 року в Катеринославі проводилась сільськогосподарська виставка, на яку зі станиці Кущівської Кубанського козацького війська прибули декілька козаків та офіцерів і заночували в Старих Кодаках. Ходили чутки, що вони приїхали вклонитися хоругві Кущівського куреня, яка ніби то збереглася після знищення Січі (1775 р.) і перебу-

Зображення арія з чуприною.
Єгипетський рельєф
XIV ст. до н. е.

ває в якісь церкві. Вночі 5 червня 1910 року (день руйнування Січі) дніпровські лоцмани — предки запорізьких козаків — викопували з городів прадідівські шаблі і молилися на них у присутності своїх жінок, дітей та гостей з Кубані. При цьому сотник Кубанського війська Кудима сказав: „Нехай ваші сини й дочки не подумают, що ви маєте розбійницький нахил, бо козацька шабля не стільки зброя, скільки символ свободи нашого народу“ [121, 294].

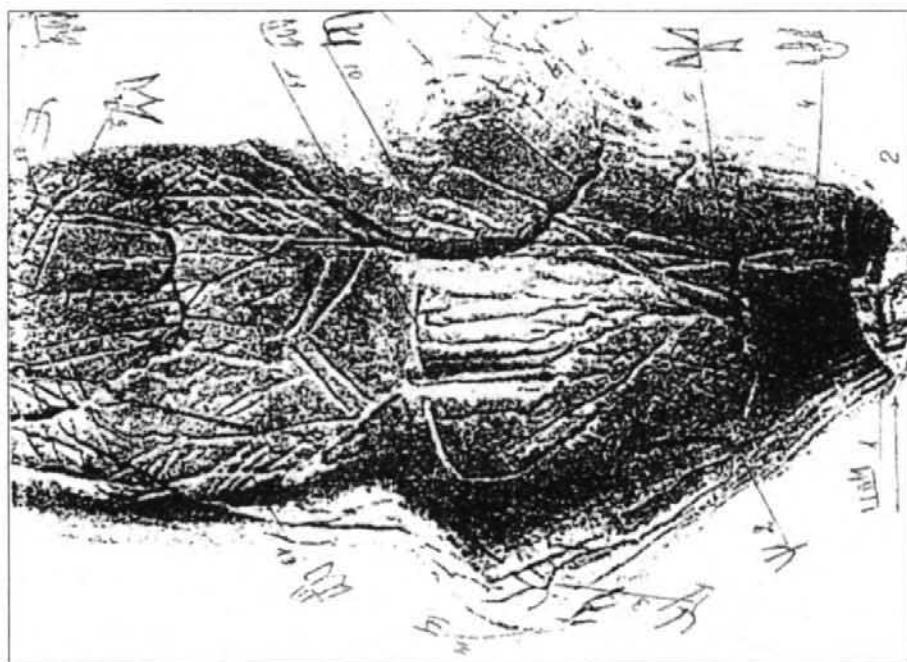
Іван Нечуй-Левицький, описуючи козацькі могили на січовому цвинтарі, зазначав, що в головах кожної могили стояв хрест, коло якого палала свічка, в ногах ріс дуб, а в кожному дубі був встромлений козацький меч [104, 18].

Шанував культ меча і видатний гетьман Богдан Хмельницький, котрий при творенні Української держави завжди звертався до історичних традицій (відомо, що у своїх універсалах він підкреслював сарматське походження українців). Так, за свідченням московського урядовця, який перебував в Україні, коли гетьман створив монетний двір, то розпочав випуск монет із зображенням на одній стороні меча, а на іншій — „його, Богданового імені“ [195, 116]. Отже, саме меч став символом на українських монетах часів Козаччини.

А знаменита козацька зачіска „чуприна“, яку тепер називають „оселедець“...

В Мізині, на березі ріки Рось, українські археологи знайшли найдавніше у світі зображення козака з чуприною, вирізьблене на кістці мамонта. Вік зображення — 20 тисяч років. Але радянською історіографією навіть згадувати про це зображення було сурово заборонено. Адже ця знахідка переконливо доводить, що батьківщиною арійських племен була саме Україна.

В арійських племен, котрі в давні часи переселились до Індії, ця зачіска була ознакою військової кас-

Зображення козака на мамонтовій кістці з Мізина.
Вік — 20 тис. років

Фрагмент зображення козака на мамонтовій кістці з Мізина.
Вік — 20 тис. років

Кам'яний Мамай
скіфського часу

Кам'яний Мамай
скіфського часу

Кам'яний Мамай
скіфського часу,
с. Ольховчик
Донецької обл.

Кам'яний Мамай
с. Тернівка,
Миколаївської обл.

ти — кшатріїв. Кшатрії носили її ще чотири тисячі років тому. У них вона мала назву „шикхандака“ і була вона властива ідійським богам вітру, Крішні (як символу воїнства). Вважається, що ця зачіска символізувала сонячний промінь, знак сонця [79, 227]. Крім того, чуприна, яка формою нагадує шлик на козацькій шапці, свідчила про зневагу кшатрія до смерті. Адже через чуприну безсмертна душа його підніметься до сонця —

Питалися козака:
„Що то за причина,
Що в вас гола голова,
А зверху чуприна?“
„А причина то така:
Як на війні згину —
Мене ангел понесе
В небо за чуприну“ [157, I, 199].

Подібну зачіску можна побачити на рельєфі у гробниці єгипетського фараона Хоремхеба (XIV ст. до н. е.), де вона прикрашає голову одного з полонених мітанійських аріїв. І мандрувала ця зачіска разом з нашими предками арійцями по всьому Євразійському континенту: від Франції, куди її принесли кельтські племена, до Японії, куди вона потрапила з таємничим арійським племенем айнів і навіть до загадкових туарегів (групи арійських племен, які дійшли аж до Африки) та аріїв Індії, де була невід'ємною ознакою воїнів та правителів. А наші предки сколоти по всіх своїх землях ставили кам'яні статуй, які своїми обличчями один до одного нагадують козаків-запорожців. До речі, самі запорожці називали ці кам'яні статуй „мамаями“ [134, 69]. Чи не напрошуються тут паралель із знаменитим образом Козака-Мамая — народним символом козацтва?

Всі ми добре знаємо образи скіфів з численних зображень, які знайдені при розкопках скіфських курганів Причорномор'я. На них зображені скіфи з довгим волоссям і пишними бородами. Чомусь утвердилась думка, що саме ці зображення є зображеннями царських скіфів. Але ж Геродот зазначав, що могили царських скіфів знаходяться в таємничих Геррах [36, 196], які лежать за сорок днів плавання вверх по Дніпру [36, 192]. Ці Герри, як вказують географічні підрахунки, мали б зна-

ходиться десь у верхів'ях річки Прип'ять. Сьогодні вони ще чекають на своє відкриття археологами, а кургани Причорномор'я можуть бути могилами скіфів-кочівників або скіфів-еллінів, які, за Геродотом, саме там і мешкали. Зовсім інший образ скіфських богів-царів подають нам кам'яні скіфські статуї, які радянська історіографія зневажливо іменує „скіфськими бабами“, що дають нам зовсім інший образ сколотського воїна-вождя, зовнішній вигляд якого більше нагадує запорізьких козаків, ніж скіфів, відомих із зображень із Причорноморських курганів.

Згадку про це знаходимо й у шведського історика Йогана Гербінія, котрий у своїй праці, писаній на основі давніх джерел, згадує борисфенідів-косоносців, буквально, придніпровських козаків, загони котрих були у війську Олександра Македонського [201, 31].

Цікаво, що за описами істориків одне зі скіфських племен Масагети — Великі Саки — Гети, котрі складали у війську гунського царя Атілли передову кінноту, також голили голови, залишаючи зверху одну косичку, і бороди, залишаючи вуса [158, I, 184].

Побутувала ця зачіска й у сарматів ще в II столітті, про що свідчить грецький письменник Лукіан із Самосати [108, 151]. Щодо гунів, то на єдиному прижиттєвому портреті Атілли, він зображений з чуприною поверх зачіски. До речі, як довів українськийсанскритолог Василь Кобилюх у своїй монографії „Українські козацькі назви у санскриті“, ім'я Атілла означає „надзвичайний провідник“, „великий вождь“, а гуни є предками українців [77, 199—200]. Цю зачіску вони нав'язали, як модну, навіть візантійцям. Прокопій Кесарійський, розповідаючи про звичаї у Візантійській імперії в VI ст. н. е., де народ поділився на дві партії цирку, свідчить, що члени однієї з партій носили, як відзнаку, вистрижені до висків голови, з довгим пучком волосся, що спадав на потиличу за „гунською модою“ [152, 24]. Цікаво, що і назва цієї партії була слов'янською — „венети“ [152, 24].

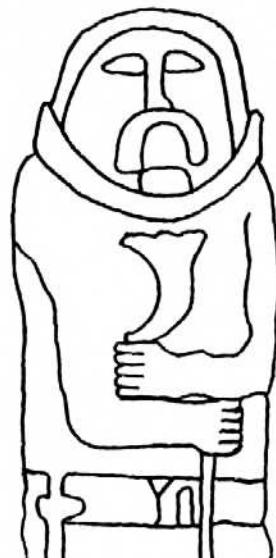
Візантійський літопис так описує давньоруське військо, яке під проводом Аскольда і Діра 866 року оточило Константинополь: “ Ці варвари-руси були хорошого зросту... Значніші між ними голили бороди і носили довгі вуса; на головах з довгими оселедцями (чубами) і

Кам'яний Мамай
сколотського часу
V—IVст. до н. е.
с. Нововасилівка
Миколаївської обл.

**Сколотський
Мамай**

Сколотські кам'яні Мамай

Атілла з чуприною.
Зі старовинного малюнка

Арійські воїни.
Малюнок О. Ноги

підголеною чуприною носили гостроверхі шапки; поверх кольчуги були одягнені білі киреї... Озброєні вони були сокира-ми, сагайдаками, списами та з обох боків гострими мечами, а щити в них вгорі та внизу вузькі.“ [159, 5]. Отже, козацький чупер ще в ті часи вважався ознакою знатності роду. Саме про козаків в IX столітті згадує перський анонім в „Кнізі кордонів світу“: „Народ русів... войовничий. Вони воюють зі всіма невірними, які оточують їх і завжди виходять переможцями. Царя їх називають хакан русів. Серед них є група з моровват [лицарів]... Вони шиють шаровари приблизно із 100 гязів тканини, які надягають і обертають вище коліна... Вони шиють шапки з шерсті з хвостом, звисаючим до потилиці [135, 399]. Навіть одяг русів — широкі шаровари, хутряні шапки зі шликами один до одного нагадує одяг запорізьких козаків. Саме під терміном „моровват“, який з перської перекладається як „лицарі“, перський автор розуміє професійних воїнів-козаків, що жили у військових поселеннях, які мали громадсько-вічевий устрій, носили вуса, підковою виголюючи бороду, і голили голову, залишаючи чупер, та жили переважно з військової здобичі. Про це свідчать також арабські автори аль-Масуді, Ібн-Фадлан, Гардізі, аль-Істахрі, аль-Савейджі, аль-Ідрісі та інші. Найцікавіше те, що саме слово „моровват“, яке багато вчених виводять із перської мови, могло бути почутим перським мандрівником і від самих русів. Адже в праіndoєвропейській мові слово „мор“ означало битву бійців. У такому ж значенні воно по-бувало і у слов'ян: порівняйте „морити“ — бити, вбивати. До наших днів дійшла давньоруська казка про Марію-Морівну прекрасну королівну, яка дуже любила воювати і славилася своїми численними перемога-

ми. На Гуцульщині „муравицею“ називають чорну кров [56, 187]. Аміан Марцеллін 358 року, описуючи сарматське військо, говорить, що у сарматів були довгі списи і бойовим криком був клич „мара! мара!“, що означало смерть [158, I, 48]. У IX—X століттях на території Чехії, Словаччини та Польщі існувала Великоморавська держава, назву якій дали слов'янські племена „мороваців“ — „бійців“. У часи Київської Русі на Чернігівщині існувало навіть городище Моровиськ (сучасне село Моровськ), що означає „місто бійців“, з котрого походив і легендарний Ілля Моровець, „старий козак, отаман застави богатирської“, котрого пізніше московити перехрестили на Муромця. А знамените село Моринці на Черкащині, де народився Тарас Шевченко? А річка Морава в Австрії та річка з такою ж назвою у Чехії, а Моравська Брама — прохід між Татramи і Судетами?

Можна стверджувати, що саме козацькі загони складали основу дружин князя Святослава та й сам князь, як свідчать описи, був посвячений в козацький стан. Ось як описує Святослава візантійський історик Лев Діакон: „... помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з густими бровами і світло-сініми очима, кирпатий, безбородий, з густим, занадто довгим волоссям над верхньою губою. Голова у нього була зовсім гола, але з однієї її сторони висів жмут волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та усі інші частини тіла повністю співмірні, але виглядав він похмурий і дикий. В одному вусі у нього була золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одяг його був білий і

Князь Святослав у човні.
Малюнок С. Бойка

Давні русичі.
Зі старовинного малюнка

Монета
кіївського князя
Володимира

відрізнявся від одягу його оточення лише чистотою” [103, 82].

У радянській псевдоісторіографії нам постійно змалювали „змосковщений”, „звізантійщений” образ наших боярів, лицарів та князів: довге волосся, борода. Натомість з описів ми бачимо, що Святослав носив оселедець і вуса, у вусі сережку. Саме так описують русів, боярсько-військову формацию і арабські автори: слов’яни стрижуть волосся кружком і носять бороди, а руси стрижуть вуса підковою, а на голові залишають чупер. Наші давні князі Аскольд і Дір, Олег і Рюрик, з яких вперто намагаються зробити то шведів, то німців, в усіх договорах та документах називали себе та свою дружину не варягами, норманами чи вікінгами, а саме Руссю. Отже, оскільки руси носили чупер, то і у князя Олега він мав би бути, як у його внука Святослава. Вікінги ж чупер не носили. А нам в літературі, образотворчому мистецтві, кіно постійно змальовували Олега кудлатого, з бородою, а інколи навіть у псевдоскандинавському шоломі з рогами. Мета цього була очевидна: втікніти нам у голові нав’язану чужинцями нісенітницю про нормандське походження князівської влади на Русі. І дуже помогло нашим недругам те, що грецькі церковники, котрі прибули на Русь з прийняттям християнства, активно впроваджували візантійщину в усі ділянки духовного життя, в тому числі в мистецтво. Тому, наприклад, на мініатюрах,

Похорон Мстислава Володимировича.
З Радивилівського літопису

старовинних руських літописах той же Святослав, Володимир, а також інші князі зображаються у грецькій манері кудлатими і бородатими. Хоч, наприклад, з монети князя Володимира видно, що він бороди не носив, а Святослав самими ж візантійськими очевидцями описується з вусами і оселедцем. Хоча і в тих звізантійщених літописах інколи вдається знайти правдиві зображення. В Ра-

дивілівському літописі (друга половина XI—XII ст.) у сцені похорону Мстислава Володимировича в Чернігові ми бачимо серед групи людей козака з оселедцем, який схилився над небіжчиком. На мідній пластинці, інкрустованій золотом (XII—XIII ст.), знайденій в давньоруському місті Родень, в одного із зображеніх там вояків також видніється оселедець.

Але повернемось до „Книги кордонів світу“, яка, описуючи місто русів Араб, зазначає: „Звідти привозять дуже цінні клинки для мечів і мечі, котрі можна зігнути вдвоє, але як тільки відпустити руку, вони приймають попередню форму“ [135, 412].

Отже, русам були здавна відомі таємниці виробництва високоякісної сталі, подібної до дамаської. „Всі руси озброєні такими мечами. Їхні лицарі завжди носять броню“, — в один голос зазначають інші автори. Про пріоритет у русів саме вояцького ремесла свідчить і такий звичай. При народженні сина батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: „Я не лишу тобі ніякого маєтку, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем“ [135, 397]. Цей звичай зберігся в Україні і до наших днів, у трансформованому з прийняттям християнства вигляді: при народженні дитини коло неї кладуть ніж — для захисту від „нечистої сили“. Жінки русів, як свідчать арабські письменники, по смерті чоловіка ішли на вогонь разом з покійником, подібно до жінок арійських кшатріїв. А руський богатир Ілля Моровець у билинах називається саме „старим козаком“, „отаманом застави богатирської“, яка знаходиться на прикордонні, він разом з іншими богатирями об'єджає кордон і бореться з ворогами. Отже, можна вважати, що руси — це першоназвана кшатріїв-козаків. Саме козаки споконвіку були прикордонними захисниками Руси-України, вони були тим живим муром, об який завжди розбивалися незчисленні орди різних загарбників, які звідусіль йшли на нашу благодатну землю.

На війні козаки виступали разом з народним ополченням. Саме козацьким військовим громадам київські князі пізніше виділяли землі на прикордонні, де вони несли військово-прикордонну службу.

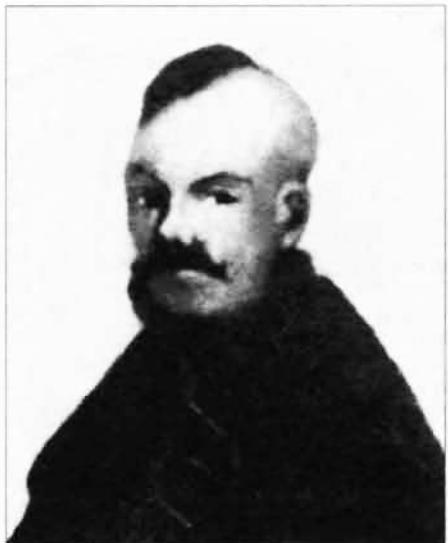
Козак з чуприною.

Фрагмент попередньої мініатюри

Вояк з чуприною.

Роденська мідна пластина
XII—XIII ст.

Воєвода підляський
Василь Тишкевич

Гетьман
Станіслав Жолкевський

Ян Жолкевський

Переяславський староста
Іван Жевуський

Князь
Станіслав Любомирський

Гетьман литовський
Ян Радивил

Князь
Дмитро Вишневецький

Князь
Михайло Вишневецький

Олександр Корнякт

Зачіски польських шляхтичів

В „Історії України-Руси“ Михайло Грушевський наводить цікавий фамільний портрет підляського воєводи Василя Тишкевича, який 1569 року відмовився присягати на вірність Польщі, за що позбувся воєводства. Тишкевич на старовинному портреті виглядає справжнім козаком без бороди, з вусами та козацьким чупером на голові. Цікаво, що сам М. Грушевський обходить проблему зовнішнього вигляду воєводи мовчанкою, який аж ніяк не вписується в його концепцію козацтва. Взагалі питання козацької зачіски історики та етнографи не торкаються. А таких портретів українських шляхтичів є дуже багато. Переяславський староста Іван Жевуський (Ревуха), гетьман Станіслав Жолкевський і його син Ян, князь Станіслав Любомир-

Зачіска українського селянина

Яків Собєшин
Олеський замок

Молдавський господар
Костянтин Могила
Зі старовинного малюнка

Молдавський господар
Олександр Могила
Зі старовинного малюнка

Мальтійський козак. Скульптура. XVII ст.

якого пізніше визволили мальтійські лицарі. І знову запитання: чому у князя козацька зачіска?

Та що там Річ Посполита. У Молдавії в 1595—1606 роках правив славний господар Ієремія Могила, дядько знаменитого Петра Могили. Так от, його сини Олександр та Костянтин, котрі теж були молдавськими господарями, на старовинних портретах також зображені з чупринами на головах. А пояснюється це просто: Молдавія в давнину була частиною Київської Русі (так звана Шипотська земля) і вся правляча верхівка була руського походження, вона зберегла за собою навіть стародавню назву — бояри (котра, до речі, вживалася ще сарматами), назву керівника держави — господар, а також інші київські військові традиції. Відомо, що і знаменитий

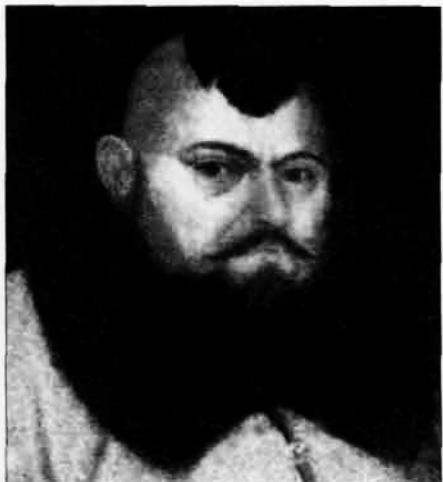
ський, гетьман литовський Ян Радивил, князі Михайло та Дмитро Вишневецькі та багато інших вихідців зі старовинної української шляхти на фамільних портретах та надгробках періоду XVI—XVII столітть зображені з козацькими чупринами. Якщо ж ця зачіска була ознакою селян, які втікали від своїх панів і жили з розбою, то чому б її мали носити вельможні пани Речі Посполитої? Цікаво, що всі вони походили зі старовинних руських боярських родів.

На острові Мальта в каплиці Арагона є цікавий надгробок Великого магістра Мальтійських лицарів Ніколо Котонера, виконаний скульптором Доменіко Гвіді (1628—1701). Один з атлантів, що підтримує цей надгробок, схожий на запорожця, котрий розриває пута. Мистецтвознавці сходяться на думці, що це зображення литовського князя Радивила, що був гребцем на галері у турецькому полоні, і

козацький гетьман Іван Підкова також походив з роду молдавських господарів.

Другий знак запитання дає те, що більшість цих родів походять із Західної України. І що цікаво, традиції носіння чуприн були тут поширені не менше, ніж на Запорожжі і навіть потрапили в іконографію. На знайденій в селі Ситихові біля Львова іконі „Різдво Христове“ (XVII ст.) чітко видно козацькі зачіски двох молодих хлопців. На іншій іконі „Воздвиження Чесного Хреста“, знайденій там же, ми бачимо на хорах козака з чуприною. На старовинному малюнку 1670 року, де зображені загін міської охорони Львова, теж бачимо козацькі зачіски. До речі, озброєні були ці львівські правоохоронці досить оригінально — величезними бойовими ціпами, звідки пішла й їхня назва „ципаки“ [80, 26]. А бойовий ціп був улюбленою зброєю саме запорізьких козаків, про що свідчить у своїй історії князь Мишецький, котрий довгий час перебував на Запорізькій Січі. Зокрема, описуючи тактику морських боїв запорожців, він зазначає: „Але для цієї водяної війни мали в себе зброю вогненну, а також сокири і ціпи, і коли бачать турецьке яке-небудь велике судно, то наблизившись до нього на тих своїх човнах і будуть його рубати сокирами, а інші стоять з ціпами; щоб ворог їх із свого судна вразити не міг; а хто з ворогів буде оборонятися, то тими ціпами б'ють до смерті; а як судно підрubaють і води напусťть, буде воно тонути, то козаки багатство і артилерію собі забирають, а людей із судном топлять...“ [64, 8].

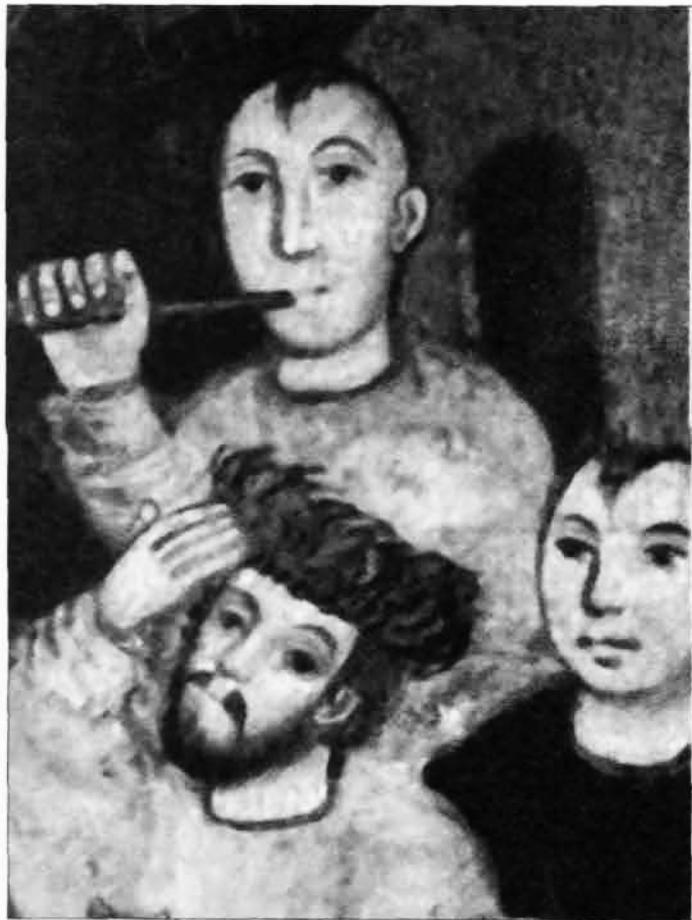
Групу козаків на човні ми бачимо і на іконі сімнадцятого століття „Марія Єгипетська“, знайденій в селі Лісковате на Лемківщині. Зображеній козак і на іконі

Український шляхтич.
Портрет поч. XVII ст.

Молодий Корнякт.
Портрет поч. XVII ст.

Фрагмент ікони
„Різдво Христове“

Фрагмент ікони
„Воздвиження Чесного Хреста“

Фрагмент ікони „Усікновення глави
св. Іоанна Хрестителя“

„Усікновення голови Іоанна Хрестителя“, яка належить пензлю майстра з Судової Вишні, що на Львівщині. Всі ці факти ще чекають на своє дослідження вченими, незалежними від догм окупаційної історіографії.

Збереглася цікава замітка, яка докладніше розповідає про давній звичай українців носити волосся. Вона була опублікована в „Записках Наукового Товариства імені Тараса Шевченка“ близько ста років тому. Автор її підписався криптонімом „З“.

„Майже всі наші малярі, малюючи низових лицарів запорожців, не знають, як треба малювати їх чуприни. Так, наприклад, на рисунку маляра Васильківського, виданого на премію російською часописом «Нива», намальовано запорожця так, що чуб і чуприна у його вийшли змішаними: поверх звичайного чуба, розчісаного на всі боки, лежить,

починаючи від середини голови, осібне пасмо волосся — чуприна. Запорожці Ріпіна, що пишуть султанові листа, мають чуприни серед голови, як буває це у китайців. Мікешін, Сластьон і ін. теж малювали чуприни на середині голови, а Сластьон ще

й заплетеними як у дівчат, що справді робилось тільки на жарт і рідко. У театрах при гримуванні чуприни чіпляють насеред голови. Все це розминається з правою, от через що я й подаю сю замітку — може, вона стане кому в пригоді.

Перш за все скажу, що чуприна і чуб не одно і те ж, як дехто думає, а зовсім два різних типи ношення волосся. Чуб підстригався так: над лобом, на висках і на потилиці волосся голилося чи стриглося при тілі, і тільки серед голови зіставлялося на долоню широке, кругле пасмо довгого волосся. Те волосся розчісували на всі боки і підстригали кругом — вище над лобом, а нижче на потилиці. Таким робом голені місця прикривались чубом і здавалось, що голова вся в волоссі; тільки коли чуб закочувався вітром, то голий череп відкривався, і від того обличчя людини робилось дико-величним і войовничим. Чуба носили пани, городові козаки і посполиті; тілько, здається, пани підстригали його вище, на

Львівські ціпаки. 1670 р.

Фрагмент ікони „Марія Єгипетська“

польський лад. Зовсім інакше підстригалась чуприна. Вся голова голилася чи стриглася при тілі, над самим же лобом зіставляли кругле пасмо волосся пальців у три ширини. Волосся те часом відростало в довгу косу, яку можна було, зачесавши на лівий бік, або обвести кругом голови і замотати за ліве ухо, або просто довести до нього і замотати. Частіше, коли вона була не дуже довга, тільки спускалась на вухо, і кінець її теліпавсь на плечі. Така коса надавала лицю дуже воїновничий вид і оригінальну красу. У маленьких хлопчиків чуприну підрізували у рівні з бровами, щоб не лізла в очі. У старших голова не завсіди була гладко виголена, заростала невеликим волоссям, і так зіставалася подовгу, особливо так було у старих дідів, що не любили чепуритися. Чуприну носили запорізькі козаки і ті люди, котрі, так чи сяк, мали зносини з ними, як от чумаки і ті селяни, що жили близько до Запорожжя. В Гетьманщині ж, мабуть, носили тільки ті козаки, що якийсь час жили в Січі і вернулись назад. Треба думати, що і в Січі деяка старшина, як от писарі тощо, носили чуби.

Чуба мій батько носив до самої смерти, а як голили чуприну, бачив за молодих літ і мені оповідав" [205, 19].

Виявляється, не всім і на Запорізькій Січі дозволялося носити чуприну, котра була своєрідною відзнакою лицарського стану. Чуприни заборонялося носити джурам, селянам-втікачам, недосвідченим воякам, брехунам, боягузам, злодіям, ошуканцям. Позбавити чуприни козака вважалося найбільшою ганьбою. Про надзвичайно високий статус цієї зачіски у запорожців свідчить і суворо регламентований спосіб носіння чуприни, закрученої саме за ліве вухо. „Чуприну неодмінно носили за лівим вухом, як усі відзнаки і нагороди,— пояснював колишній запорожець Антін Головатий великому князеві Костянтину Павловичу, — шаблю, шпагу, ордени та ін. носять зліва, то й чуприну, як знак завзятого і відважного козака, слід також носити зліва" [222, I, 160]. В Україні існував навіть спеціальний термін „чуприндир“ — хоробрий, як запорожець, що носить чуприну на голові [181, 604].

На жаль, усі ці питання практично до сьогоднішніх днів не висвітлювались, адже московські окупанти протягом століть намагалися дотла викорінити українську військову культуру. Ще цар Олексій Михайлович, батько майбутнього ката України Петра I, спеціаль-

ним указом вимагав від козаків: „прежде нашего пришествия разделение с поляками сотворите как верою так и чином; хохлы, которые у вас на головах, постригите“ [43, 9].

У поляків військова зачіска зовсім інша — дуже високо підстрижене волосся кружком на голові — воно більше нагадує зачіску наших селян. Але вченім, ясна річ, вникати в усі ці тонкощі окупаційна влада „не рекомендуvalа“. Після знищення Січі московські окупанти силою голили чуприни всім козакам, а непокірних жорстоко страчували. Навіть, коли 1788 року було утворене Чорноморське військо, „для утримання запорожців від відходу на військову службу, деякі поміщики крім різних перешкод застосовували їх в тяжкі без відпочинку роботи і, що найголовніше, у козаків відрізали на голові чуприни і цим позбавляли козаків козацької честі, якою вони дорожили і у кріпацькому званні, визнаючи себе не кріпаками, а козаками“ [85, 44]. Та незважаючи на всі заборони ще до 70-х років ХХ століття в деяких українських селах чоловіки голили голови і залишали невеликий чупер як ознаку свого козацького походження.

Усі ці факти, які вперто ігнорувалися окупантською історіографією, переконливо свідчать одне: козаки — продовження давньої військової формaciї воїнів-кшатріїв. За часів Київської Русі вона існувала як боярсько-лицарський стан, який виконував функцii прикордонної сторожі. Зараз про це все сміливіше починають писати відомі українські вчені, зокрема Сергій Леп'явко, Леонід Залізняк, Ярослав Дзира, Дмитро Стороженко та багато інших. Адже навіть польська влада в офіцiйних документах завжди зверталася до козаків не інакше як „пани-лицарі“. Про те, що козаки вважалися лицарським станом, свідчить відомий польський дипломат Станіслав Освенцім, котрий служив при дворі коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. У своєму щоденнику за 1643 рiк, описуючи подорож з коронним гетьманом з Бара в Гадяч і назад, він зазначає: „Вiдправившись пiслi обiду зi Стеблева, ми, проїхавши одну милю, досягли до ночi мiста Корсуня, староства, котре належить його милостi пану хорунжому коронному; тут ми прожили кiлька днiв. Пiд час цiєї зупинки запорiзькi козаки Чигиринського полку принесли скаргу його милостi пану гетьману на свого полковника пана Закржовського про те, що вони терплять вiд нього велиki

образи і утиски, якими порушуються права їх рицарського стану. Коли справа ця роз'яснилася перед судом гетьмана і перед всіма нами, полковник був відставлений від посади...“ [53, I, 133].

Не випадково на народних картинах „Козак-Мамай“, поруч з козаком, на дубі, який символізує „дерево життя“, неодмінно зображався родовий лицарський герб. Тобто, навіть народні майстри ідентифікували козацтво саме зі станом лицарів. Могили козаків відрізнялися від могил людей інших станів: на надгробному хресті поперечна частина була прикрашена невеличким древком з куском полотна на ньому, так званою „прапіркою“.

*Там, де сном убитих сплять
Наші козаки,
На хрестах у них висять
З каймами хустки... [60, 153].*

А найпотужніше цю гіпотезу доводять саме давні билини. Аналізуючи їх, ми отримуємо повну картину трансформації козацького стану протягом Х століття. Так, в часи Святослава Завойовника (билинний Святогор) козацтво спрямовує свої сили зовні, підбиваючи держави і народи. Недаремно сам Святогор зізнається, що його через „велику силу богатирську“ навіть Руська земля не може носити. Як це перегукується з літописним доріканням киян Святославові: „чужої землі шукаючи, свою занапастив“. Від надлишку власної сили Святослав-Святогор гине. Його син Володимир, якого в билинах названо „Красним Сонечком“, реорганізовує козацтво, створює з нього постійну прикордонну сторожу, організовує „застави богатирські“, найвідомішу з яких очолює „старий козак“, „отаман застави богатирської“ Ілля Моровець.

Оскільки кордони у нас були не лише на сході, а й на заході, півночі та півдні, то й „застави богатирські“ там також обов'язково мали бути. І тому серед билинних богатирів ми бачимо і волинян (Дюк Степанович), і галичан (Чурило Пленкович), і новгородців (Ставр Годинович). У билинах показано побут козаків, їхні звичаї, навіть бойові прийоми. Ось чому аж до останніх часів московські окупанти категорично забороняли видавати билини українською мовою (не видані вони і до сьогодні). Але це як відсутній фрагмент у мозаїці, без якого неможливо зрозуміти зміст картини. А московити постійно твердять, що

Пернач
полковника

Козак-бандурист. XVIII ст. (на гілці дерева козацький герб)

билини є, мовляв, їхньою творчістю, оскільки збереглися саме на Півночі. Хоча добросовісні історики, наприклад, Є. Савельєв доводять, що Московщина билинних богатирів ніколи не знала, це творчість Подніпровської і Новгородської Русі. Найдовше вони збереглися саме на Новгородщині, оскільки на Подніпров'ї в часи боротьби з татарами з'явилися нові герої, нові думи, які й витіснили старі мотиви [158, II, 287]. А Новгородщина, де билини збереглися найбільше, з давніх часів була населена саме давньоруським, а не московським елементом, що близькуче довів славетний історик Н. Костомаров в своїй „Правде москвичам о Руси“ [89, 112—127]. Але ж і пісні Січових стрільців збереглися теж на еміграції в Німеччині, в Канаді, оскільки на території колишнього СРСР за виконання цих пісень розстрілювали. Але ж канадцям чи німцям ніколи і в голову не прийшло оголосити

Син Павла Бойма.
Скульптура Пфістерса. XVII ст.

Давньоруський боярин

ці пісні канадською чи німецькою народною творчістю. А в билинах описуються Київ, Галич, оспівуються українські богатирі, українська природа, українські рослини і тварини, яких ті, хто співає билини на півночі, часто не можуть собі навіть уявити. Але московських ідеологів це не дуже хвилює: якщо вже вкрали в українців навіть давню назву Русь, то можна і народну творчість присвоїти і перейменувати, адже їх першоназва, як відомо, не „билини“, а „старини“. Що ж до лицарського стану, то у XVIII столітті московський сенат прийняв спеціальну заборону приймати козаків у дворянство, оголосивши, що „в Малой Родсии нет дворян...“, свідомо принизивши наших лицарів до рівня кріпаків [187, 396].

Але повернемося до козацтва. Як ми вже зазначали вище, козацькі поселення теж існували по всьому периметру нашої держави. Тут ми підходимо до розвінчання ще однієї великої байки про козацтво, яку окупаційні історики не лише нав'язали нам, а й запустили у світ. Зокрема, вони завжди намагалися обмежити історію українського козацтва історією Запорізької Січі. Мовляв, козацтво виникло на Запорожжі і лише запорожці справжні козаки. Іgnorуючи величезну кількість історичних матеріалів, які це заперечують, такий міф методично вбивали у нашу свідомість протягом століть московської окупації. Але факти свідчать про інше. Зокрема, ми знаємо, що поряд із запорізькими існували і городові, або ж реєстрові козаки, які були потужною військовою організацією та мали свою столицю спочатку в Чигирині, а згодом у Трахтемирові, містечку, яке постало на місці Кам'янського Городища — столиці могутнього сколотського царства Атея.

Але історія реєстрових козаків завжди подавалась перекрученено, мовляв, вони виникли з наказу польського короля 1562 року, з метою допомагати польській шляхті закріпачувати селян. Ця дата була вигадана на догоду Москві, яка таким чином намагалася довести, що донське козацтво виникло паралельно з українським. Історичні документи спростовують цю байку. Бунчуковий товариш Петро Симоновський у

своєму описі козацтва, написаному 1765 року на основі стародавніх українських рукописів, а також творів латинських, французьких, польських, німецьких та інших авторів доводить, що українське козацтво принаймі на два століття старше за донське: „Малоросійські козаки, без сумніву, є древніші від Донських, оскільки ті у 1579 році згадуються, за царювання царя Івана Васильовича стали бути відомими, а ці почали бути ще в 1340 році, коли Польща Чермну (Червону) Русь собі підкорила“ [166, 2]. Найцікавіше, що самі донські історики, на відміну від московських, стверджують, що саме запорізькі козаки були одними із засновників донського козацтва, вони ж заснували і першу столицю Донського Війська, яку в пам'ять про славне місто Черкаси було названо Черкаськ [4, 4—5].

Про надзвичайну давність українських козаків свідчать й інші факти. У виданій 1582 року книзі польського історика Матвія Стрийковського „Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Русі“ згадуються „волинські, литовські та подільські козаки“, які вже в 1143—1147 роках були потужною військовою силою. Саме на волинських козаків зробив ставку Переяславський князь Ізяслав, воюючи за київський престол: „Не міг того здобути з угорцями й поляками, а волинськими козаками все відшкодував“ [159, 8—9]. Коли 1182 року польський князь Казімір II хотів посадити на галицький престол свого

Ярема Вишневецький.
Портрет. Поч. XVII ст.

Козак перших часів. Малюнок А. Базилевича

Урсус Сагайдачний –
полковник Війська Запорізького.
Малюнок XVI ст.

Григорій Мрук –
козацький полковник. Малюнок XVI ст.

Дмитро Барабашенко –
козацький ротмістр. Малюнок XVI ст.

племінника Мстислава, проти них також виступили козаки: „... козаки волинські з боків підкрались, й звідти польські загони розірвали“ [159, 9]. 1297 року 600 литовських козаків воювали у Прусії проти хрестоносців [143, 32]. У „Хроніці Польщі“ Мартина та Йоахіма Бельських козаки згадуються вже 1325 року. У цей час, пише Й. Бельський, польський король Локетко з нагоди свого одруження з дочкою литовського князя Гедиміна Анною випустив з в'язниці багато людей, які, вийшовши на волю, „почали працювати, сіяти, орати, копати, господарювати, і, покинувши козацтво, почали засновувати на незаселеній Підляській землі села“ [52, 122].

1339 року подільські козаки допомогли литовському князю Ольгерду здобути Кам'янець, Червоногородок і всі замки та фортеці на Поділлі, звільнивши їх від монголо-татар [144, 72].

В „Історії Малоросії“ Миколи Маркевича є згадки про допомогу козаків полякам і литовцям у боротьбі проти хрестоносців. 1401 року 37000 козаків під орудою гетьмана Вінцеслава Светольдовича спільно з поляками і литовцями ходили під Динабург. Їхніми воєводами були Острогет і Ольгович, полковниками Полелич, Рогдай, Громвал, Колядич і Купальдій. Саме стрімкий маневр козацької піхоти під керуванням Рогдая, котра, непомітно пройшовши низинним берегом Двіни, обійшла хрестоносців і вдарила на них із флангів і тилу, і вирішив долю битви. 1410 року цей козацький корпус брав участь і у знаменитій Гріонвальдській битві [115, I, 16–17]. 1439 року 43700 козаків під командою Вітольдовича і Сіверського Ольговича прославились у переможних битвах з турками на берегах Дунаю, за що вони були відзначені польським королем гербами і нагородами. Полковниками тоді були Дулепа, Блудич, Станай, Артазій і Бурлій. 1444 року в битві з турками під Варною знову беруть участь козаки. Керував ними воєвода Ольгович, а

полковниками були Бурлій, Станай, Претич, Гудима і Тризна [115, I, 20–21]. Під час татарського нападу на Поділля 1489 року провідниками польських військ Яна Ольбрахта були „козацькі вожді“, які, за свідченням Бельських, „добре знають цей край“ [52, 123]. Всі ці факти переконливо свідчать як про те, що в усій Україні існували козаки, вони були місцевим населенням, яке добре орієнтувалося на власних землях, так і про те, що ще в ті далекі часи назва „козак“ стосовно українських військових людей була загальновідома і не потребувала ніякого пояснення. Про це свідчать й інші джерела. Так, 1492 року кримський хан скаржився в листі великому князю Литовському Олександру, що кияни і черкасці розбили під Тягінею (при усті Дніпра) турецький корабель і у відповідь на це князь обіцяв потрусити козаків. Отже, в ті часи козаками вважалися кияни і черкасці, а не запорізькі січовики. Коли ж 1493 року черкаський староста князь Богдан Глинський спалив турецьку фортецю Очаків, хан знову називає його людей козаками. Більше того, в Уставній грамоті Києва, виданій 1499 року, згадуються козаки, що з верхових городів ідуть в степи по рибу, а потім звідси вертаються через Черкаси і Київ з рибою свіжою, в'яленою і соленою [49, 174]. Виявляється, козаки жили не лише в Черкасах і Києві, а й значно вище у містах. Недаремно Рігельман у своїй „Літописній розповіді про Малу Росію“ поряд з Хортицею згадував про три ще давніші Січі в Седневі, що на річці Снові (коло Чернігова), Каневі (нижче Києва) та Переволочній (поблизу Кременчука) [153, 52]. 1515 року згадуються козаки білгородські, в Острозькому літописі — козаки вітебські, які 1568 року проводили військові дії проти московського царства [34, 204]. Перші козацькі вожді формували свої загони теж не на Запорізькій Січі: Предслав Лянцкоронський (Хмільник на Поділлі), Остафій Дашкевич (Черкаси і Канів), Ясь-

Данило Голубенко —
козацький поручник. Малюнок XVI ст.

Богдан Плуг —
козацький регіментар.
Малюнок XVI ст.

Петро Ходинець —
козацький хорунжий. Малюнок XVI ст.

ко Білоус (Переяслав), Андрушко (Брацлав), Костянтин Острозький (Брацлав), Бернард Претвич (Бар). А ще 1541 року великий князь Жигимонт I наказав зробити перепис козаків і скласти реєстр, скільки їх є в Київській, Канівській та Черкаській округах. І лише 1552 року князь Дмитро Вишневецький (Байда) збудував замок на острові Хортиця, який прийнято вважати першою Запорізькою Січчю. Запорізька Січ на острові Томаківка вперше згадується лише 1581 року, а Базавлуцька Січ 1594 року, хоча не виключено, що вони могли виникнути значно раніше. Так в „Матеріалах для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії“ знаходимо згадку про те, що ще 1545 року, облюбувавши поріг Звонецький, козаки відкрили на ньому перше займище, звівши навколо укріплення [175, 29]. А самі запорожці у своїх грамотах 1765, 1773 і 1774 років свідчать про свою давність, говорячи „...коли ми і під Польською короною були, так і перед тим“ [169, I, 10], тобто ще до чотирнадцятого століття.

Крім того, згадки про військові організації ми знаходимо по всій Україні. Ще за княжих часів були відомі формaciї галицьких вігонців та бродників, військові загони яких допомагали не раз київським князям. До речі, бродники існували не лише на сході України, а й на заході, в районі Закарпаття, про них згадують римські джерела ще в 818 і 827 роках, описуючи повстання бродників проти болгарських каганів [229, 138—139]. Деякі дослідники називають одним з таких пракозацьких центрів і таємниче Тмутараканське князівство. На території Волині існувала відома Болоховська земля. А знаменитий князь Іван Берладник зі своїми „берладниками“? Отже, ми бачимо, що козацтво існувало споконвіku по всій Україні як прикордонна військова спільнота, і лише згодом одним з основних його центрів стало Запорожжя.Хоча поряд з цим центром в Україні весь час паралельно існували і інші центри козацтва.

Коли після розпаду Київської Русі на Україну посунули різні зайди, до козаків почало приєднуватись все українське боярство, а також селяни, які не хотіли коритися загарбникам, і на-

Реєстровий козак

віть воєводи і князі, що сприяло масовому розростанню козацьких центрів по всій Україні, в тому числі й на Західній Україні. Відомо, що батько Богдана Хмельницького служив в українських князів Даниловичів козацьким сотником в Олеському замку коло Львова. До речі, саме у Львові на перших порах базувався і перший полк реєстрового козацтва.

Отже, козацькі загони існували при українських князях, а часто і незалежно від них в цілій Україні. Яскравим тому підтвердженням може служити козацька організація на Покутті (біля сучасного Івано-Франківська), яку в 1620-их роках очолював Гнат Височан. Це військове товариство захищало Галичину та Покуття від нападів буджацької орди, яка, минаючи Запорожжя, безпосередньо з Молдавії, нападала на Поділля, Покуття та Галичину. Успіхи Гната Височана у боротьбі з татарами були такими великими, що король в нагороду надав йому шляхетський титул. Організація мала свої зnamena, артилерію і навіть військову музику. У поході поділялася на полки і сотні, керували якими полковники, сотники, осавули та хорунжі; рядових членів, як і на Запорожжі, називали „товаришами“. Членами її були не лише селяни, як завжди намагалась показати польська, а згодом і радянська історіографія, а й духовенство, міщани та багато українських шляхетських родів Книгиницьких, Грабовецьких, Березовських, Рошковичів, Голинських, Журавських та багатьох інших. Син Гната Семен Височан розвинув цю військову організацію настільки, що з початком Визвольної Війни 1648 року, зібравши п'ятнадцятьтисячне військо, він повністю очистив Покуття від польської армії і лише зміни в зовнішній політиці Богдана Хмельницького не дали змогу використати ці завоювання. 1649 року разом зі своєю армією Семен Височан переходить на Поділля, де відзначається в обороні Вінниці разом з Іваном Богоюном 1651 року. 1659 року він стає Лисянським полковником, у 1664—1665 роках бере активну участь у повстанні Варениці на Правобережній Україні.

Козак. Кахля з Луцького замку. XIV ст.

Козацький келеп, знайдений на місці Берестецької битви

Козацький чекан, знайдений на місці Берестецької битви

1666 року Семен Височан був по-зрадницьки захоплений та засланий у Московщину.

Подібна організація існувала на річці Аксіяці, прозваній Малим Дніпром, де 1617 року Василь Босий поставив замок і, організувавши козацьке товариство, робив часті наскоки на турків і татар. Бершадці так били бусурманів, що на переговорах 1620 року турецький візир Іскандер-паша висував однією з найперших умов підписання миру між Річчю Посполитою і Туреччиною негайне знищення козацького містечка Бершаді. Поляки, щоб не дратувати турків зруйнували це славне містечко [196, 43, 11].

Організації Семена Височана та Василя Босого радянська історіографія обходила стороною. Адже тоді треба було б визнати, що організації, подібні Січі були на Західній Україні, а це б поламало міф про одну Запорізьку Січ, як осередок селян-втікачів, що не хотіли працювати „на пана“. Адже основною причиною створення Січей, як і товариства С. Височана, В. Босого чи опришківських організацій, була, насамперед, боротьба з татарами і турками, польськими, угорськими, румунськими та іншими феодалами. Та й перші згадки про опришків з'являються саме як про борців проти татар та іноземних феодалів. Адже в ті часи польська влада, яка захопила Україну, не здатна була забезпечити надійну охорону від татарських нападів, татари не раз вогнем і мечем проходили через цілу Україну, Карпати, доходили аж до Перемишля та Ужгорода. Навіть гірське містечко Кути — серце Верховини — через бездіяльність польської адміністрації було 1621 року і захоплене татарським загоном, і лише 1624 року саме опришкам під керівництвом ватага Білоголового вдалося визволити місто від татар. Крім татар, опришки боролись з трьома окупаційними режимами, які в той час поділили між собою Західну Україну — польським, угорським та молдавським. Територія дій опришків охоплювала Галичину, Покуття, Закарпаття, Сяніччину та Перемишльщину, Буковину, Бессарабію і Поділля. Останній опришок Ілько Липей загинув в бою з жандармами на Закарпатті аж 1935 року. Опришки постійно підтримували тісні зв'язки між собою, а також молдавськими та угорськими гайдуками, що дозволяло їм ефективно маневрувати, не обтяжуючись державними кордонами. Постійно підтримували зв'язок із запорізькими козаками, багато з них, наприклад, Іван Бойчук з то-

вариством, були на Січі, спільно з козаками ходили в походи на Правобережну Україну, а пізніше повернулися в Карпати. У загонах опришків теж не бракувало запорожців. До речі, найбільшим координаційним центром між опришківством і козацтвом був Львів, де в ті часи існував потужний центр вербування козаків-найманців чи не до всіх армій Європи.

Опришки, як і козаки, називали себе „товариством“, своїх зверхників „отаманами“ або „ватагами“, улюбленим танцем опришків, як і скрізь у Карпатах, був „Козачок“. Особливо розвиненим і подібними до козацтва були структури опришків на Західному Прикарпатті (Сяннічина, Перемишльщина, Лемківщина).

Тут в період XVI—XVIII століть, подібно до системи паланок на Січі, існували мережі з кількох менших загонів, які обороняли певний населений пункт і підпорядковувалися одному територіальному керівникові, якого називали „гетьманом“ [45, 222—223]. Загальна кількість людей під його керівництвом могла досягати до півтисячі чоловік. Як і козаки, опришки проходили певні випробування, після чого складали присягу на зброї. Так само існував у них і звичай побратимства. Подібне було озброєння, одяг, хоча радянська історіографія та образотворче мистецтво намагалися подавати нам „декоративних“ опришків, озброєних, як правило, лише топірцями та одягнутих в гуцульські народні костюми кінця дев'ятнадцятого століття. Хоча старовинні малюнки та історичні документи подають нам зовсім інший образ, де озброєння опришків більше подібне до козацького. Так, наприклад, крім топірців, опришки широко користувалися мечами, шаблями, палашами. Наведемо опис одягу та озброєння опришків, зроблений в 20-их роках XVII століття

Портрет Олекси
Довбуша.
Невідомий худ.
Сер. XIX ст.

Галицькі повстанці XVII ст. Сучасний малюнок

Гуцул. З малюнка Б. Гакета. XVIII ст.

польським шляхтичем Станіславом Заходським, який деякий час перебував у них в полоні. Він пише, що ватаг опришків „був ростом невеликий, з чорними закругленими вусами. Був одягнений у новий білий сіряк без коміра. Під лівою щокою мав рану. У руках тримав татарський лук і кілька стріл. Реш-

та стріл знаходилась у сагайдаку. При боці висіла шабля. Один із опришків був одягнутий у поношений сіряк. Він був не дуже високий, носив кущеподібну бороду. За вухом у нього була ранка. На озброєнні мав шаблю, лук і стріли в сагайдаку. Інший — молодий, русявий, ходив у новому білому сіряку. Комір сорочки волоський, вишитий червоним. Його голова була виголена, під лівим оком — слід від рани, озброєний лише шаблею” [45, 225—226]. Так само документально зафіксовано, що славний Олекса Довбуш поряд з топірцем носив як відзнаку свого отаманування палаш.

Вилатний дослідник Лемківщини, доктор Теофіл Курило прямо порівнює лемківські загони збійників з козаками: „... одні і другі жили на окраїнах Польщі, понад усе люблять свободу і свою рідну віру, що на кінець, боролися проти гнобителів — шляхти і жидів. Козаки мали пристанище в порогах Дніпра, а лемки — в печерах і вертепах. Народ же бачив у них своїх оборонців, і називав їх „збійниками“, на відміну від „розбійників“, тобто людей, які нападають і грабують для своєї користі” [98, 3].

Подібно й одяг та зброя лемківських збійників XVII—XVIII століть мали багато спільногого з козацьким. „Вони носили: на

голові: високу шапку з хвостом лиса або перами птахів, дивного крою, також мали шапки з овець (ковпаки), або суконні шапки. На ногах носили: керпці, а старші носили жовті або червоні скорні з халявами. Збійники мали фузії на кремінь, бандолети, пістолети, ножі корчасті, грубі палиці, мочуги, коси на гостро, топори, сокири, чекани, вигострені коли, панцири і т. д. Порох тримали вони в рогах... Між збійниками були також добрі лучники. Вони носили також чекани (зі сходу джукани), котрі вживано як зброю і палицю. Гетьмани збійників прийняли від козаків, залізні, так звані буздигани, як відзнаку їх рангу... Збійники мали торбу югаску і широкі пояси шкіряні, за котрими носили мішок на дуган і файку. Гетьмани, отамани носили шаблі і мали свої відзнаки: вони вбиралися в багату одежду, а збійники носили переважно гуньки. Часто мали вожді високі червоні шапки. Топірці носили збійники всі, навіть і в той час як спали, то мали їх коло себе. Голошні носили обтислі, такі як ще й тепер носять в деяких сторонах Лемківщини. Кошулі носили збійники короткі і мочені в овечім лою. Таку почорнілу від лою і товщу кошулю носили вони, аж поки ся не здерла. Кошелі були з широкими рукавами. Гарнаси — тобто старші збійники мали капелюхи з пришитими дукатами навколо” [98, 3—4].

На знаменитій мапі Боплана та інших старовинних гравюрах опришки в одязі та озброєнні нічим не відрізняються від козаків. Але радянська влада не дозволяла нікому досліджувати ці факти. Адже радянський образ опришка мав підходити лише до концепції класової боротьби „селян проти панів”. Тому ця тема була реально просіяна і виходощена. Дозволялось оспівувати лише одного народного героя — Олексу Довбуша, про ін-

Лемківські збійники. XVII ст. Зі старовинного малюнка

Типи покутських опришків на карті Боплана. XVII ст.

ших ватажків згадувати не рекомендувалося. Тому й уявлення в нас про опришківський рух склалося надзвичайно однобоке. Свідченням того, що опришки були не просто малими бандами грабіжників, а серйозною військово-політичною силою, є масове використання великих опришківських загонів в ролі найманого війська в XVII—XVIII століттях. Як свідчать документи того часу, великі магнати Речі Посполитої мали в себе на службі цілі армії з опришків, які широко використовували в міжусобній боротьбі. Так, магнати Потоцький і Пшеремський в боротьбі з князем Корецьким використовували загін покутських опришків в кількості 700 чоловік [232, I, 101]. Так само князь Яблоновський, воюючи проти Балабана, за Перегнисько кинув туди загін із 400 опришків [232, I, 101].

Після захоплення Галичини Австрійською короною, імператори Австро-Угорщини у боротьбі із засиллям різних банд і жебраків у краї, укладали угоди з керівниками карпатських опришків. Відомо, що імператор Леопольд I уклав угоду про це з одним з керівників опришківського руху Іваном Бецою, який в окремі роки збирав у свої ватаги до кількох тисяч опришків. А знаменитий буковинський герой Лук'ян Кобилиця, який боров-

ся з соціальним гнітом в 1843—1844 роках, обираєвся навіть членом австрійського парламенту.

Тактика опришків була дещо відмінною від козацької, адже в горах серед лісів, на відміну від степових просторів, не вигідно воювати великими масами військ, куди ефективнішою є тактика невеликих партизанських загонів. Загалом вона мала більше спільнотного з військовою тактикою козацьких пластунів, а також гайдамацьких загонів. Але не зважаючи на тактику, опришки чудово давали собі раду з набагато більшими військами противника. На Лемківщині їх називали „збійники“, „шугаї“ на Закарпатті „бескидники“, в угорській стороні „толвяями“, „батярами“, „списаками“. Самі ж себе вони називали „чорними хлопцями“. У судових документах є назви опришків: „списаки“, „толваї“, „батяри“; є й інші: „розбійники“, „гайдуки“, „борці“ та інші [47, 115—116].

До речі, історія виникнення цих військових організацій Західної України практично не вивчена. Перша згадка про них датується 1529 року, але, можливо, вони діяли і раніше. Перші опришки створювалися як народна самооборона (як пізніше УПА) від татарських нападів та зазіхань іноземних (польських, угорських, румунських) феодалів. Але очолювали їх, безумовно, професійні воїни. Польський історик Владіслав Лодзинський у своїй праці вказує на існування у місцях діяльності опришків цілих войовничих родів, які, за його словами, не можна було віднести ні до шляхти, ні до селян, ні до посесорів, ні до князів, ні до інших станів тодішньої Речі Посполитої, але які злучали в собі ознаки всіх цих станів [232, I, 167—168] (згадаймо, що й козацтво у Речі Посполитій офіційним станом не вважалося). У Карпатах, особливо на Буковині, в народі до ХХ ст. побутували перекази про

Збійники. Народна картинка з Підгалля

Ватажок бескидників.
Зі старовинного малюнка

т. зв. „борецькі роди“, які часто виступають як опришки, але в основному мають риси таємничих герой-лицарів, схожих на середньовічних лицарів Європи. Вони не жили в громадах, оскільки належали до окремого борецького роду, не мали ватаг, жили самітно, відзначалися величезною силою та феноменальним умінням боротися, від чого й пішла назва „борці“. Люди вважали їх велетами, розповідали про них неймовірні речі [39, 6]. Основний контингент лемківських збійників складали так звані солтиси,— окремий стан, який, як і козаки, стояв між посполитими і шляхтою і був зобов’язаний йти на війну на перший поклик короля. На нашу думку, всі ці згадки є описами реліктових козацьких громад на теренах Західної України.

З польською окупацією, вже з XIV—XV ст., по всій Україні створюються повстанські загони, які польська влада називає „гультяями“, „свавільними людьми“ та

„люзними людьми“. 1431 року вибухнуло знамените Бакотське повстання, яке тривало до 1434 року. У Західному Прикарпатті повстанські загони стають відомими під назвою „фурів“ (*fur* — голота). Вперше ця назва була зафіксована 1424 року, поширення в Сяноцькій і Перемишльській землях, а також на Лемківщині.

469 року вибухло повстання в Галичині. На Буковині 1457 року повстання проти молдавських загарбників очолив ватажок Лев, відтоді всіх повстанців там стали називати „левенцями“. А вже у 1490—1492 роках на Прикарпатті почалося грізне повстання Мухи, який своєму війську, за словами сучасника, „надавав способу козацького товариства“, тобто організував справжню козацьку армію, настільки велику, що для її розгрому польський король мусив просити допомогу у лицарів Тевтонського ордену. А радянські вигадки, що це була лише селянська армія, заперечують документи короля Яна Ольбрахта про конфіс-

Виbraneць, тобто селянин-вояк.
Зі старовинного малюнка

кацю земель української шляхти за участь у цьому повстанні.

По всій українській землі народ як міг боровся з окупантами. Знамениті козацькі війни XVI—XVII століття, які переросли в героїчну Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Пізніше відома Коліївщина 1768 року — з центром у Холодному Яру, в якій брали участь близько 20 тисяч козаків та селян. Ватажки повстання Гонта і Залізняк — характерники. Згадаймо, як мужньо Гонта витримував нелюдські катування, коли з нього живцем здириали шкіру, він лише насміхався над своїми катами.

Згодом Устим Кармелюк 1813 року вчинив повстання на Поділлі, яке згодом перекинулось на Київщину, Бессарабію і Волинь. За переказами він теж був характерником: неодноразово втікав із тюрми, зазвичай кулі його не брали, був вбитий польськими шляхтичами із засідки спеціальною кулею, яка була освячена. А скільки було менших козацько-гайдамацьких повстань та опришківських виступів. Усі вони свідчили: українці чи в Карпатах, чи на Дніпрі, чи на Поліссі, чи в Бессарабії ніколи не скоряться окупантам.

Отже, запорізькі, а також опришківські військові традиції ведуть свій початок ще з давніх часів арійського розселення. У Київській Русі стародавні козацькі громади вже виступають як самобутня військова організація з давніми арійськими традиціями. На це ще в минулому столітті звернули увагу багато дослідників. Як свідчать стародавні літописи, в Київській Русі, з давніх-давен існували постійні військові дружини вічевих общин, відмінні від князівських. Про це свідчить як і полково-сотенний територіально-адміністративний поділ києворуських земель (який згодом був відроджений в Гетьманщині), так і наявність окремих земських воєвод і тисяцьких, котрі не належали до князівської верхівки, а обиралися вічем — як кошовий на Січі. Ці професійні общинні дружини, які були на утриманні територіальних

Вибранець.

Зі старовинного малюнка

Устим Кармелюк. Зі старовинного малюнка

леннь. Крім того, після загарбання Русі Польщею, покутські, подільські та буковинські селяни, як і київські, черкаські їх брати, не розраховуючи на допомогу польських феодалів, самі мусили захищати себе від татар. Вони почали гуртуватись навколо козацтва, внаслідок чого в них виробилися відмінні воєнні навички, що згодом використовувались проти польських загарбників. Коли ж до козаків приєдналось духовенство, українські бояри та шляхта, вони стали тією силою, яка в сімнадцятому столітті змогла, скинувши чужинецьке ярмо, відродити власну державу.

спільнот, не поступались у військовій майстерності та вишколеності дружинам князівським, і були ударними підрозділами ополчень „воїв“, котрі значно підвищували боєздатність народного війська [198, 211]. Саме ці вічеві дружини і були основою козацьких громад.

Ці козацькі громади особливо на пограниччі залишилися і за литовсько-польської окупації. Такі козацькі села за руським, а згодом і за волоським правом, були зобов’язані до військової повинності, виконували функції прикордонної сторожі. Це ставило їх в ряди свого роду військових посе-

2.2. Бойове мистецтво касті воїнів. Традиції військового виховання

Бойове мистецтво воїнів було подібне на мистецтво воїнів-волхвів, адже на початку розвитку цивілізації князі виконували одночасно й функції жерців. Великого князя Олега за його надприродні здібності названо Віщим. У билинах князь Олег (Вольга) здатний перетворюватись на тварину чи птаха, ставати невидимим тощо. Вмінням перетворюватись на вовка володів і полоцький князь В'ячеслав Брячеславович. Надприродними властивостями наділені в билинах й інші князі, воєводи, бояри та дружинники: Святогор, князь Роман, Добриня Микитович, Ілля Моровець, Олексій Попович, Дем'ян Куденевич, Чурило Пленкович, Дунай Іванович, богатир Степанович, Михайло Потик, Кирило Кожум'яка, лицар Михайлик та Богдан Чоботько. Бойове мистецтво князів та воїнів з передачею з покоління в покоління набуло величезного розвитку. Навіть боярські жінки досконало володіли бойовим мистецтвом, про що свідчить легенда про Катерину — дружину боярина Ставра Годиновича, яка, щоб звільнити свого чоловіка з князівської темниці, змушена була вдягнути чоловічий одяг, вийшла на поєдинок з кращими князівськими борцями, і, перемігши їх, визволила свого чоловіка. До речі, всі ці легендарні герої мають в історії реальних прототипів.

Так, в образі Святогора знайшов відображення славетний київський князь Святослав Завойовник. Його знамениті вислови „Іду на ви“, „Мертві сорому не ймуть“ до сьогодні є найвищими зразками лицарської етики. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович вважався у XII столітті одним з найвидатніших полководців Європи, лицарем, якому не було рівних. У літописах згадується воєвода Добриня, дядько князя Володимира Святославовича, німецькі, угор-

Князь із дружинниками. Зі старовинного малюнка

ські та скандинавські історичні хроніки говорять про полководця Володимира Святославовича, Іллю Русина, у новгородському літописі йдеться про соцького Ставра, якого князь Володимир Мономах посадив до в'язниці. Дунай був воєводою владимирського князя Володимира Васильовича, Олексій Попович згадується серед богатирів, які загинули в битві на Калці. У першій половині XII ст. боярин князя Мстислава Дем'ян Куденевич дійсно захищав Переяслав від половецьких орд. Він настільки добре володів бойовим мистецтвом, що 1022 року лише зі своїм слугою Тарасом та п'ятьма товаришами безстрашно вийшов на ціле військо і змусив його втікати. В останньому своєму бою він сам один без панцира і шолома зчепився з половецькою ордою. Дем'ян перебив безліч ворогів, але й сам був смертельно поранений і, повернувшись до Переяслава, помер на руках у князя Мстислава. Нашадки славного богатиря Чурила проживали в місті Джурині на Брацлавщині аж до середини XIX століття. „Йде Чурило з міста, за ним дівок триста“, співали про одного з представників цього роду джуринці [126, 639].

Система військового виховання князів і воїнів у Київській Русі була надзвичайно розвиненою і могла сперечатися з системою виховання волхвів. У „Повісті минулих літ“ є цікаве свідчення про двобій воєводи Яня Вишатича з волхвом. Коли волхв кинувся на Яня з сокирою, воєвода, близькавично ухилившись, пропустив його удар повз себе та, перехопивши руку з сокирою, оглушив волхва його ж зброєю [146, 180]. Тобто, рівень військової підготовки у воєводи виявився вищим, ніж у волхва. Про переваги бойового мистецтва князів-воїнів свідчить і сюжет легенди про Іллю

Моровця: він, хоч і одержав від старого волхва силу, але решту богатирської снаги отримав від старого богатиря Святогора перед його смертю.

Майбутніх воїнів з семи років починали вчити боротьбі, метанню списа,

Батальна сцена. XII ст.

стрільбі з лука, верховій їзді, мистецтву маскуватися і непомітно підкрадатися до ворога. З чотирнадцяти років, після обряду оперезання мечем, починалася справжня військова муштра, навчання водінню мечем, булавою, бойовою сокирою, плаванню та бігу в повному бойовому обладунку, вмінню вести бій неозброєному проти озброєного, бою одного проти кількох супротивників. Взагалі воїн-лицар мусив знати і вміти надзвичайно багато. До нас дійшли згадки про існування у дохристиянській Русі своєрідного лицарського кодексу честі (подібно до кодексу „Бусідо“ у самураїв), який називався „Поконом витязевим“ [184, III, 20—21]. Згідно цього кодексу лицар мав не лише досконало володіти зброєю, грati на гусях (до речі, на гусях грала українська шляхта аж до XVIII століття [95, I, 189]) і в шахи, але і складати пісні, володіти ораторським мистецтвом та досконало знати тогочасний дипломатичний етикет.

Надзвичайно велика увага приділялася мистецтву рукопашного бою. Воно було надзвичайно важливим під час битв у тісних лавах, коли воїни сходились так близько, що не мали змоги користуватись зброєю. Прийоми рукопашного бою були настільки звичайними, що навіть Нестор, описуючи битву на Альті (1019 р.) писав: „Хапаючись за руки, рубалися, сходилися тричі, так що кров текла по низинах“ [146, 143]. 1170 року в битві з половцями наші воїни, „догнали половців коло Чорного лісу і тут, притиснувши до лісу, побили, а частину руками захопили“ [107, 293]. Так само і в битві 1172 року: „наші вслід за ними погнали тих рубаючи, тих хапаючи. І взяли їх руками півтори тисячі“ [107, 502].

У давніх билинах збереглися й описи технічних прийомів наших богатирів. Тут є і кидки через бедро, і передні, і задні підсікання, і кидки з захопленням ніг суперника, описи ударів руками та ногами збоку, на відліг зверху, знизу. А сила ударів була страшною: бо-

Малий князь Святослав стріляє з лука
Малюнок П. Андруса

Танцівник. IV ст.

гатирі ударом руки переламують дубові столи, лавки, ногою розбивають обковані залізом двері. Крім того, вони вміють ухилятися і ловити різну пущену у них зброю, знають мистецтво маскування і переховування. У бою їх вчили використовувати як зброю будь-яку річ. Еріх Лясота із захопленням розповідає про одного з таких богатирів Чобітка, тіло якого ще 1594 року він бачив у Києві в Печерському монастирі: „розповідають, що одного разу на нього несподівано напало багато ворогів, саме коли він узув один чобіт. Не встигши в поспіху знайти іншої зброї, він узявся боронитися другим чоботом і перебив їх усіх. Звідси й дістав своє ім'я“ [110, 101]. Можна і далі продовжувати описи арсеналу бойових навичок давньоруських богатирів, але це тема окремої розмови. Можна сказати лише, що саме це богатирське мистецтво збереглося до наших днів у вигляді Бойового гопака. Що гопак існував уже в ті часи на Україні, підтверджують археологічні знахідки. Так, біля села Мартинівка на Київщині були знайдені чотири срібні фігурки воїнів, котрі зображають танцівників у вишитих сорочках, які виконують елементи гопака. Фігурки ці датують IV століттям. Бойові мистецтва у вигляді танців були відомі й іншим народам, наприклад, піриччах'я у греків, чи каларіпаяту у індійських кшатріїв. Колоритний опис застосування Бойового гопака в бою подає нам Олекса Стороженко у повісті „Марко Проклятий“, написаній на основі козацьких переказів. Ось як він описує епізод рукопашного бою козака-характерника: „Пан Підпальський натяг-

„Каларіпаяту“ — військовий танець індійських кшатріїв. Сучасна світлина

шині були знайдені чотири срібні фігурки воїнів, котрі зображають танцівників у вишитих сорочках, які виконують елементи гопака. Фігурки ці датують IV століттям. Бойові мистецтва у вигляді танців були відомі й іншим народам, наприклад, піриччах'я у греків, чи каларіпаяту у індійських кшатріїв. Колоритний опис застосування Бойового гопака в бою подає нам Олекса Стороженко у повісті „Марко Проклятий“, написаній на основі козацьких переказів. Ось як він описує епізод рукопашного бою козака-характерника: „Пан Підпальський натяг-

Бойовий гопак. Сучасне фото

нув вірьовку і став зав'язувать. Не вспів він удруге завузлить, як з листви просунулась здоровенна рука і вхопила його за чуб; блиснув кинжал — і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік у чорному кобеняку і татарській кучмі. Не доторкуючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тім”ї, а другою жовніра у висок так, що обидва попадали мертві” [181, 361]. Звісно, виконання таких прийомів вимагало неабиякої майстерності. Саме цьому і навчав Бойовий гопак, котрий був своєрідним козацьким ушу. Але за своєю ефективністю він набагато перевищував ушу та інші східні бойові мистецтва. Адже і українські, і зарубіжні майстри бойових мистецтв констатують факт: щоб лише станцювати древній козацький танець гопак, слід вміти багато такого, що виходить за рамки традиційних східних єдиноборств.

Кожен лицар на перший поклик князя мусів негайно виступати в похід. Скандинавська „Сага про Еймунда“ розказує нам про спосіб скликання війська у давній Русі: „Яріцлейв (Ярослав) конунг послав бойову

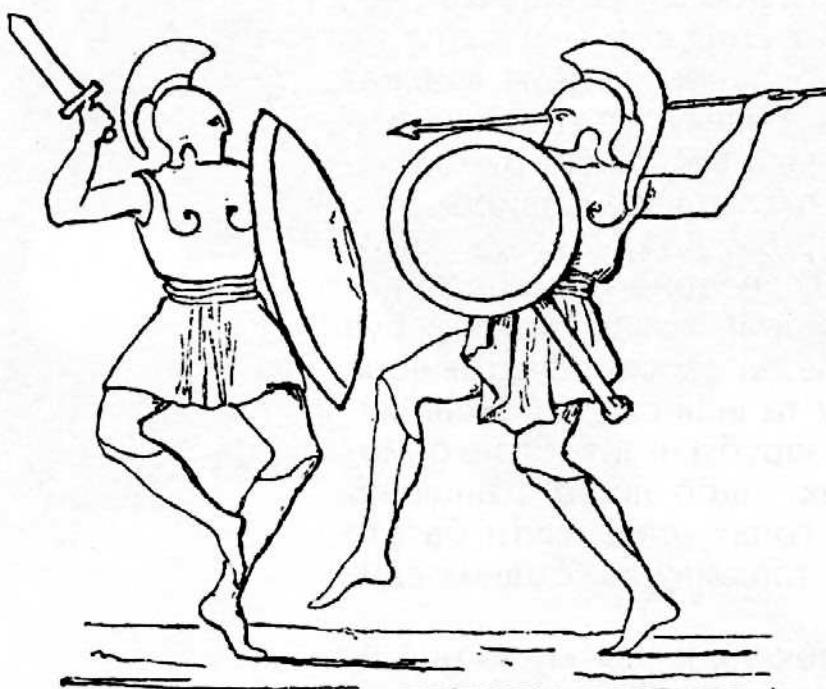
стрілу по всьому своєму князівству, і скликають конунги всю рать” [198, 204].

Дітей з малих років часто брали на полювання, у воєнні походи. Про професійне виховання руських воїнів з дитинства говорить словами князя Всеволода знамените „Слово о полку Ігоревім“:

А мої куряне — то воїни славні,
Під сурмами сповивані,
Під шоломами випещені,
З кінця спису годовані,
Дороги їм відомі,
Яруги їм знайомі —
Луки в них напружені,
Сагайдаки відчинені,
Шаблі їх вигострені —
Скачутъ вони наче вовки сірі в полі,
Шукаючи собі честі, князю слави.

Про це ж співається і в старовинній козацькій пісні:

Ой, батьки, збираите дружину,
Ходім врага бити;
Беріть і малу дитину.
Щоб знала, як вражого сина
лупити [169, I, 262].

„Піриччах’я“ — грецький військовий танець.
Зі старовинного малюнка

З дитинства розпочав свою військову кар’єру великий князь Святослав Ігорович. З двох років розпочинав він як дорослий князь битву з древлянами: „коли зійшлися обидва війська, кинув списа Святослав на древлян. Спис пролетів між вухами коня і впав коневі в ноги, бо Святослав був ще дитиною“ [146, 55]. Король Данило Галицький, коли тивун Олександр схопив його коня за поводи, щоб розлучити його з матір’ю, видобув меча, „ударив його та рубнув коня його під ним“ [34, 16]. А було тоді

малому героєві аж цілих дев'ять літ. Не відставав від батька і його син Лев: „А об того гордого Філю [угорського воєводу] Лев, ся дитина, зламав списа свого“ [34, 72]. Не дивно, що в результаті таких тренувань воїни досягали надзвичайно високого рівня військової майстерності.

1285 року в битві під Берестям сімдесят руських дружинників на чолі з воєводою

Титом вщент розгромили дві сотні поль-

ських вояків: „З Божої ласки побідили берестяни ляхів і вбили їх вісімдесят, а інших захопили, а здобич їхню вернули назад“ [34, 131]. Ще вищий рівень військової підготовки мали князі, яких з дитинства тренували найкращі спеціалісти з бойових мистецтв. Старовинні літописи рясніють прикладами особистого героїстства та воєнного мистецтва наших князів. Наприклад, король Данило Галицький, який завжди був у центрі будь-якої битви, не боявся битись одразу проти кількох супротивників: „Данило ввігнав списа свого в противника, та спис зламався і він видобув меча свого, і поглянувши сюди й туди, побачив, що полк Васильків стоїть, добре борючись і угрів ганяючи. Видобувши меча свого, він рушив братові на підмогу, і багатьох поранив, а інші ж од меча його умерли“ [34, 45]. У битві під Ярославом 1245 року у вирішальний момент бою особисто повів в атаку воїнів, перший прорубався до центру угорського війська і, захопивши хоругву угорського воєводи „прегордого Філі“, роздер її навпіл [34, 72]. А бойова хоругва в ті часи вважалася для воїнів священим символом, її охороняли відбірні, найсильніші бійці. Великим воїном був і Лев Данилович, котрий, як і його батько Данило Галицький, з раннього дитинства брав участь у походах та битвах. В одній з битв 1253 року, коли на молодого княжича з засідки несподівано вдарив великий загін ятвягів (одне з ли-

Турецькі воїни. Зі старовинного малюнка

товських племен), очолюваний князем Стекинтом, і княжі воїни кинулись відступати, Лев, спішившись, сам один дав бій цілому ятвязькому загону: „Але коли ятвяги вибігли на нього із засідки, то кінники, що були з ним, утекли. Лев тоді один зсів із коня і бився з ними кріпко, і вони [кінники], побачивши, що Лев один б'ється з ними, вернулися невеликим [загоном] на підмогу йому. Лев тим часом увігнав сулицю свою у щит його [Стекинта], так, що не міг він прикритися, [і тоді] Лев Стекинта мечем убив і брата його пронизав мечем. І вони [ятвяги], побігли, а він гнав їх пішки...“ [34, 90]. Взагалі, як свідчать літописи, наші князі зазвичай, бились у перших рядах війська, власним прикладом заохочуючи воїнів до перемоги. Це пояснювалось лицарською тактикою „рішучого удару“, яка була

притаманна руському війську. Згідно цієї тактики основною ударною силою була „лава“ кінна або піша. Перед походом між дружинниками проходили ритуальні змагання з боротьби, бою навкулаки, фехтування на мечах, палицях, метання списа. Перші ряди її, так зване „чоло“, складали переможці цих змагань, найкращі, найсильніші воїни, котрі мали честь битися попереду, поряд з князем. Адже в масовому бою тих часів основний удар приймали на себе перші шеренги, які, фактично, і брали основну участь у битві. Задні ж лише тиснули на передніх, підтримуючи їх та заміняючи поранених та вбитих. Ще складніше було при кавалерійській атакі, коли основним завданням воїна було, передусім, втриматися на коні. Ті, хто коли-небудь їздив на конях, знає, як це складно зробити, навіть, коли просто скачеш по колу. Коли ж воїн, серед маси таких же воїнів, мчить на великій швидкості, тримаючи в одній руці меча чи списа, в другій щит або іншу зброю, відхиляючись при цьому від ворожих стріл та куль, і в страшному гуркоті, штовханині та сум’ятті бою миттєво зударяється з ворогом, то щоб просто утриматися у сіdlі та керувати ошалілою твариною, потрібне величезне мистецтво, яке досягається багать-

Татарський воїн.
Зі старовинного малюнка

ма роками виснажливих тренувань. А ще ж потрібно битися з ворогом. Тому від військової майстерності воїнів у перших рядах часто залежала доля битви.

Звичай виступати князеві перед своїми воїнами сягає своїми коріннями давніх арійських традицій. Давні арійські князі завжди вступали в бій попереду війська, недаремно їх називали „той, що йде попереду“, „той, що знаходитьться попереду“. Відповідно і руські князі також у бою виїжджали попереду війська, захочуючи своєю мужністю дружину та воїв. „Виїхав перед усіх на противника і дружина його за ним їхала“, „Андрій же Гюргевич узяв спис і виїхав наперед і з'їхався перед усіма і зламав списа свого“, „перед усіма полками в'їхав Ізяслав один в полки ратних і списа свого поламав“, „і помчав сам князь перед всіма до граду; бачивши ж його, вої усі кинулися до граду“ — такими словами характеризують поведінку князів у бою давньоруські літописи. Така тактика різко відрізнялася від тактики інших країн. Так, візантійські імператори чи монгольські хани ніколи не брали участі в битві, а спостерігали за боєм з безпечноного місця позаду війська. І навіть звичай воєначальника битись у перших рядах іноземці називали „скіфським звичаєм“. За свідченням Діодора Сицилійського, під час битви при Фаті (кінець IV ст. до н. е.) Сатир, керуючий військами, основну і найбільш боєздатну частину яких складали скіфи, „сам за скіфським звичаєм став у центрі бойового строю..., оточений відбірними воїнами“ [203, 103]. У бойовому мистецтві наші предки не мали собі рівних. І лише чвари та міжусобиці князів давали змогу ворогам здобувати над нами перемогу та руйнувати нашу державу. Наприклад, у битві на Калці в першому бою з татарами руська розвідувальна стежка легко розгромила татарську сторо жову чоту і захопила її командира, знатного татарського богатиря. І лише незгоди та неузгодженість

Татарин. Малюнок з Ватиканської бібліотеки

Бій козака з гусарином.

Худ. О. Штанко

дій серед князів та зрада союзників-половців призвели до страшної поразки.

У козацькому війську зберігались такі ж звичаї. Найсильніші воїни на чолі з гетьманом бились в перших рядах. Як стверджує А. Скальковський, „очевидно, в звання курінних отаманів вибирались найхоробріші із чинів куреня, коли бачимо в реляціях кампанії 1769—1774 рр., що вони завжди йшли попереду і більша частина була вбита в ділах проти неприятеля“ [169, I, 71]. У бою з татарами під Білою Церквою, учень та наступник Петра Сагайдачного, гетьман Михайло Дорошенко проявив чудеса бойового мистецтва: „він ішов в бій попереду війська, та як ударив на татар, то сімох убив списом, а одного так сильно списом пробив, що не було сили списа витягнути“ [92, I, 190]. 1694 року Семен Палій, воюючи проти турків і татар під стінами Очакова, „прорвався в фортецю на плечах яничар, рубаючи їх під собою, і в самій

фортеці убив декількох мурз: турки засипали могилою ці ворота і прорубали башту в іншому місці; а ця могила до недавнього часу мала назvu Палієвої“ [177, I, 98]. Щоб об'єктивно оцінити рівень військового мистецтва Палія, Дорошенка та інших козацьких-звитяжців слід згадати, що в той час грізні татарські вершники наганяли жах на всю Європу, а яничари взагалі вважалися непереможними. Радянська історіографія, книжки, фільми створювали в нас викривлений, ґротесковий, далекий від реальності образ ворога. Наприклад, польське військо зазвичай змальовували як банду чванькуватих п'яних панів, а татар чи турків, як величезні неорганізовані та погано озброєні маси напівголих дикунів, які сунуть в бій безладним натовпом, а всі перемоги пояснювалися передусім їх величезною кількісною перевагою. Але в реальному житті все було набагато складніше. Насправді татарське військо було

чітко структурована та координована організацією, з жорсткою дисципліною, яка не поступалася дисципліні знаменитих римських легіонів. Надзвичайно розвиненою була розвідка, кожна воєнна операція розроблялася з методичною німецького генштабу. Татарська кавалерія на полі бою блискавично виконувала найскладніші маневри. Ординським

воїнам нічого не вартувало на повному скаку перескочити з одного коня на іншого, в бою, блискавично пірнувши під черево свого коня, з ножем в зубах несподівано кинутись на ворога з іншого боку, пострілом з лука на скаку вцілити в польоті птаха. Кожен татарин змалечку вчився боротися (в татар до сьогодні існує національна боротьба „куреш“, а також спеціальна боротьба на конях), стріляти з лука, джигітувати на коні. Нерідко татарські бйці вправлялись у бойовому мистецтві на живих людях — бранцях. Михайло Драгоманов наводить такі свідчення очевидців: „старих або немощних, що за їх не можна було багато взяти, бо вони не годяться до праці, отдавали татари, мов тих зайців, собакам, парубкам, а ті вчаться на них вояцького діла і б'ють їх камінням або кидають в море, або вбивають яким-небудь іншим способом. На тих нещасних вчаться татарські воїни стріляти з лука“ [55, 11]. Перемогти такого супротивника було надзвичайно важко, а козаки перемагали їх і нерідко зі значно меншими силами. Так, ще Боплан вказував, що в укріпленому таборі півсотні козаків не бояться п'ятисот татар. Самі ж запорожці розповідали шведському послу Гільдебранту, що, „маючи поперед себе який-небудь корч“, кожний з них міг успішно битися з чотирма татарами [165, 178].

Поряд з татарською, однією з кращих в Європі вважалася польська важка кавалерія, так звані „крилаті гу-

Польські гусари

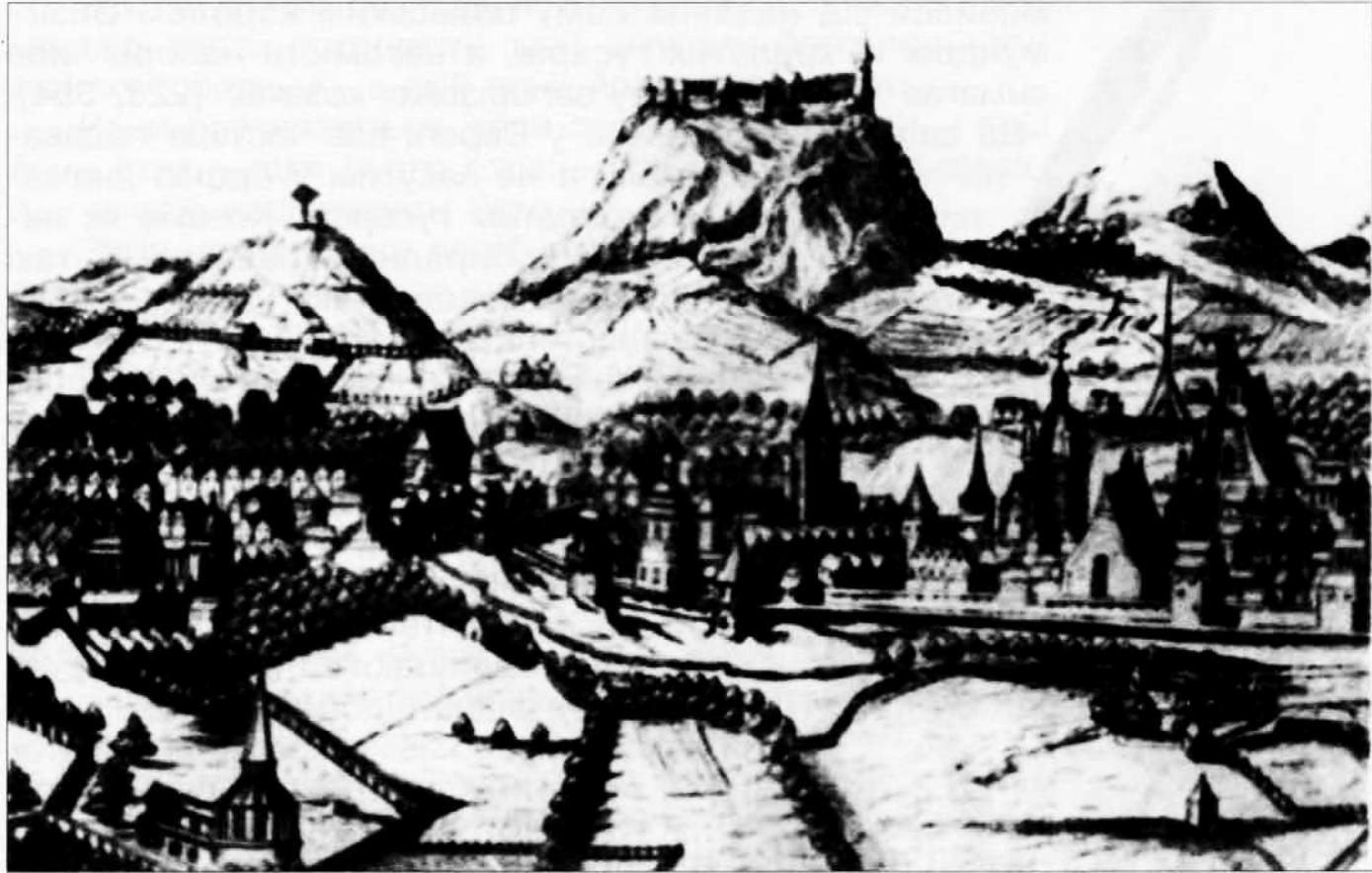

Корч — палиця з вирваного з коренем дерева

сари", чудово озброєна і складена зі змалечку вправлених в індивідуальному бою холодною зброєю шляхтичів. Основу її становив інститут „панцирних товаришів“, який складався за зразком структури середньовічного цеху. Панцирний товариш (майстер) мав під своєю рукою трьох рейтарів (підмайстрів), яких він постійно навчав бойового мистецтва і якими керував у бою. У бій вони вступали з ніг до голови закуті в панцири, озброєні важкими мечами, палашами та довгими (до п'яти метрів) списами. Висока майстерність добре озброєних професійних воїнів давала їм змогу перемагати будь-яких супротивників. Щоб знищити такого гусарина треба було або розрубати його 8-міліметрової товщиною панцир, який завдяки своїй специфічній конструкції у ті часи вважався одним з найкращих в світі, для чого необхідно було мати тверду руку і добре „поставлений“ удар, або ж вразити його в незахищене панцирем місце, що вимагало надзвичайної точності та швидкості реакції. Але козаки давали собі раду і з „панцирними товаришами“. Археологи і зараз знаходять в місцях козацько-польських боїв гусарські шоломи та панцирі розрубані так, ніби вони були з картону або проламані бойовими келепами, улюбленою зброєю козаків. Що ж до швидкості і точності реакції, ось як описують бойову вправність козаків самі поляки, очевидці й учасники тих подій: „козак, коли впав поміж поляків сам один, то списом міг і сорок люда поранити“ [188, 34]. Крім того, козаки полюбляли, близкавично організувавши знаменитий табір з возів та розкидавши довкола так звані „часники“ (металеві якірці, котрі вбивалися коням в копита, виводячи їх з ладу), почастувати крилату гусарію щільним мушкетним вогнем (козаки в таких випадках застосовували великокаліберні мушкети, 36 грамові кулі, які здатні пробити не тільки панцир завтовшки 8 мм, а й сучасний бронетранспортер).

Козак-найманець часів тридцятилітньої війни.
Зі старовинного малюнка

Львів. XVII ст. Найбільший вербувальний центр козаків для участі у 30-літній війні.
Малюнок А. Пассаротті

Причому били козаки точно, кулі даремно не тратили. На елекційному сеймі у Варшаві поляки говорили: „Сто наших німців як стріляють, одного вб'ють. Коли козаків сто стрілить, нехібно п'ятдесятьох поцілять. Вогнистий це люд, не дамо їм ради“ [188, 36]. Козаки настільки добре володіли зброєю, що в бою один на один шляхтичі не могли давати собі з ними ради. Ось як свідчать про останній бій полковника Небаби польські хроністи: „Небаба, бачачи небезпеку, зійшов з коня і бився пішний; на нього напав один товариш із хоругви мозирського старости; він хоробро і довго захищався; товариш змушений був також зійти з коня, і вони вступили в рукопашний бій; в цей час підспів на допомогу інший товариш і вони стали його удвох долати. Небаба не допустив їх, однак, взяти себе в полон; коли йому зранили праву руку, він захищався лівою, поки його не вбили“ [53, 334]. Не бажаючи вражати шляхетського гонору, хроніст замовчує те, що в бій товариші йшли не самі, а коло кожного було по троє рейтарів і з десяток слуг, тобто Небабі довелось витримати бій проти цілого шляхетського загону.

Саме тому 1630 року під час тридцятирічної війни видатний австрійський полководець Валенштейн від-

Яничар

мовився від наданих йому польським королем Сигізмундом III крилатих гусарів, а натомість наполегливо вимагав прислати йому запорізьких козаків" [228, 354].

Це свідчить про те, що у Європі все частіше надавали перевагу козакам, а не закутим у броню знаменитим польським крилатим гусарам. Козаків як непревершених воїнів набирали в кращі армії: такі видатні європейські полководці, як Густав-Адольф, принц Конде, Валенштейн та ін., мали за честь мати їх під своїми знаменами. Француз Шантро так описує козаків та їхню манеру бою: „Козаки, назву яких так часто зустрічаються в газетах або в істориків, складаються з кількох народностей, які мають, однаке, одні й ті ж звичаї,— в основному середнього зросту, носять дуже короткі вуса, голять голову, крім маківки, де вони залишають трохи волосся. Їхній одяг — плащ, підбитий хутром, довгий одяг на манер азійського, широкі штани, чоботи або черевики без шпор і нагайка, котра завжди висить на зап'ясті правої руки. Їх зброя — спис (піка) коло 12 футів довжини, пара пістолетів, які вони носять за поясом з лівого боку... Вони мають дуже криві шаблі, руків'я яких дуже просте — залізне зроблене у вигляді хреста. Козацькі коні низькорослі, але витривалі і живі. Козаки користуються сідлами на манер гусарських, маленька сітка служить їм замість вуздечки (з вузьких смужок прикріплених до сідла і зв'язаних вузлами). Вони ніколи не пускають своїх коней в прямому напрямку, але йдучи галопом вони змушують їх брати різні напрямки, якщо хтось приймає їх небезпечну атаку, особливо, коли вони здійснюють її проти лінійної кавалерії; їх алур такий же, як і у гусарів. Коли вони в спокої, вони тримають свої списи (піки) прикріпленими до ноги; під час бою вони спрямовують їх проти ворога, тримаючи майже за середину, затиснувши внизу (під пахвою) руки. Постійна вправа дає їм змогу користуватися пікою з виключним вмінням.

Під час їхнього відступу, котрий ніколи не буває втечею (відступом змушенним), а способом воювати, вони кладуть піку на плече вістрям, оберненим до ворога, що слугує способом відбивати удари, і що буває іноді фатальним для ворога, коли він переслідує без обачності людину, зі сторони якої втеча є простою хитростю.

Відступ козаків без будь-якого порядку, становить лише маневр проти ескадрону, щоб змусити його прийняти сутичку (поодинці), в якій вони його переважають.

Вони розсипаються, коли супротивник біжить, і тоді вони стають для нього страшними, через свою відвагу і спосіб наздоганяти його.

Загін, котрий має подібних людей, не мав би можливості зібратися, якщо не було б у них до цього доброї волі.

Козаки ще вправні при діях у країні, багаті лісами, у розвідці і охороні; їхня проникливість при такій службі — плід довгої звички — є річчю неймовірною. Досліджуючи місця, пройдені перед тим супротивником хаотично, вони досить точно визначають число коней, яке пройшло там. Деякі з них спостерігають рух загону на надзвичайній відстані. Інші, приклавши вухо до землі, визначають з дуже великої відстані шум маршу людей і коней. Вони здатні залишатись під зброєю цілий день без нарікань.

Нарешті, невтомні втомлювати ворога, особливо коли мають надію на здобич, тверезі (стремлені) у випадках, коли цьому бути належить, що буває часто на війні, вони вміють задовольнятися малим, не потребують підвозу (постачання) фуражу для своїх коней, оскільки вони привчили їх переносити голод і спрагу; але під час відпочинку, коли вони бувають в пошуку припасів і фуражу, козаки надають перевагу завантаженню себе в'язанкою сіна (трави), ніж куском волового м'яса” [236, I, 215].

Французький дипломат Далейрак, який супроводжував у віденському поході польського короля Яна III Собеського, так оцінює бойову цінність запорожців для союзних військ у знаменитій битві під Віднем: „знаходимо дику козацьку міліцію, котра вразила європейця своєю непоказністю, хоч до появи цієї дикої міліції, власне запорізької піхоти, Ян Собеський не наважувався почати битву...“ [137, I, 31].

Так само й турки. Турецька піхота й артилерія в той час небезпідставно вважались найкращими. Знамениті турецькі яничари

Турецький сипах. Зі старовинного малюнка

Турецькі делі. Зі старовинного малюнка

Ятаган

громили кращі армії Європи. Формувалися вони з найсильніших, найздоровіших хлопчиків із завойованих країн. У славетній яничарській школі Аджамі Огхлан їх з дитинства навчали мистецтва гюреш — турецької боротьби, володінню шаблею та ятаганом, стрільбі з луків та рушниць. Натреновані не гірше за сучасних спецназівців, безмежно віддані своєму повелителю, безжалісні до ворогів, вони були грізною силою, перемогти яку могли лише кращі з кращих. Відповідною була і кіннота — сипахи, основу якої складали елітні загони відчайдушних головорізів, так званих „делі“, котрі не боялись смерті, і як відзнаку своєї вираності припасовували до спин орлині крила.

Мали турки і своєрідну морську піхоту — так званих „азабів“. Європейські армії терпіли поразки за поразкою від цих військ. А козаки, як свідчить історія, виходили переможцями в боях проти цієї грізної армії. На підтвердження цього цікавий історичний факт оприлюднив у своїй книзі „Дзеркало Оттоманської імперії“ очевидець тих подій Мадлен, котрий був французьким резидентом при командуванні турецької армії, що 1672 року вторглася в Правобережну Україну. „12 серпня, коли вони (султан Магомет I з охороною) перебували між двома лісами, їх несподівано атакував загін козаків, які б убили його величність, якби вони його впізнали; все, що він міг зробити, так це поміняти коня і втекти. Охорона, яка супроводжувала султана, була приведена в безлад, п'ятдесят двох драгунів (яничарів гвардії) козаки взяли в полон і повісили на деревах, шістдесят сім були вбиті на місці і тридцять шість поранені, ще у восьми були за наказом султана відрубані голови за те, що вони втекли з поля бою. Ця зустріч змусила султана відмовитись від полювання до кінця кампанії“ [233, II, 253—254]. Недаремно турецький султан скаржився, що коли проти нього воюють інші держави, він спить

на обидва вуха, а коли на нього нападають козаки, він мусить одне вухо тримати відкритим.

Що ж до московської армії та порівняння її з українськими козаками, то дуже влучно підмітив 1700 року австрійський мандрівник Й. В. Корб: „Важливим скріпленням для царських (військових) сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками, і стараються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоби вони (козаки) не задумували перейти до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати з собою цілий нерв московського війська; цей народ (Козаки) сильний і перевищує Московитів і військовим умінням, і хоробрістю“ [168, 39]. Дуже красномовно про це свідчить аналіз московсько-турецьких війн, проведений полковником Нуджевським, на основі доносів московських генералів часів Кримських походів 1711 і 1736—1739 та 1769—1774 років. У цих реляціях XVIII ст., котрі торкаються кримських походів і зберігаються у воєнно-науковому архіві Головного штабу, виявляється той характерний факт, що в сутичках, боях і розвідках брали участь майже виключно одні козаки.

У тих же джерелах зазначається, що в походах застосовувались каре, в яких драгуни знаходились в каре за фасами, а козаки поза каре. Цікаві факти з реляцій Мініха у війні з турками 1736—1739 років.

„Реляція про акцію, що відбулася 8 липня між російською головною армією і військами турецькими і татарськими при усті річки Савороні“.

Ст. 1. „Запорізькі козаки посилалися за день для нагляду за ворогом і давали точні відомості“.

Ст. 2. „напад 30 червня: о 1 годині ворог з'явився перед армією і атакував запорізьких козаків, які відразу ж, більшою частиною, спішились та загнали коней в вагенбург, а самі з піками і мушкетами та перед вагенбургом, за їх звичаєм, навколо стали“.

„Ворог атакував кіннотою неперервними набігами і деякі турки в панцирах відважилися так близько до них, що козаки піками по головах їх били і до смерті кололи. Запорізькі козаки обороняли себе дуже хоробро. Після відбиття, ворога переслідували“.

Московит

Козак кличе в бій

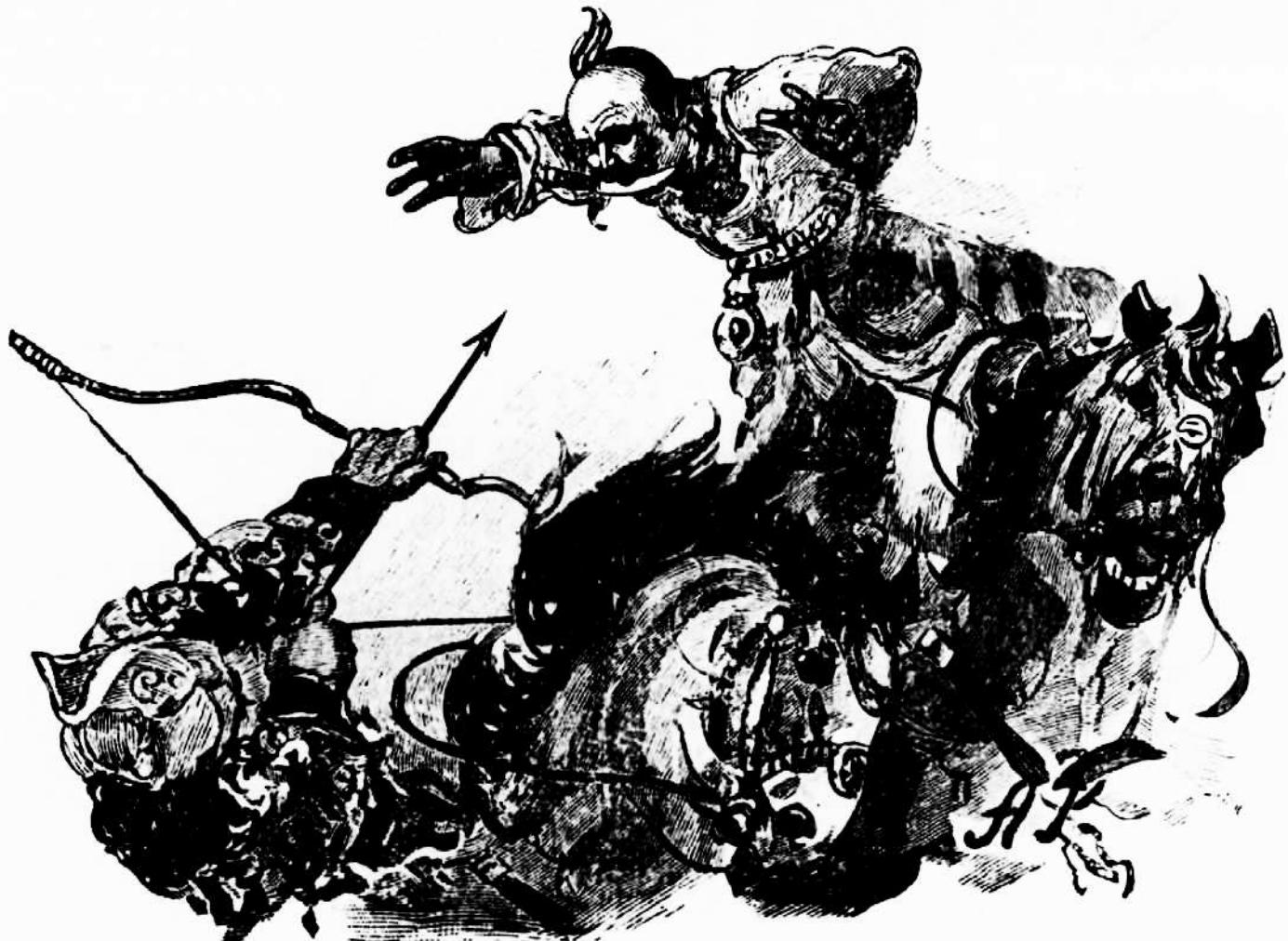
Ці скупі факти дуже характерні для бойового минулого запорізького козацтва: драгуни в каре, а запорожці — повні господарі, як на театрі війни, так і на полі битви [137, I, 8—9].

Така ситуація збереглася і в пізніші часи. Ван-Ван Ларський, московський офіцер, учасник Кавказької війни, згадував, що десяток-другий чорноморських козаків у бою був набагато надійнішим, ніж рота московських солдат [81, 30]. Взагалі, тоді в Європі побу-

тувало переконання, що кордони Московщини розширяються в сіdlі козацького коня. І як же Москва „віддячила“ козакам за їх лицарство? Після переможного закінчення Турецької війни, вона, 1775 року підступно знищила Запорізьку Січ, і почала обертати козаків в кріпацтво, а їх землі кинулась роздавати різним зайдам. Коли почалася нова турецька війна московська влада знову закликала козаків, а коли ті розгромили турків, тут же переселила їх на Кавказ. І в час війни з Наполеоном козаче ополчення, яке добровільно сформувалося на колишній Гетьманщині, знову було введене в кріпацтво, а частину переселено на Кавказ. У часи придушення польського повстання 1831 року знову на поклик уряду козаки добровільно, за власні кошти, сформували 8 кінних козацьких полків. Після придушення повстання „в нагороду“ за допомогу всі козаки цих полків були насильно забрані в рекрути [215, 275—387]. І така ситуація була характерною протягом всієї трьохсотлітньої історії „воз’єднання двох братніх народів“ — українці воювали за імперію, а в нагороду вона їх все більше гнобила. І тепер, в часи незалежності України наші східні сусіди за всяку ціну намагаються нав’язати нам якісь угоди про спільну військову співпрацю, оборону кордонів і т. п., адже треба ж когось кидати в гарячі точки на придушення боротьби за незалежність кавказьких народів чи когось іншого. Але зараз вже нема дурних, нехай тепер самі московити захищають свою „Москву-матушку“ силами своїх „чудобогатирей“.

2.3. Розвиток надзвичайних можливостей козаків. Воїни-смертники

Гетьман українського козацтва Володимир Мулява у своєму інтерв'ю „Українській газеті“ наводить цікавий історичний документ — лист візира султанові, в якому той виправдовується з приводу здачі фортеці. Зокрема він пише: „Коли захисники фортеці побачили в морі козаків, які наближалися, то почали реготати, бо тих безумців було не більше 2 тисяч, а турецького гарнізону — понад 30 тисяч. Крім того, у захисників фортеці були гармати, на мурах у чанах кипіла смола. Та коли козаки почали дертися на мури, туркам здалося, що це не люди. Бо хіба може, облита палаючою смолою, людина реготати так, що чути у кожному куточку фортеці? Хіба може людина, якій відрубали правицю, перехопити шаблюку лівою рукою і зарубати ще трьох яничарів? Хіба може, обтикана зусібіч отруйними стрілами, людина іти на лави яничарів, а ті немов скам'янілі, не в змозі підняти на неї зброю? Хіба може людина, коли їй пе-

Запорожець у бою. Малюнок О. Герасимова

Козак в бою. Малюнок Г. Струнникова

ребили шаблю, вхопити яничара за ногу і ним убивати інших захисників фортеці?..“ [172, 8]. Володимир Мулява вивів цікаву теорію щодо таких надлюдських здібностей запорожців. Згідно з цією теорією, вони вироблялися в козаків, які довгий час перебували на турецьких галерах, і це було результатом виживання в жахливих умовах шляхом природного добору. Безумовно, ця версія заслуговує на існування, але викликає багато запитань. По-перше, не всі козаки побували на галерах. Подруге, подібних свідчень є дуже багато, та й ідуть вони ще з княжих часів.

Наприклад, в битві на Калці Данило Галицький, який в перших рядах атакував татар, був поранений в груди. Але незважаючи на поранення, яке він навіть не помітив „через силу й

мужність віку свого“, Данило до кінця битви „кріпко боровся побиваючи татар“. І лише після битви він „відчув рану на тілі своєму“, — свідчить літописець [34, 28]. Подібні факти зафіксовано і в інших джерелах. Так, французький автор Ла Кра, розповідаючи про героїчну оборону Чигирина 1678 року, пише: „Турки заявили, що вони зазнали надто великих втрат і ніколи не зустрічалися з таким сильним опором, який їм вчинили козаки, котрі, втративши одну руку, продовжували битися другою, доки не вмирали“ [230, 229].

У битві під Берестечком П'єр Шевальє описує подвиг трьохсот козаків, останній з яких „боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортами, витримав стрілянину поляків проти нього, втративши весь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити; якийсь московіт напав на нього з такою ж зброєю, але не міг нічого діяти і, незважаючи на свою меткість, ледве уникав, щоб той не перерізав його навпіл. Тоді якийсь шляхтич з Цехановщини та якийсь німецький улан, вважаючи, що московіт не дасть собі з ним ради,

кинулись у воду по шию і знову почали бій. Козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже дивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчували бій" [209, 162].

1830 року в битві на річці Дечахо наказний отаман Чорноморського війська Андрій Безкровний, переслідуючи черкесів, нарвався на засідку і його невеличкий загін почав відступати під тиском переважаючих сил ворога: „Відважний отаман, який був попереду козаків, з відступом останніх залишився позаду; несподівано під ним падає кінь, вражений черкеськими кулями і Безкровний оточений зі всіх сторін. Надаючи перевагу славній смерті перед ганебним полоном, безстрашний отаман вирішив захищатися до останнього. Перший постріл його повалив мертвим головного ватажка горців Маамкірея Цоко-Моко, ще двох заколов він пікою, але вона миттєво була порубана шашками; сам Безкровний дістав три рани: в груди, в голову, з пошкодженням черепа, і в праве плече, з пошкодженням кості. Він продовжував однак оборонятися шаблею і поранив ще кількох черкесів", після чого його визволили козаки, які прийшли на підмогу [86, 202—203].

Козацька атака в битві під Берестечком

Сколотський юнак медитує перед ініціацією.
Червонопerekопські кургани.
V—IV ст. до н. е.

Воїн виконує енергетичні вправи.
Зображення на срібному браслеті.
XII ст. (Вправа подібна до елемента
китайської гімнастики Тайцзіоань)

Щоденники наших ворогів доносять до нас вияви такої запеклості в бою. Наші славні предки, навіть вмираючи, давали ворогові приклад мужності і героїзму. Ось як описує один поляк героїзм наших гайдамаків: „Пам'ятається, що у В'язівці ми застали селянське весілля, на якому веселилися вісімнадцять чоловік гайдамаків. Ми оточили село, але вони, дізнавшись про появу війська, відправили з хати весільну компанію, закрились в ній і міцно захищались, відстрілюючись з вікон і з-під даху. Вони стріляли дуже влучно, і вбили та поранили декількох солдат. Регіментар, не бажаючи втратити марно людей, наказав солдатам відступити і, виставивши дві кармелітські гармати, наказав розбити їм ту хату. Але монастирські артилеристи виявились настільки недосвідченими, що випустивши до 20 пострілів не влучили жодного

разу в хижину. Регіментар вилаяв і прогнав гармашів і викликав добровольців: ротмістр козацький з Богуслава Савицький визвався спалити цю споруду; дійсно, хоч він і втратив декілька чоловік, але встиг обкласти стіни соломою і запалити її. Невдовзі полум'я охопило весь дах, але гайдамаки не припиняли стріляти, поки дах не провалився разом зі стелею. Тоді лише замокли рушничні постріли. Солдати виламали тоді двері, але серед палаючих стін знайшли лише двох людей, ще живих, але сильно постраждалих від опіків, решта 16 згоріли; труп одного знайдений на палаючій балці, яку він обхопив руками і ногами. Гайдамаки ці при житті ще прийняли пекельні муки: витративши усю воду, яка була в хаті, вони скористались двома бочками квасу, повалили їх і занурюючись в рідину, щоб хоча на мить втамувати нестерпний жар, продовжували стріляти до останнього подиху. Надзвичайна витривалість! Шкода, що вона не була застосована до кращої справи“ [141, 352—353].

Всі ці факти свідчать про існування потужної системи тренування психофізичних властивостей воїнів, яка дозво-

ляла їм досягати вершин досконалості в керуванні своїм духом та тілом. Означення такого стану визначалося серед воїнів як „запеклість“. „Запеклий козак“, — говорили про такого воїна, який, подібно до скандинавських берсеркерів, не відчуваючи ні болю, ні ран, йшов на смерть заради перемоги товариства. Адже, як писав Тарас Шевченко, — „вогонь запеклих не пече!“. Але якщо берсеркери досягали такого стану, обпиваючись спеціальним напоєм із соку мухоморів, то козаки досягали його завдяки спеціальній психофізичній підготовці. Вона включала в себе систему вправ, яка дозволяла керувати внутрішньою енергією воїна, концентруючи її та використовуючи у потрібний момент з найбільшою ефективністю. У першому розділі ми вже згадували про знамениті картини Козак-Мамай, де козак зображені у стані медитації, а в деяких випадках в одній з поз індійської йоги „Дх'яні-Мудри“ [14, 18—19]. Зображення таких енергетичних вправ воїнів зустрічаються і на виробах давньоруських та скіфських часів, причому, археологи не давали жодних пояснень, що ж вони означають. Але, коли б вони були знайомі з вправами давньокитайської гімнастики Тайцзіцюань чи Цігун, а також індійської Хатха-Йоги, то були б вражені подібністю цих зображень із прийомами енергетично-дихальних гімнастик Сходу. Ще у скіфів існувало поняття божественної животворної енергії повітря, яка уособлювалася божественным вітром. Лукіан з Самосати, описуючи клятву скіфів, зазначає, що скіфи присягаються Вітером і Мечем. Коли ж грек Мнесіпп запитав скіфа Токсарида, як можна обожнювати Вітер і Меч, скіф відповів йому: „Що ти кажеш? Чи ти думаєш, що Вітер і Меч не боги? Невже ти не знаєш, що для людини немає нічого важливішого від життя і смерті? Ми ж кожен раз клянемося Вітером і Мечем, прикликаючи Вітер як причину життя, а

Берсеркери входять в транс перед боєм.
Зі старовинного малюнка

Меч — оскільки він приносить смерть” [108, 145]. Таке вірування перегукується з давньоарійським вченням про прану — животворну енергію повітря, оволодівши якою (за допомогою спеціальної системи дихальних вправ (Пранаяма)) індійські йоги досягають вершин фізичної і духовної досконалості. Так само знаменита китайська психофізична гімнастика Цігун, корені якої сягають іndoарійських дихальних методик, базується на оволодінні саме за допомогою дихальних вправ животворчою енергією Ці, яка знаходиться в повітрі. І на Запорізькій Сіці збереглася стародавня система психофізичної підготовки воїнів. Звичайно, вона трималася в суворому секреті від непосвячених, і тому іноземці, яких дивував надзвичайно високий рівень психофізичної підготовки запорожців, нікак не могли пояснити, звідки він береться. Подібно ж європейські науковці, стикнувшись з деякими психофізичними вправами, які демонструють індійські йоги та китайські монахи, довгий час не могли пояснити механізми їх дії, трактуючи їх як містику, або ж як майстерну містифікацію.

Мій дідусь, який ще у вісімдесятирічному віці прекрасно танцював та міг спокійно скрутити вузлом стальневу смугу чи розтрощити двома пальцями найміцнішого горіха, показував мені деякі з таких вправ, яким його навчали в Пласті (пластунів 20—30 років учили не лише мандрувати горами, а й боротися, володіти зброєю, і навіть навчали козацькому гарцюванню з шаблями, тренування з якого підпільно проводилися на львівському іподромі). Після виконання козацького танцю людина починає швидко напружувати та розслабляти м'язи тіла. Після трьох десятків таких повторень тіло слід повністю розслабити, при цьому особлива увага звертається на розслаблення лицьових м'язів та м'язів язика, очі при цьому залишаються напіввідкритими, але розслабляються. У такому стані слід викинути з голови усі думки, сконцентрувавши увагу на кінчику носа. Тренована людина здатна виконати цю вправу сидячи або й стоячи, почергово перекидаючи вагу тіла з ноги на ногу. Поступово, осягнувши цю вправу, людина досягає стану, коли „тіло

Український вовкулака.
Зображення на браслеті з Галичини XIII ст.

Боротьба Геракла з Антеєм.
Малюнок на давньогрецькій вазі

грає", тобто підкоряється будь-якій людській думці. У цю ж систему входило і так зване психологічне навіювання, тобто начитування над козаком різних „замовлянь“, котрі мали берегти його від ворожої зброї в бою: „Їхав святий Георгій (Юрій) на червоному коні і в червонім жупані; зустрівся він із своїм братом-булатом; втялися вони гострим мечем і не втялись; втялись в червоний камінь, як із того каменя кров не текла і рана не боліла, так би в (ім'ярек) раба Божого кров не текла і рана не боліла (говориться тричі)“ [180, 126]. Крім того, за давнім козацьким повір'ям ці замовляння діяли лише в тому випадку, коли козак безстрашно йшов вперед, жодного разу не озирнувшись назад. „Куля і навіть шабля не брали нас в бою, тому що ніхто з нас назад не озирався“,— так говорили про свою безстрашність козаки [149, 42].

Велика роль у цих психофізичних вправляннях відводилася Матері-Землі. Так, за переказами, характерники Голий і Кравчина „як од'їджали із Запорожжя, то насипали в сап'яни (чоботи) своєї землі, понабивали її коням під копита і пообтикалися терном. От вона й одведе очі, мов вони за лісами у своїй землі“. Взагалі, у козаків був звичай перед походом насипати своєї землі під підстилку чобіт і шапки. Вважалося, що „хто чоботи скине, тому смерть, а хто шапку зніме, тому голову знімуть“ [109, 26]. Рідна земля мала для запорожців настільки велике магічне значення, що, за пере-

Полковник Данило Нечай

Козацький
кинджал

казом, запорожці, котрі після спалення Петром I Запорізької Січі перейшли на турецьку територію, повернулись в Україну лише тому, що турецька земля не приймала їхніх померлих побратимів [95, I, 154—155].

Ці магічні обряди перегукуються зі стародавнім міфом про титана Антея, сина Посейдона (знаком влади якого був тризуб) та богині землі Геї, котрого ніхто не міг побороти, оскільки він отримував силу до боротьби, доторкнувшись до Матері-Землі, і скільки б його не валили на землю, він ставав все сильнішим. Чи не від імені цього Антея походить назва слов'янського військового союзу племен „анті“, які могли вважатися дітьми Антея? Й ім'я славетного Сколотського царя Атея прямо перегукується з ім'ям цього титана. Корінь „ант“ містить ім'я іншого сколотського царя Аріанта (Арій — ант), котрий, за Геродотом, проводив перший перепис населення Скіфії за допомогою наконечників від стріл.

Тому мають підґрунтя факти, які описує Д. І. Яворницький: „У них у Січі се-

ред інших богатирів жив Васюринський козарлюга: то був такий силач, що коли він причащався, то 4 чоловіки підтримували священика, щоб він не впав від одного духу богатиря, тому що як тільки він дихне, як від того подиху людина падала з ніг. А коли руйнували Січ, то там був такий силач, котрий одним подихом міг убити людину“ [222, I, 236].

Подібне розповідали сучасники про одного з гайдамацьких ватажків Білозерка, який: „... був страшний силою і очима. У нього були очі чорні й великі, але в них щось було таке, він як погляне на людину, то вона й присяде або впаде. Казав дідуньо, що раз Білозерко як поглянув на жида, то він на місці вмер. Та й дужий був, бо його раз як піймали були поляки, втрьох озброєні, а він кулаком як ударив польського коня по голові, то кінь упав мертвий, а він узяв за ногу того, що впав з коня та й розчахнув його надвоє, а ті злякалися, та й повтікали“ [127, 380—381].

Якщо придивитись уважніше, то в цих розповідях немає нічого надзвичайного, надприроднього. Найімовірніше, у них описуються надзвичайні гіпнотичні властивос-

ті деяких козаків. Адже сучасною наукою доведено, що відповідно тренована людина здатна одним поглядом вводити інших людей в гіпнотичний транс, особливо в екстремальних умовах. Таке явище дуже часто спостерігається в живій природі. Миша „кам'яніє“ з широко розплушеними очима перед головою змії, пташка в лапах кішки, котра її спіймала, „кам'яніють“ при небезпеці і деякі види комах. Ці явища називаються акінезією (знерухомленням), танатозисосом (подобою смерті) або каталепсією (восковою гнучкістю). Тому ті козаки, які мали відповідні знання з гіпнозу, створювали демонстрацією таких речей величезне враження на свідомість сучасників і очевидців.

Особливу увагу козаки приділяли вмінню керувати в бою своїми емоціями. Адже відомо, що негативні емоції здатні надзвичайно знижувати психофізичні властивості воїна. У бойових умовах найгіршим для козака було втратити здатність керувати своїми емоціями: для цього в козаків існував навіть спеціальний термін „втратити серце“ (до речі, цей термін навіть у ХХ столітті використовувався в армії УНР, де він означав — „втратити управління військами під час бою“). „Не той сильний, що камінь верже, а той, що серце в собі держе“, — вчить старе козацьке прислів'я. Тому саме володіння собою було запорукою успіху в бою. Правилом козаків було ставитися з гумором до будь-якої, навіть найнебезпечнішої ситуації (це допомагало поборювати негативні емоції). Лише за допомогою гумору можна швидко і ефективно побороти страх, паніку, опанувати гнів, підняти настрій собі та іншим. Недаремно в сучасних західних методиках виховання лідерів вважається дуже важливим уміння проявити почуття гумору в критичній ситуації, підбадьоривши себе і своїх людей. Тому козаків з малечку вчили до будь-якої ситуації ставитися з гумором. Адже, коли посміятися над своїм страхом чи гнівом, вони моментально зникають. Коли посміятися над ворогом, він з грізного одразу стає смішним. У бою хтось когось має боятися, коли ворог відчуває, що ви його не боїтесь, він починає боятися вас. Це універсальний закон. І саме усвідомлення цього закону давало змогу козакам буквально наганяти жах на своїх ворогів.

Полковник Іван Богун

Козацький кінджал

Козак. Малюнок XVIII ст.

Як приклад такого гумористично-го мислення, яке рятувало козака в бою, можна привести розповідь про розвідувальний рейд у вороже запілля чорноморського пластуна Строкача: „Забрався я,— розповідав Строкач,— у черкеські плавні і бачу, що не туди попав, куди хотілося; ну, думаю, робити нічого, залишусь. Тільки що хотів повернути з битого шляху в очерт, дивлюсь: черкес біжить. Відскочив я кроків п'ять і сховався в густому очерті. Сиджу й думаю: що б, наприклад, зробив черкес, коли б на моєму місці був? Пропустив би він мене чи забив? — Забив би, думаю, і черкеску мою взяв би, і над тілом моїм поглумився... Так мене ця думка, знаєте, розсердила, що звів я курок і стрілив. Налякати лише хотів, а він і справді з коня гепнувся; кінь побіг назад. Хотів перехопити

його — ні: шустрий такий, утік. Він мені й нашкодив! Жаль, думаю, коня, а ще більш жаль черкеса: на чому він тепер поїде? Підбігаю до нього, хочу руку подати, а він не встає; зачерпнув води — не хоче. Біда, думаю: що тут робити? Розперезав я його,— знаєте, як вони перетягуються? — зняв шашку, на себе повісив — не кидати ж її? Ні, не дихає, хоч ти, що хочеш! Давай швидше знімати гвинтівку, порохівницю, кинжал; зняв бурку, черкеску. Зовсім, здається, легко йому стало, а він не ворушиться! Затягнув я його в терновий кущ, пішов сам далі, і так мені його шкода. Треба, думаю, йому пару найти: що йому одному лежати? Він, мабуть, звик сімейно жити. Пройшов так чверть версти, бачу, їдуть за мною чоловік 10 черкесів. Е, думаю, смерть моя прийшла! Як припустив я, як припустив, так, я вам скажу, і лисиця б мене не догнала. А черкеси також, як припустять, як припустять, так в очах і потемніло, душа завмерла — не від страху, ні, їй Богу: від жалю, що один, сумно... Острівець там є такий славний: навколо трясовина і болото таке, що ні зимою, ні літом не проїдеш. Бухнув я в цю трясовину, саме по пояс, дальше зав'яз по шию; дряпаюсь щосили, і вибрався на острівець. Ну, думаю, слава тобі Господи! Тепер ще потягаюся! Лише встиг сховатися за кущем, і черкеси заскочили в плавню. Я схопив черкеску, що з убитого у мене випадково залишилась, розкинув її зверху, а

сам перескочив в інший кущ, потім далі... Один дурний і вистрілив в черкеску. Всі туди кинулись, думали, очманілі, що я вбитий. Накинув я тоді на кущ бурку, прикрив її папахою, та й замість того, щоб бігти далі, розібрала мене охота потішити себе: як бабахнув в саму купу, аж пір'я полетіло. Розсердились вони сильно, кинулись до моого куща: та не тут-то було — я вже сидів за дальнім. Однак за всіма прикметами, мені б пропадати тут треба; всього залишалось очеретом кроків 200, далі — чиста галевина, ніде зачепитися. Думав я, що вони застримаються буркою: поки розчухають, я встигну перебігти чисте місце, а вийшло зовсім інакше. Кілька черкесів кинулось до куща, а один прямо на мене з гвинтівкою в руках так і лізе, бестія, в саму гущавину, без всякого страху. Е-е..., думаю, вбити тебе не вб'ю, а пропочу на все життя, будеш пам'ятати: „А тю, дурний!“ — крикнув йому над вухом, скільки було сили. Як скочить від мене черкес, як побіжить: і гвинтівку свою випустив... Я її зараз прибрах, тепер у мене два заряди; черкесів же лишилось лише четверо: бо поранив одного і перелякав до смерті іншого.

Стали черкеси сміялися над своїм товаришем, що він з переляку і гвинтівку кинув. Сміються, аж мені весело стало. — „Гей, Іване, шалтан-болдай-гайда сарай!“ — кричать мені з-за кущів. — „Чорта з два, озвався я по їхньому: ще кого-небудь вб'ю, а мене не підстрелите, чортові діти!...“. Їм хотілось взяти мене живцем, тому що честі більше; свої ж можуть засміяти, коли дізнаються, що насіли на одного... Розміркував я це, що їм стріляти не доводиться, та як гайнув — в один дух перемахнув галевину, навіть сам собі здивувався. Черкеси стріляли, але нічого: руки ж тремтять при швидкості; кинулись доганяти — не такі ноги, щоб догнати пластина. Скочив я в очерт, взяв вправо,

Запорожець в бою. Малюнок Е. Кубріка

Соря

Der Türkische Kurfürste Brief!

an die Kosaken nach Saporischia.

Verfaßt im Jahr 1683.

„Листування Чигиринських козаків з турецьким султаном“.

Титульна сторінка листівки
німецькою мовою. Відень. 1683 р.

звичай: при посвяченні в козаки давати кумедні прізвиська своїм побратимам. Запорожці завжди намагалися знайти щось веселе, смішне чи в себе, чи в своїх друзів, чи ворогів. Ось як описував запорожців сучасник: „На війну йде з радістю, аж сміється; бравий народ був та веселий“ [219, 507]. „Б'ються стрільці, не здаються, йдуть до бою ще й сміються!“ — співається в маршовій пісні Січових стрільців. Ця гумористичність характеру дивовижно поєднувалася в них з надзвичайною побожністю і суворістю. Саме таке поєднання давало змогу козакам виявляти фантастичну стійкість в бою перед обличчям смерті, який дивувалися і захоплювалися навіть вороги. Сучасники описали чимало фактів, коли полонені козаки сміялися і глузували зі своїх катів, коли ті дерли з них шкіру, вішали на гаки, палили вогнем, забивали на палі: „От казали, нібито воно боляче, як шкіру з живого здирають, а воно, мов комашки кусають“ [222, I, 177]. Байда Вишневецький, Іван Підкова, Северин Наливайко, Матвій Шаула, Іван Сулима, Павло Павлюк, Іван Гонта та багато інших відомих і невідомих, вони навіть своюю смертю наводили жах на ворогів.

вліво, і ліг під купиною. А очерет там, знаєте який? — як ліс стоїть, козак зі списом сковається! Послуваю — шелестять невіри: я знову приляжу, вичекаю; а як пройдуть і я полізу вслід за ними так, щоб не відрізнятися від їх кроків, та все в сторону, в сторону — то в одну, то в другу: дві доби вилализив, а не піймали! Тільки дуже зголоднів. Спасибі, на кордоні поїв борщу, то стало легше...“ [4, 252—253].

Цікаво, що запорізький гумор для підняття духу воїнів використовували і в Європі. Зокрема, при облозі турками Відня 1683 року в австрійсько-німецькій армії для припинення страшної паніки, пов’язаної з наступом майже трьохсоттисячної турецько-татарської армади, був розповсюджений у перекладі німецькою мовою знаменитий „Лист запорожців турецькому султанові“. У результаті паніка була подолана, а турки розбиті.

Звідси у козаків така велика кількість жартівливих прислів’їв, приказок, пісень та оповідань, звідси і запорізький

На Січі були спеціальні воїни-смертники, які зари-ди товариства готові були в будь-яку хвилину йти на смерть та муки. Так, перед знаменитою битвою козаків із польськими військами 1648 року під Корсунем перед Богданом Хмельницьким та його полководцями постало завдання виманити ворожу армію з дуже сильно укріпленого табору. Виконати це завдання добровільно зголосився старий характерник, славної пам'яті Микита Галаган. Під час попередніх сутичок він навмисне здався в полон полякам, щоб під страшними муками передати ворогові неправдиві дані, повіривши в які, польське військо залишило свої укріплені позиції, внаслідок чого зазнало нищівної поразки від козаків. І як свідчить історія України, людей, подібних до Микити Галагана, готових віддати своє життя за товариство, за рідну землю на Січі не бракувало, як не бракувало і у пізніші часи.

1933 року на Східній Україні, яка була тоді у складі СРСР, панував спеціально організований сатаністично-комуністичною верхівкою голодомор, від якого померло близько семи мільйонів українців. У той час, коли селяни пухли з голоду, їли кору дерев й траплялися випадки канібалізму, злочинна радянська влада

Хмельницький над тілом Микити Галагана

Микола Лемик

за безцінь продавала на Захід відібраний у селян хліб, та, підкупивши західну пресу, підло брехала на весь світ, що голодомор це вигадка ворогів комунізму. Коли ж українці Галичини, яка була в той час під польським пануванням, зібрали гуманітарну допомогу для своїх братів на Великій Україні, московське консульство у Львові відмовилось її прийняти, нагло заявляючи, що українським селянам вона не потрібна. Тоді молодий український патріот Микола Лемик 22 жовтня 1933 року застрелив секретаря радянського консульства у Львові, високопоставленого енкаведиста Майлова і добровільно здався в руки польської поліції з тим, щоб на суді привернути увагу світової громадськості до жахливого голодомору в Україні. Ця молода людина знала, що йде на вірну смерть, але таким чином зможе хоч якось покращити становище свого народу. І справді, цей, як його назвала світова преса,— „постріл в обороні мільйонів“ — відкрив усьому світу злочинну політику більшовицької Москви, яка в мирний час методично нищила мільйони українських селян спеціально організованим голодом і змусив московську верхівку відмовитись від своїх кривавих планів.

Така самопожертва пояснювалась специфічним ставленням наших воїнів до смерті. Для кожного козака найпочеснішою була смерть в бою з ворогом. „Хто хоче за Християнську віру бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим або колесованім, хто готов

перетерпіти всякі муки за Святий Хрест, хто не боїться в кінці смерті, нехай пристає до нас. Смерть і так кожного постигне!“ [223, 10], — цими словами, за прадавнім звичаєм, закликали козаки молодих вояків.

Подібне ставлення до смерті було притаманне і карпатським опришкам, про що свідчать польські, угорські, румунські та авс-

Священний запорізький дуб на Хортиці

трійські судові джерела та свідчення сучасників. „...Люди безприкладної відваги, дичина строга, зухвала, але мужня: кожний з них був би героєм, коли б за шляхетську справу воював... Смерть для них є нічим, коли ворог гине з ними спільно; віддають перевагу навіть смерті перед поганим життям, і воліють радше тверду мураву, аніж м'яке невільне ложе... Вони гинуть весело, без найменшого жалю...“ [45, 231].

За свідченням польського шляхтича Хмелевича 1745 року шляхетським військам вдалося оточити загін Павла Орфенюка в селі Довгополі. Опришки Орфенюка стояли на смерть і всі загинули в нерівному бою. Сам Орфенюк „боронився тоді досить міцно, а бачачи, що не витримає та щоб живим не був взятий, ножем мав пробитись, а потім його добили“ [45, 143].

А ось спогади польського дипломата про геройство козаків під Берестечком: „Один загін козаків числом від 200 до 300 чоловік влаштував засідку на одному острові серед боліт і захищався хоробро і відчайдушно. Каштелян краківський запропонував їм помилування, але ті прийняти його не захотіли; вони, в знак своєї рішучості, висипали з гаманців гроші і повикидали їх у воду, а потім стали захищатися і вражати наших; піхота повинна була піти на них в атаку коленою, і хоча розірвала їх і розсіяла, але вони не захотіли здатися, відступили на болото і там кожного по одинці слід було докінчувати“ [53, 340].

Смерть від старості чи хвороби вважалась недостойною воїна. Недаремно ж великий скіфський цар Атей в дев'яностолітньому віці пішов у бій з ворогами, щоб гідно померти в бою, як належить воїнові. Ця традиція продовжувала існувати у наших предків і пізніше, про що свідчить Ібн-Міскавейх, описуючи похід руських воїнів на Бердаа в 943—944 роках.: „...п'ять людей Русів зібрались в одному з садів Бердаа; серед них був безбородий юнак, чистий лицем, син одного з їхніх начальників, а з ними декілька жінок полонянок. Дізnavши про їх присутність, мусульмани оточили сад. Зібралась велика кількість Дейлемітів та інших, щоб битися з цими п'ятьма людьми.

Вони намагалися отримати хоча б одного полоненого, але не було до нього підступу, бо не здавався

Монета царя Атея

Воїн-самовбивця.
Літописне
зображення. 1135 р.
Копія XV ст.

**Настінна ниша на „Козацьких могилах“
у Берестечку з останками
героїчно загиблих козаків**

жоден з них. І до тих пір не могли вони бути вбиті, поки не вбивали в декілька раз більше число мусульман.

Безбородий юнак був останній, хто залишився живим. Коли він помітив, що буде взятий в полон, він заліз на дерево, яке було близько від нього, і завдавав сам собі удари кинжалом своїм в смертельні місця до тих пір, поки не впав мертвим” [61, I, 70—71]. До

речі, наскільки міцно вкорінені в пам’яті нашого народу військові традиції предків! Рівно через 1000 років воїни Української Повстанської Армії також в більшості воліли вмерти, ніж здатися в полон.

Ось як пояснює цю військову традицію візантійський історик Лев Диякон: „Про тавроскитів (русів — Т. К.) оповідають також, що вони й до нинішніх часів ніколи не віддають себе в руки ворогів, хоч переможені — коли немає вже надії на врятування, вони пронизують собі мечами нутрощі й таким чином самі себе вбивають. Вони чинять так тому, що мають таке переконання: убиті в битві ворогом, вважають вони, стають після смерті і розлучення душі з тілом рабами його в підземному світі. Боячись такої неволі, гидуючи служити своїм вбивцям, вони самі заподіюють собі смерть. Ось яке переконання володіє ними” [103, 79—80]. Це було написано про воїнів славного князя Святослава, девізом якого було — „Мертві сорому не ймуть!“. „Рабів до Раю не пускають”, — скаже через тисячу років старовинне козацьке прислів’я. Тому і той останній козак під Берестечком не захотів здаватися на милість ворога, відкинувши запропоноване самим польським королем помилування, він прагнув померти у бою. Тому з радістю добровільно йшов на смерть та муки славної пам’яті Микита Галаган та багато інших відомих та невідомих наших героїв, князів та дружинників, козаків, гайдамаків, опришків, січових стрільців, вояків УНР та УГА, бійців Закарпатської України та воїнів УПА. Тому при згадці про них у наших ворогів починали труситися коліна, а слова „скіф“, „русин“, „козак“, „петлюрівець“, „бандерівець“ і сьогодні викликають у них панічний жах.

2.4. Козацька взаємовиручка.

Побратимство. Ставлення до життя і смерті. Поняття військової честі та обов'язку

Надзвичайно важливим в бою поряд з відвагою та зневагою до смерті вважалось прищеплення воїну почуття дисципліни та взаємовиручки. Воїн мав думати не лише про себе, а й про свого товариша, який бився поруч, та про все військо, доля якого залежала від його поведінки на полі бою. В арміях світу цього досягали різними способами. Наприклад, у стародавніх римлян існувала так звана „децимація“, коли легіон втікав з поля бою, за жеребом страчували кожного десятого легіонера. У монголів Чингізхана, коли з десятка воїнів утікав один, страчували весь десяток. У Червоній Армії, поряд з вищенаведеними способами підтримання дисципліни, практикувалося взяття сімей червоноармійців у заручники з нещадним їх розстрілом у випадку втечі червоноармійця. Для підняття бойового духу також використовувались так звані „заградительные отряды“, котрі стріляли в спину підрозділам, що наступають заоочуючи їх кулями йти в атаку.

На відміну від цих дикунських звичаїв в Україні існував інститут бойового побратимства, який зберігся ще з найдавніших часів. Ще Геродот, описуючи звичаї давніх сколотів, вказував на цей обряд. Майбутні побратими надрізали пальці, капали кров у чашу з вином, занурювали в неї леза мечів, а потім, тримаючись один за одного, пили. Побратимами ставали на ціле життя. У сколота міг бути один побратим, два, а найбільше три. Наскільки серйозним було у сколотів ставлення до побратимства показує історія, записана грецьким істориком Лукіаном. Сколоти

Сколотські побратими. IV ст. до н. е.

Володимир Мономах.

Зображення на давньоруському прапорі

**Статуя слов'янського божества з Фішерінзеля
(Сх. Німеччина).**

Кін. I — поч. II тис. н. е.

Дандаміс і Амізок стали побратимами, а на четвертий день після цього на сколотський табір напали вороги. Серед полонених сколотів опинився Й Амізок. Коли Дандаміс довідався про це, то стрибнув у річку і поплив до ворожого берега. Вороги кинулися на нього зі зброєю, але Дандаміс вигукнув, що він прийшов з викупом за побратима. Тоді його повели до царя і той запитав Дандаміса, який викуп

той пропонує за свого товариша. Дандаміс відповів, що нічого, крім свого життя, в нього немає, але своє життя він пропонує віддати за життя побратима. Тоді цар сказав, що прийме як викуп за життя друга очі Дандаміса. Той погодився.

Сліпий Дандаміс повів свого друга на батьківщину. Амізок же, вдячний Дандамісу за вірність, осліпив і себе.

Сармати зрозуміли, що людей, подібних до Дандаміса, можна полонити, напавши зненацька, але перемогти їх неможливо. Після того вони кинулись утікати [108, 145—146].

Взагалі, у скіфів принцип взаєморучки був священним, чому завжди дивувалися чужинці. Лукіан, розповідаючи про те, як скіф Арсаком збирал військо проти царя Боспора Левконора, із захопленням описує цей незрозумілий йому скіфський звичай взаєморучки: „Звичай сідати на шкуру полягає ось у чому: коли хтось, зазнавши від іншого образи, хоче помститися за неї і бачить, що він сам по собі не досить сильний для цього, то він приносить у жертву бика, розрізає на шматки його м'ясо і варить їх, а сам, розстелевши на землі шкуру, сідає на неї, заклав-

ши руки назад, подібно до того, хто зв'язаний по ліктях. Це вважається найсильнішим молінням. Його родичі, та й взагалі всі бажаючі, підходять, беруть кожний по шматку телячого м'яса і, ставши правою ногою на шкуру, обіцяють, залежно від своїх коштів, один — доставити п'ять вершників на своїх харчах, другий — десять, третій — ще більше, а найбідніший — лише самого себе. Таким чином, іноді біля шкури збирається велика юрба, і таке військо тримається дуже міцно і для ворогів непереможне, бо пов'язане клятвою, бо те, що людина ступила на шкуру, рівносильне клятві. Так вчинив і Арсаком: у нього зібралося майже п'ять тисяч вершників, а важкоозброєних і піших разом двадцять тисяч” [108, 149].

Мотиви побратимства присутні і в билинах Київської Русі (Святогор та Ілля Моровець, Ілля Моровець та Добриня Микитович), у пізніших українських легендах (про Котигорошка, Вернигору та Вернидуба). Цікаво, що обряд побратимства зберігся до початку ХХ століття і на західноукраїнських землях. Цікавий його варіант записав І. Франко у своєму рідному селі Нагуєвичах. Там побратимство водиться між молодими хлопцями 8—20 років. Для цього беруть прут, розрізаний навпіл, кінці якого повинні входити один в другий, між кінчиками прута вкладають якесь збіжжя (жито, пшеницю) або траву-резійку і щільно стискають, кожен зі своєї сторони, потім питаютъ один другого:

- Чи побратим?
- Не побратим.
- Чи побратим? — запитує той удруге.
- Не побратим.
- Чи побратим?
- Побратим.
- Доки, доки?
- До грубої дошки.

Після цього побратими рознімають (не розривають) зазубці прутика, виймають затиснену в них траву, розривають її на дві частини і їдять. Після цього обряду хлопці мають обов'язок говорити один одному „ви”,

A

Б

Прутики для побратимства

Сколотський цар
з Товстої могили.
Реконструкція М. Гореліка

Смерть побратима. Малюнок Т. Шевченка

кликати один одного „побрратиме“, не сваритися і не битися, а помогати в кожній потребі [56, 197—198].

Особливо шанувалися принципи побратимства серед запорізьких козаків. Козаки йшли до церкви, де під присягою підписували спеціальний заповіт, дарували один одному хрести чи ікони та обмінювалися зброєю. Тепер життя побратима було для козака дорожче за власне [222, I, 182]. Залишити побратима одного в бою вважалося найбільшим безчестям. „Сам помирай, а побратима в біді не лишай!“ — говорить стара козацька мудрість. Козаки дивились на

своє військо як на велику сім'ю, називаючи його шанобливо „лицарським товариством“, а свого отамана величали „батьком“. Основною цінністю козака була честь — честь воїна і честь товариства, а втрата честі і лицарської слави для воїна набагато страшніше ніж втрата життя. А життя — це мить, „раз мати родила, раз і помирати“, „яка в кого доля, так йому від неї не втекти“, „хто має висіти, той не втопиться“, „що Бог призначив — не мине“ — такою була філософія запорожців. Головне, аби прожити життя неабияк і померти достойно, як личить справжньому лицареві.

Д. Яворницький наводить уривок козацької пісні, у якій йдеться про ставлення козака до своєї голови, до слави. Навіщо ж дорожити головою, коли:

не сьогодні, так завтра поляже вона,
як у степу од вітру трава,
а слава не вмре, не поляже
всьому світу лицарство козацьке розкаже

та козацька слава.

Що по всьому світу степом розляглась-простяглась,
Та й по всьому світу луговим гомоном розлилась,
Туреччині та Татарщині добрим лихом знати далась
Та й ляхам ворогам на спис оддалась [222, I, 270].

Як тут не згадати знамените повчання Володимира Мономаха: „Смерті бо, діти, не боячись ні [на] раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам Бог дасть. Бо коли я од війни, і од звіра, і од води, [і]з коня падаючи, [не помер], то ніхто із вас не зможе покалічитись і вбитися, допоки не буде [се] Богом звелено. А якщо од Бога буде смерть, то ні отець, ні мати не зможуть [від неї] одняти, бо хоча добре [се] — берегтися, [та] Боже оберігання ліпше єсть од людського“ [107, 461—462].

Або ж, як співається в іншій думі:

Ой слово, козачая славо!
Така твоя доля кривава...
Ти за щастя рідного краю
Закликаєш нас завжди до раю!.. [178, 81].

У ті часи люди добре знали, що кожна людина має певне призначення в житті, певний хрест, від того, як вона цей хрест пронесе, залежить подальша доля його роду і народу взагалі, тому люди з готовністю йшли на смерть і на муку, захищаючи свій народ, його майбутнє. У зв'язку з цим хочу розповісти про один випадок, що трапився з одним моїм хорошим товаришем, який 1989 року з групою львів'ян їздив по Східній Україні агітувати за незалежність. В одному з сіл Черкащини до нього підійшов старенький дідусь і запросив на розмову. Розговорившись, почав розповідати про себе. 1919 року йому було 19 років, тоді у їхнє село прийшла команда по-

Подвиг трьохсот козаків під Берестечком

Благословення в похід. Худ. О. Сластіон

силати військо до Петлюри; частина молоді погодилася, а він сміявся з них і говорив: „Ви підете і загинете ні за цапову душу, а я оженюся, буду мати багато дітей, продовжу рід український“. Він дійсно щасливо пережив громадянську війну, одружився, мав четверо дітей, жив спокійно. Та прийшов 1933 рік і

вся його сім'я у нього на очах загинула з голоду. Він чудом вижив, але тепер не знав для чого жити. „Думаю, що так покарав мене Господь, що я тоді не пішов захищати Україну. Якби я тоді пішов, все могло бути по-іншому,— казав старий чоловік. — Навіть якби загинув, був би щасливішим“.

Ця розповідь є одним з багатьох прикладів покликання людини, за що вона потім несе відповідальність, адже захищати свою землю треба, це святий обов'язок кожного чоловіка-воїна. У „Повісті минулих літ“ 1103 року зафіксована подібна ситуація, коли княжі дружинники відмовлялися від походу навесні на половців, бо це б значило „погубити смерда і ріллю смердом“, „не помишляючи“, що без походу впаде і смерд, і його господарство жертвою кочовика. „І стала думати Святополкова дружина, і говорити до них:

— Не годиться нині, весною, іти на половців, погубимо смердів, і поля їхні з ріллею.

І вигукнув тоді Володимир:

— Дивно мені чути, дружино, що коней ви жалієте, якими хто оре! А чому ви не подумаете про те, що ось почне орати смерд, а приїде половчанин, уб'є його стрілою і коня його візьме, а в село його приїхавши, забере його жінку, і дітей його, і все його добро? То коня вам жалко, а самого його не жаль.

І нічого не могла відповісти дружина Святополкова“ [146, 247—248].

Воїни є частиною народу і основне призначення їх — захищати народ від ворогів. І коли воїни перестають виконувати цю функцію, народ гине. Найкраще цю козацьку військову етику виклав видатний український філософ і сам з діда-прадіда козак Григорій Сковорода: „хто рожденний воїном, тримайся бадьоро, озброюйся, а природою скоро навчишся. Захищай хліборобів і купецтво від внутрішніх грабіжників та зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя і радість. Бережи звання, наче око. Що солодше природному воїнові, ніж військова справа? Заколоти образу, захищати стражденну й беззбройну невинність, заступатись за основу суспільства — правду — це його найсолідший сніданок, обід і вечеря. Не бійся: з Богом тобі буде легко зносити голод, спрагу, холод, спеку, безсоння, криваві рани й сам смертельний страх і набагато легше, ніж без нього, протилежне цьому, щоб ти зрозумів, наскільки сильна природа. Це горе воїна з Богом буде тобі у стократ приємніше, ніж твої ранги і прибутки. Ранг кожен може носити, а справжнє діло робить лише той, хто природжений. Діло і без рангу діло, а ранг без діла ніщо, а діло — без Бога.

Якщо ж, знехтувавши Божим покликанням, підеш слідом своїх примх і сторонніх порадників, то не забудь навіки попрощатися з усією втіхою, хоч би ти заховався у ріг достатку, і, боячись померти тілом, щохвилини будеш зазнавати душевної смерті.

Відібрati в душі споріднену працю — означає позбавити її своєї поживи. Це лютa смерть. Знаю, що щадиш тіло, але вбиваєш душу. Це погана заміна.

Не розумію, навіщо мати меча, якщо не сікти те, для чого він викутий. І не розумію, навіщо носити тіло, якщо

Обряд посвячення кошового.
Гравюра Р. Штейна. 1893 р.

Смерть козака в бою. Малюнок О. Герасимова

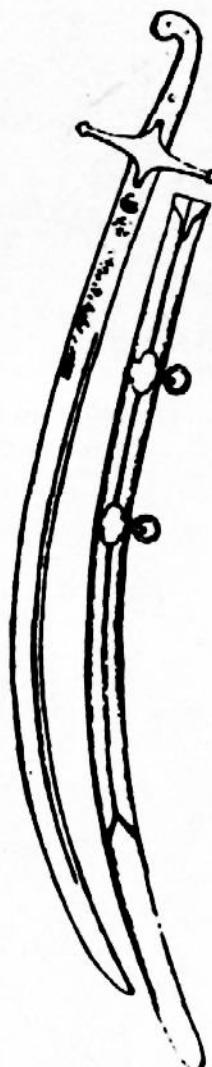
[його] щадити, не витрачати на те, для чого хто ним зодягнений” [177, 326—327].

Відповідно до цих етичних постулатів козаки вважали себе воїнами за покликанням. Саме тому вони ставили себе вище від солдатів регулярної армії, які воювали з примусу або за гроші. І слово „козак“ не означало приналежності до стану. Як розповідали старі козаки, назва ця вже давалась тому, хто набував повне право військового громадянства, служилому класу. Скажіть, наприклад, кому-небудь, що його син козак, коли він тільки підліток, він обов'язково поправить, що „ще не козак, а тільки парубок, йому ще років через два козакуватъ“, тобто йти на службу [81, 72, 10].

У козакуванні козак бачив щось почесне для себе. У самому слові не містилось нічого, що нагадувало б йому про примус, навпаки, у ньому наче виражалась свобода вибору. Він йшов не служити, а здійснювати на ділі своє давнє бажання, можливо, навіть свої ді-

тячі мрії. Хоча свобода ця була ілюзорна, але вона тішила його душу. Розповідаючи про себе, він говорив: „Ми пішли брати аул Какуринівський“ або: „Ми пішли на новий постій“, тоді як, розповідаючи про регулярні частини, він вживав інші вирази: „Їх погнали брати аул Какуринівський“ або „Їх погнали на новий постій“. Цим він наче відтіняв ріницею у службовому положенні козака і солдата. В той час, як козак здійснює певну дію свідомо, розуміючи положення і вимоги необхідності, солдат несвідомо виконує лише наказ і вимогу згори. Козак козакує, а солдат служить, внаслідок цього козак дивився на солдата зверху вниз [81, 72, 10].

Особливо велике значення на Запорізькій Січі надавалося вихованню геройчного духу. Адже людина, яка йшла на Січ, повинна була бути готовою у будь-яку хвилину піти на смерть, відстоюючи не хто-зна-які матеріальні блага, а, в першу чергу, ідеали воїна-оборонця своєї землі, свого народу. Коли ж людину цікавили лише гроші, сите і спокійне життя, вона не могла вже бути січовиком. „Де пан швець, Січі кінець“, — говорить запорізька приказка. Справжній козак не гнався за матеріальними благами: „Пластун не знає розкоші, не гаразд одіжний, поневіряється, а пластунства не кидається“ [100, 67]. Козак відчував себе відповідальним як перед своїми предками, так і перед своїми нащадками, адже від його дій протягом життя залежить майбутнє його Роду-Народу. І тому смисл життя січовика був спрямований, перш за все, на самовиховання, на гартування волі, на боротьбу зі спокусами у власній душі. Саме тому на Січі існував ряд специфічних звичаїв, аналогічних звичаям чернечо-лицарських орденів Західу. Січовики дотримувались безшлюбності (жінок на Січ категорично не допускали), віддавали перевагу колективній власності (земля на Січі щороку перерозподілялася, також розподілялася і військова здобич, здобута в походах), виборними, а не наслідуваними, були інституції запорізької влади (дуже прикметний такий запорізький звичай: при обранні кошового, щоб він не загордився, старі діди вимащували йому багнюкою голову). Кожен запорожець вважав себе невід'ємною частиною великої, єдиної січової сім'ї („Січ — Мати, Великий Луг — Батько“) і знов, що від його життя і смерті залежить подальша доля Січі. Тому козаки не боялися померти в бою, а смерть вдома вважались для себе безчестям. Якщо

Шабля
Івана Мазепи

Посвячення бойового прапора.
Зі Служебника Лазаря Барановича

часу, старий і малий, голили голову, то траплялось, що призначені в „пан-отці“ кандидати з'являлись до архієреїв на постриг з однією „чуприною“ — невеликим пучком волосся на голові“ [149, 168].

ж козак через важкі рани не міг воювати, він брав у руки кобзу і йшов у народ піднімати його духовно. А деякі козаки, яких на Січі називали „мольельники“, доживши до глибокої старості, усамітнювались або ішли в монастир, і там постами і молитвами просили в Бога ласки і сили для народу і козаків. До речі, так закінчив своє життя старий козак Ілля Моровець, нетлінні мощі якого дотепер лежать у Києво-Печерській Лаврі. Січові козаки мали свій власний Спасо-Межигірський монастир, який утримувався за кошти війська, а після знищення Січі був зруйнований „боголюбивими“ московськими окупантами. Взагалі ж, як зазначали очевидці, у козаків церква зливалася з військом, а духовенство складало невід'ємний елемент. Козаки призначали поміж себе священиків і послушників, яких кошовий отаман подавав єпископу для випробування і посвячення. Ось як виглядав цей звичай у Чорноморії: „Чи потрібно говорити, що при дії такої привілеїї багатьом заслуженим козакам, котрі спалили не одну ладунку пороху на війні, доводилося ще палити кадило коло вівтаря? I як всі козаки того

2.5. Моральність воїна і військове щастя

Дотримання моральності у козаків вважалося основою досягнення воєнного щастя. Піст, молитва, добрі справи, повага до старших, предків, лише це могло дати воїнові силу перемагати в бою набагато чисельнішого противника. Недотримання моральних законів несло за собою поразку і смерть. Самовідець, описуючи смерть полковника Івана Ганджі під Пилявцями, зазначає, що це сталося через те, що він сів на коня, не помолившись перед битвою, адже козак перед боєм мусив обов'язково звернутися до Пресвятої Богородиці. Без молитви не починали козаки ні битви, ні будь-які громадські справи. Скликавши Раду на Січі, щоб прийняти рішення про війну з турками, кошовий Богданко (Богдан Ружинський) „... сам на середину виходжає, шаблюкою блискає, святим місцям три поклони покладає, а на чотири сторони по одному поклону, та козакам один поклон, та ще сотникам та полковникам поклон; до Бога молитву читає“ [177, I, 78]. Козаки вірили, що Пресвята Богородиця і сам Господь з усім Небесним Воїнством заступає їх у бою і додає їм сил перемогти ворога. Саме звернувшись за допомогою до Пресвятої Богородиці, зумів здолати князь Мстислав свого суперника князя Редедю. Старий козак Ілля Моровець, опинившись у безнадійному становищі в

Ікона Пресвятої Покрови із зображенням останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського

бою, також звертається до Господа та Пресвятої Богородиці:

І ще тут старий козак взмолився:
„Ой Спас, Спас вельмимилостивий,
Пресвята ти Мати Божа Богородиця!
Як стояв я за віру християнську,
І стояв я за церкви за Божії,
І стояв я за чесні монастири!“
У козака сили вдвоє прибуло... [20, 57].

Запорожці взагалі надзвичайно серйозно ставились до віри, вважаючи себе воїнами-охоронцями Христа. Це знайшло відображення у запорізькій іконографії, де Небесні Ангели нерідко зображалися у подобі запорожців [154, 587—588]. У церкві на Службі

Божій січовики, під час читання Євангелія, стояли з витягнутими до половини шаблями, символізуючи таким чином, що вони є лицями Божими. Про це згадує столітній запорожець Микита Леонтійович Корж: „... а як читали Євангеліє, то всі козаки виймали до половини з піхви шаблі, себто щоб знали, що запорожці завсіди напоготові боронить святу церкву і Боже слово“ [181, 237]. „Надія в Бозі, а кріость в руці — правому ділу конець“, — саме та-кий девіз був вигравійований на шаблі гетьмана І. Мазепи [1, 213]. Навіть свої замовляння козаки завжди розпочинали формулою: „Я стану шептати, Ти ж, Боже, рятувати...“ [149, 252]. Саме надзвичайна віра в Бога була осно-вою тих неймовірних подвигів, якими дивували наші предки цілий світ. Ці подвиги описували сучасники, як щось дивовижне, неможливе для здійснення простими смертними, а насправді, секрет їх здійснення базувався саме у надзвичайно твердій вірі наших пред-ків-лицарів.

Так, 1627 року український шляхтич з Бара Марко Якимов-ський задумав підняти повстання на турецькій галері, де він пере-

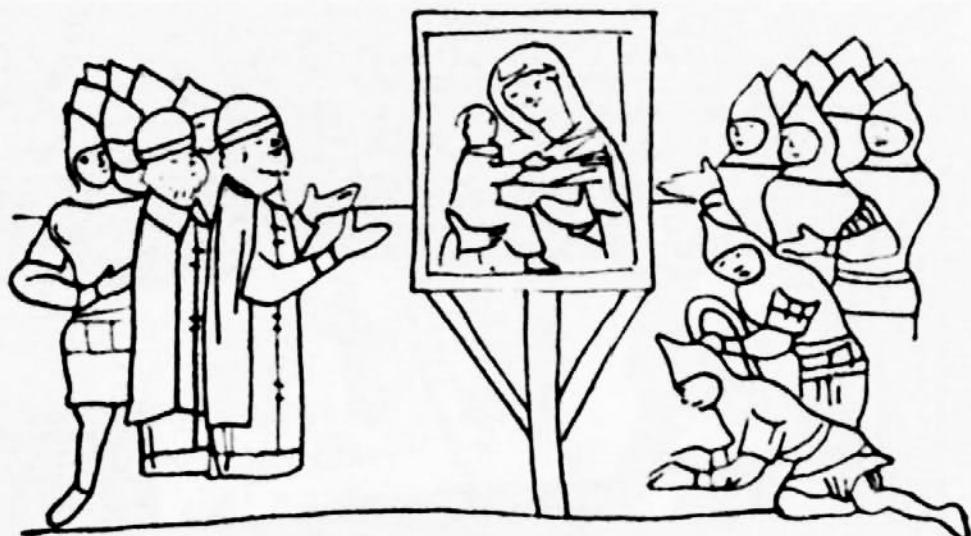

Св. Юрій Змієборець
у вигляді козака. Ікона. Поч. XV ст.

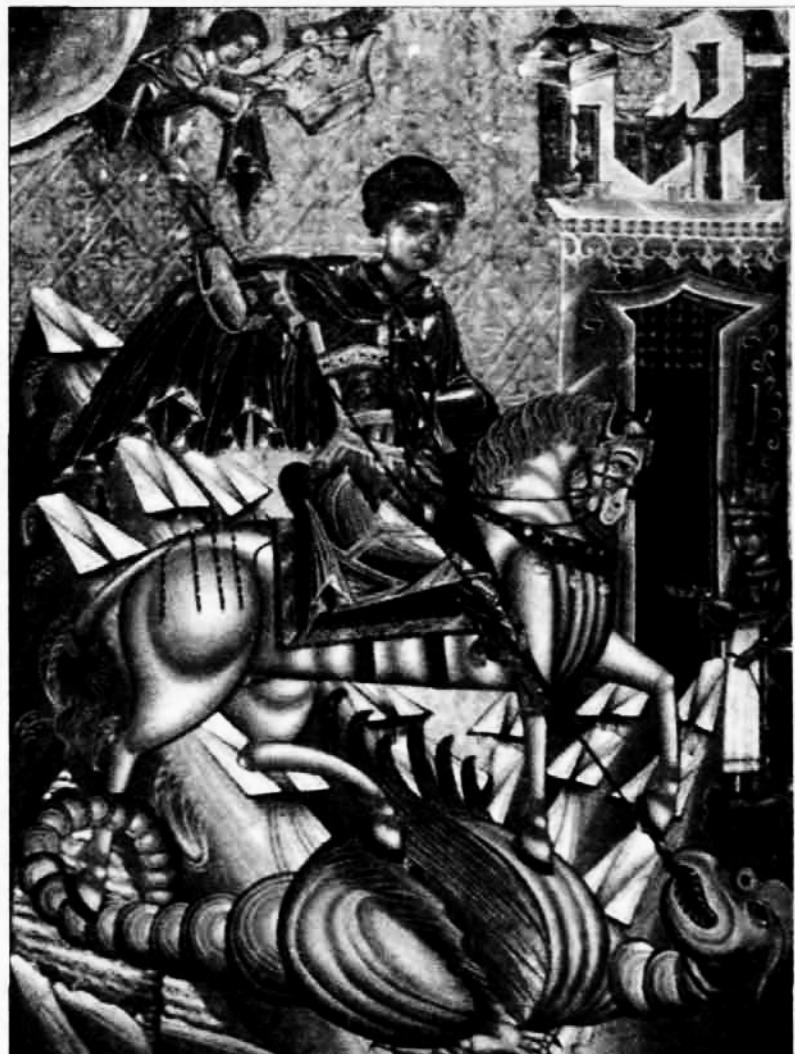
бував в'язнем. З цією метою він посвятив у свій задум ще двох каторжан-українців Степана Сатановського та Івана з Тульчі. Коли останні почали переконувати Марка, що цей задум може бути поспішним, звертаючи увагу на наявність великої кількості солдатів на кораблі, а також на те, що галера стояла у самому

центрі турецького порту, в оточенні ворожих кораблів і портових батарей, тоді Марко відповів їм: „...щоб здійснити такий сміливий задум і оборонити своє життя і честь, треба мати велику надію на пана Бога і на свою міцну руку, а не на те, що підказує думка за звичайних умов“. Звичайно, що з такою вірою наші лицарі здійснили свій неймовірний задум — перемогли залогу галери, захопили її, і під шквалим вогнем ворожих гармат, переслідувані ворожим флотом, вивели її у відкрите море [41, 264—265]. „На сто ворогів з одним Богом!“ — говорили у таких випадках козаки.

Виступаючи в похід, кожен з козаків просив когось із старих дідів-запорожців, котрі залишилися на Січі, молитися за їхню душу в часі походу. Адже усім було відоме старе козацьке прислів'я: „Чоловік стріляє, а Бог кулі носить“, тобто життя і смерть козака в бою цілковито залежать від Божої Волі. Якщо козак був хо-

Молитва перед боєм.
Малюнок з Радивилівського літопису

Св. Юрій Переможець

Плащаниця Івана Гаркуші з куреня Томашівського

рошої поведінки, за нього охоче молилися, коли ж він відзначався поганою вдачею, зневажав товариство, то ніхто не хотів брати обов'язок молитися за його душу, і то був знак, що він має загинути під час походу. Звідси бере витоки така надзвичайна повага до старших людей, котрій часто дивувались іноземці (наприклад, коли заходив старший, молодші вставали і т. д.). У реєстровців таку ж функцію молитися за душу козака в поході мали дружина, діти, а особливо батьки. Іти в похід без батьківського благословення вважалося великим гріхом.

У думі „Про Івася Вдовиченка“ (1684), вмираючи, козак, говорить:

*Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами із коня збивали,—
Се мене отцеві молитва й материні сльози
побили! [118, 422].*

Ця ж тема звучить у думі „Про смерть трьох братів“, коли три брати-козаки, смертельно поранені у боях з турками, зізнаються один одному:

*Не треба нам, братця,
в військову суренку грати,
Козаків до себе турбувати!
Не добре ми, братця, самі починали,*

Святий Юрій на хоругві
Шкurenського куреня

Що всі три охотою в військо виступали;
Нас отець і мати спиняли,—
Ми велику гордость в собі мали,
Розпрощення не приймали.
То не єсть, то нас, братця,
яничарські кулі в чистім полі простріляли,
Єсть то нас отцевські і матчині сльози
в чистім полі побивали [118, 439].

Молилися козаки щодня за здоров'я родини і товариства, а також за померлих родичів і героїв, адже вони відчували себе невід'ємною частиною Роду-Народу, який складався, як із нині живущих, так із померлих пращурів та ще з ненароджених поколінь — „... і мертвим, і живим, і ненародженим“. Тому кожен козак мав велику відповідальність перед народом, а його життя було жертвою Богові за свій народ. Коли наступала небезпека, народ висилав тисячі найкращих молодих вояків, які гинули, щоб зберегти життя іншим, наступним поколінням.

Метою життя козака було життя лицаря, який бореться зі злом, захищає народ, Вітчизну і Віру від ворогів. Бог дає силу воїну і забирає її, коли козак починає порушувати заповіді і чинить гріхи. Взагалі, навколо подолання в собі семи смертних гріхів і базувалась концепція козацького життя. Гордість, захланиність, нечистота, заздрість, надмірність, гнів, лінівство,— коли людиною опановують саме ці гріхи, вона починає порушувати Божі заповіді і творити зло. За це Бог карає як окремих воїнів, так і все військо поразкою і смертю, праведність же дає воїнам силу до перемоги. У зв'язку з цим пригадується давня легенда про арійського царевича Бодхідхарму, якого вважають засновником бойових мистецтв Китаю та Японії. З діда-прадіда кшатрій Бодхідхарма прийшов з Індії в монастир Шаолінь і, провівши 9 років у медитації, став навчати монахів давньому арійському бойовому мистецтву. Одного разу він провів перед монахами таку демонстрацію: стоячи беззбройним, він виніс ліву руку вперед, ніби тримаючи в ній лук, промовив мантру на санскриті, і тут же величезна скеля, яка стояла перед ним, розкололась, наче від удару блискавки. Він різко відвів праву руку назад, наче натягуючи тятиву, і промовив другу мантру — дере-

Бодхідхарма.
Зі старовинного малюнка

во, яке стояло праворуч, повалилось, як підрубане. Так майстер показував рухи і врешті стрибнув вгору, зникнувши з виду. Монахи видали крик подиву, але тут Бодхідхарма з'явився знову і сказав їм: „Запорукою успіху у цьому мистецтві є праведність“.

Ця ж думка червоною ниткою проходить і через „Повчання“ Володимира Мономаха, „Повість минулих літ“, „Слово о полку Ігоревім“ та інші наші пам'ятки, в яких пояснюється ця взаємозалежність праведності і воєнного мистецтва. І недаремно на Січі справжнім козаком вважався лише той, хто відбув один морський похід. „Хто на морі не бував, той і Богу не молився“, — пояснюють нам значення цього звичаю старовинна козацька приказка. Адже саме на морі, де часто бували без силі досвід і уміння людські, де людина глибоко відчувала, що вона іграшка в руках розбурханих стихій, саме тут вона повністю віддавала себе на Волю Божу, надіючись лише на Боже Провидіння та опіку Пресвятої Божої Матері Покрови. „Як не Твоя Воля, підем всі у воду спасення за гріхи шукати“, — так зверталися козаки до Пресвятої Богородиці. Недаремно ж Пресвята Покрова вважалася заступницею всього запорізького лицарства, а свято Покрови було храмовим празником на Січі.

Козаки свято вірили, що невдачі в походах — це кара за їхні гріхи, особливо за гріхи їхніх провідників. Звідси бере корені надзвичайно древній звичай убивства запорожцями своїх кошових, якщо ті доводили їх до поразок. Інший давній запорізький звичай пов'язаний з переконанням, що буря у морському поході є Божою карою. Тому грішники, бачачи скрутне становище, мусили самі, покаявшись, кинутись за борт, і таким чином втихомирити бурю. Сліди цього звичаю доносять до нас стародавня „Дума про Олексія Поповича“.

Козаки на морі

Під час походу на морі піднімається буря і розбиває козацькі чайки. Третина їх потопає у Чорному морі. Старий гетьман пропонує сповідатися „милосердному Богу, Чорному морю і отаману Кошовому“. Серед загального мовчання одзывається запорожець Олексій Попович і пропонує кинути його в море, пожертвувавши за всіх. На зауваження, що він же читає Святе Письмо й інших на добро навчає, через що не може мати більше гріхів ніж інші, Олексій Попович виявляє щиро свої гріхи, зазначаючи особливо зневагу до батьків, до родини, жорстокість по відношенню до жінок і дітей, погорду до церкви і т. д.

*Що я з города Пирятини виступав,
Не добре я починав:
Отця і матір поругав,
Рідного брата за брата не мав,
А близьких сусідів хліба і солі ізбавляв,
Та ще конем добрим по улиці гуляв,
Діти маленькі розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.
То ще я їхав мимо церкви, Святого Спаса,
Шапки не зняв,
Хреста на себе не поклав,
То за те мене Господь покарав,
Злою хуртовиною з усім військом
на Чорному морі подарував.*

Вислухавши сповідь, козаки зав'язують Олексію Поповичу очі, залишають йому життя, лише відрубують йому мізинець на руці і пускають кров у Чорне море, яке після того затихає. Далі козаки благополучно прибувають на острів Тендра, де Олексій повчає товаришів важливості пошани до родичів і доброго ставлення до близьких взагалі.

Саме через цей звичай козака, який в морському поході пив горілку, без церемонії викидали за борт, а якщо це траплялося в сухопутному поході, то вбивали на місці. Таке ж ставлення до п'яниць зберігалося на Січі і в мирний час. Причому карали,

Архангел Михаїл

Палаш Івана
Мазепи

Дружина благословляє чоловіка в похід. Малюнок О. Герасимова

не розбираючи звання. Збереглося свідчення про розправу над козаком Герасимом Рябим, котрий влаштував п'янний бешкет: прив'язавши до стовпа, його забили киями. Так, 1756 року за наказом кошового Григорія Лантуха покарали „як недоброго сина“, самарського полковника Івана Водолагу за те, що „затуманившись проклятою лулькою и пияцтвом, війскові універсали зневажив...“ [175, 44].

Найстрашнішим гріхом вважалася зрада віри. Ще на початку двадцятого століття на Кубані можна було бачити, як старі козаки в неділю лягали на землю перед церквою і вся станиця через них переступала. Це були „потурнаки“ — козаки, котрі з різних причин (приміром, щоб допомогти товаришам вирватися з неволі) у турецькому полоні прийняли іслам. До кінця своїх днів вони не могли входити у храм, але за покуту козаки ховали їх на загальному цвинтарі. Вважалося, що і у Царстві Божому вони

будуть разом зі своїм товариством.

Козацька етика передбачала прояв моральності навіть щодо ворогів. „Іду на Вас!“, — так по-лицарськи попереджав своїх суперників знаменитий полководець князь Святослав. Римський поет Овідій, який був у вигнанні в Добруджі, де мав змогу познайомитися зі скіфами, писав, що скіфи ставляться до римлян з гордою, бо римляни вдавалися до хитрощів у війні, отож скіфи вважали їх за дикунів, а себе за лицарів. „Скіфи вважали свою мову, націю, культуру вищою за римську“, — пише здивований римлянин, визнаючи при цьому, що лицарства скіфів справді не можна заперечити. Скіфський загін оточив удесятеро менший загін римлян. Римляни відмовилися здатися і хотіли битися до останнього вояка. За таку хоробрість скіфи випустили їх на волю [155, 45—46].

2.6. Військові пісні і танці. Героїчна пісня як засіб зміцнення лицарського духу. Роль кобзарів

Ефективним засобом підняття лицарського духу в козаків були геройчні пісні, де оспіувались та славились подвиги героїв. Козаки з радістю йшли на смерть, на муки, знаючи, що своїм прикладом, своїм подвигом вони надихнуть на боротьбу тисячі інших нових героїв: „Не тішся, враже, сотня поляже — тисяча натомість стане до борби”, — співається у відомій пісні. Тому пісням надавалося надзвичайно великого значення, вважалося, що пісні здатні приносити перемогу воїнам у бою.

Професійні співці, виконавці геройчних пісень, були невід'ємним елементом військової культури усіх арійських народів. Ще з Рігведи нам відомі військові поети-ріші, які вважалися посередниками між богами і людьми. В історії античного світу є цікавий випадок; що трапився ще за шістсот років до нашої ери. В той час спартанці, які воювали з мессенцями і опинилися в безвихідному становищі, звернулися до Афін за військовою допомогою. Афіни замість війська прислали їм на допомогу лише одного чоловіка — кульгавого співця Тіртея. Спочатку спартанці обурились такою „підмогою“. Але він своїми піснями та грою на арфі так підняв бойовий дух воїнів, що спартанці відчайдушно кинулися в бій і розбили в десятки разів більше вороже військо.

У стародавньому Ірані воїнів перед боєм надихав поет, читаючи поему

Гайдамак з кобзою.
Малюнок І. Рєпіна. Туш. 1899 р.

Гопак. Сучасна світлина

Кобзар. Малюнок А. Базилевича

Кобза Івана
Мазепи. XVII ст.

„Шахнаме“. Такі ж традиції спостерігали і в римлян, германців, скандинавів та русичів. Армії постійно супроводжували співці-скальди, барди, трувери, менестрелі, трубадури, кобзарі, які надихали воїнів на подвиги героїчними піснями. Вони були організовані в окремі співацькі братства на зразок ремісничих цехів. Часто співцями ставали самі воїни. Недарма на народній картині ідеальний воїн „Козак-Мамай“ завжди зображеній з кобзою в руках. Багато козаків, які через рани або старість не могли воювати, брали в руки кобзу і йшли будити народ до боротьби. Адже не секрет, що саме кобзарі під час народних повстань своїми піс-

нями поширювали вісті про них по всій Україні.

Багато українських полководців, знаючи вплив героїчної пісні на дух війська, нерідко самі складали бойові пісні для своїх воїнів. У старовинній „Римованній хроніці“ (1682 рік) зазначається, що козаки, коли йшли в бій під Берестечком, співали бойові пісні-гімни, складені гетьманом Петром Сагайдачним [195, 436]. Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Іван Мазепа, Максим Залізняк та багато інших козацьких воєначальників також прекрасно грали на кобзі та були авторами пісень.

Героїка українських пісень вражала чужинців. Ось як захоплено відгукувалася 1866 року про них авторка перекладів українських історичних пісень німецькою мовою Тальві: „Визвольна боротьба проти ворогів України зродила дуже багато гарних і могутніх українських пісень. Формою і характером та сміливістю поетичних почувань вони дуже відмінні від московитських. Сміливий розмах історичних

українських пісень нагадує шотландські балади. Козак не піддається долі, а з нею бореться, бо українська пісня зродилася під свист куль, під брязкіт шабель у часі довгих воєн, що століттями кипіли від Карпат аж поза Дніпро” [168, 81].

Московські окупанти прекрасно знали вплив героїчних пісень на дух народу, і тому за будь-яку ціну намагалися знищити їх. Героїчні пісні, які будили дух народу, заборонялися, співці-кобзарі систематично переслідувалися і знищувалися каральними органами, спочатку царською охранкою, згодом ЧК—НКВД—КГБ. Ідеологічний відділ Компартії створив цілу систему боротьби з героїчними піснями. Їх переробляли, і козаки ставали „красноармейцями“, „буденовцями“, „красними партизанами“, в пісні включались „Ленін“, „Сталін“, „партия рабочих и крестьян“. За виконання ж інших патріотичних пісень будь-який українець міг отримати кілька років сибірських тaborів. Українцям дозволялося співати лише плаксиві рабські пісні, оплакувати свою долю та славити своє рабське існування. Замість дум про Сирка, Хмельницького, Богуна, пісень „І єй, но, обратя, до зброй“, „Не пора“, „Гей, степами“, пропонувалося лише

Козаки гуляють. Малюнок Т. Калинського

Кобзар. Малюнок А. Базилевича

Петро Бугай — сотник Чорноморського козацтва. Світлина поч. ХХ ст.

„Ой упав же він з коня“, „Ми славимо партію“, „Щось сьогодні я дуже сумую“ і т. д. Старовинна бойова козацька пісня „Гей, не дивуйте, добрі люди“ була перероблена на „Гей, наливайте повнії чари“. А історія зі знаменитим твором „Запорізький марш“, збереженим до наших днів сліпим народним кобзарем Євгеном Адамцевичем... Після того, як Державний оркестр народних інструментів України, в репертуарі якого був цей фантастичний твір, 1974 року побував з гастролями в Москві, „Запорізький марш“ тут же був заборонений, а всі плівки розмагнічені [195, 160]. Я добре пам'ятаю, який дикий лемент піднявся в московській окупаційній пресі, коли на першому фестивалі „Червона рута“ 1989 року вони почули старовинні козацькі та стрілецькі пісні. Це розцінювалось як заклик до повстання проти режиму. Адже вони добре усвідомлювали, чим це може закінчитися.

Протягом останніх років ми із захопленням спостерігаємо за героїчною боротьбою ма-

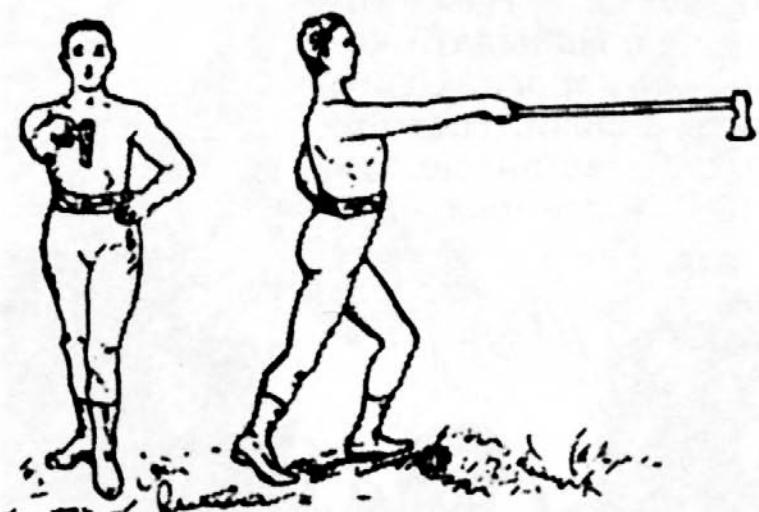
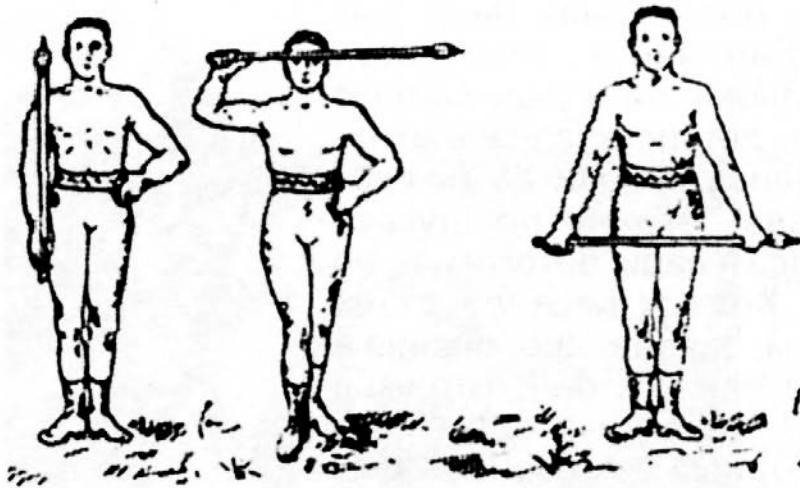
ленької гірської країни Чечні проти набагато чисельніших і краще озброєніших московських орд, які танками, тотальними бомбардуваннями і напалмом намагаються за всяку ціну загарбати цю державу, знищити її незалежність. З історії ми знаємо, що ця боротьба триває з перемінним успіхом вже сотні років, а Москві ніяк не вдається знищити волелюбний дух маленького гірського народу. У зв'язку з цим пригадується цікава історія часів чеченської війни проти московських зайд (1817—1864 рр.) під проводом славнозвісного імама Шаміля. Так от, під час тієї війни імам Шаміль сувро заборонив складати та співати в аулах плачливі пісні. „Ми воїни, ми воюємо, тому нам треба бути мужніми. Мужність не повинна ні скаржитися, ні плакати, хоч би які випробування їй

випадали", — говорив він. За порушення свого наказу він суворо карав, не дивлячись, хто перед ним — старий чи молодий, чоловік чи жінка. Одного разу він почув одну таку пісню, де оплакувалась втрача гірського аулу Ахульго, лились слези за померлими героями. Шаміль наказав негайно розшукати автора пісні і дати йому сто два удари батогом — по одному за кожен рядок пісні. Коли ж виявилось, що пісню склала його мати, імам заявив, що оскільки матір карати не годиться, він сам, як син, отримає кару за цю пісню. Шаміль тут же скинув одяг, роздягнувся і наказав своєму мюридові відлічити йому сто два нагаї. Після екзекуції імам встав, одягнувся і сказав людям: „Горці, нам треба воювати. Нам ніколи створювати пісні й співати їх та розповідати казок. Нехай співають пісень про нас вороги. Цього навчать їх наші шаблі. Витирайте слези, гостріть зброю. Ахульго ми втратили, але Дагестан ще живий і війна не скінчилася" [35, 199]. Після цього Дагестан ще двадцять п'ять років вів вперту боротьбу із численнішими у десятки разів арміями окупантів, кавказькі воїни і по сьогоднішній день є взірцем мужності в боротьбі з окупантами.

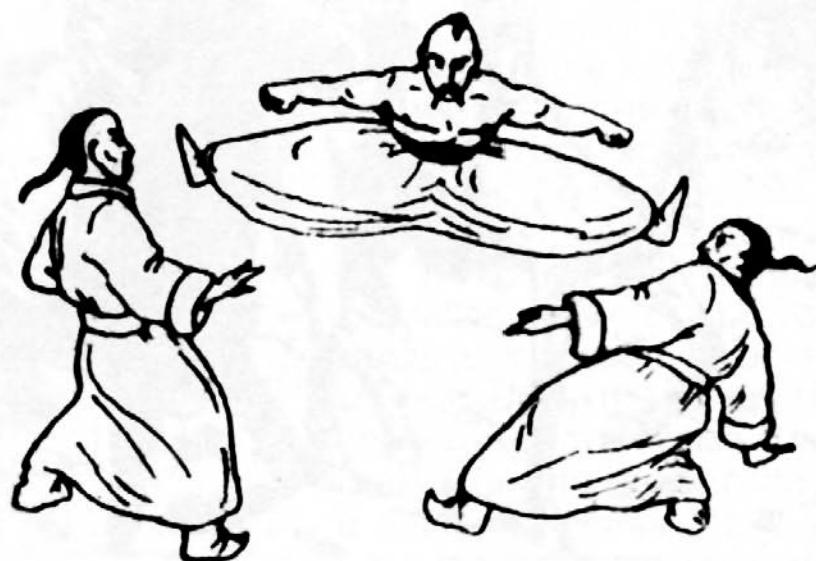
Пісня підносила не лише дух людини, а й у поєднанні з іншими вправами слугувала важливим засобом вироблення загальної витривалості організму. Сьогодні, спостерігаючи на сцені за виступами народних танцювальних колективів, ми можемо відзначити одну цікаву деталь: танцівники танцюють практично не співаючи, лише зрідка вигукуючи і посвистуючи. Але ж старовинні дослідники та очевидці, описуючи козацькі чи

Шаміль. Малюнок Є. Лансере

**Вправи з топірцями на музику
„Гей, там на горі Січ іде“.**
Січовий співаник. Коломия. 1912 р.

Бойовий гопак. Сучасний малюнок

гуцульські танці, в один голос відзначають, що танці відбуваються обов'язково зі співами. Про це говорять і Боплан, і Меріме, і Кайндль та інші. Леонід Без, у своєму листі, який ми наводили в попередньому розділі, також описує, що його навчання бойовому мистецтву пластунів „Спас“ теж обов'язково відбувалося з піснею, яка була важливим елементом тренувань. І я, пригадуючи своє дитинство, також згадую, як дідусь, навчаючи мене стародавніх бойових прийомів, також співав жартівливих пісень. Одну з них я можу навести.

Їде вояк морквяний,
Коник буряковий,
Кожушина горіхова,
Жупан лопуховий.

Пістолети з качана,
Кулі з бараболі,
А шабелька з пастернаку,
А піхви з квасолі.

Їде, їде вояченько,
Під ним коник скаче.
Надибали його свині:
— Злізай-но, вояче!

Він вихопив пістолета,
Став свиней стріляти,—
Свині кулі похапали —
Нічим воювати!

Він вихопив шабелину,
Став свиней рубати,
Свині шабельку погризли —
Нічим воювати!

Зачинає вояк наш,
З коника злізати,
Зачинає кулаками,
Свиней воювати.

Так їх дуцяв, так їх бухав,
Тими кулаками —
Котилося свинське військо,
Догори ногами!

Отакий-то вояченько —
Жупан лопуховий,
Кожушина горіхова,
Коник буряковий.

Навіть такі фізичні вправи, як відтискання від підлоги, присідання чи підтягування на перекладині дідусь вчив мене виконувати зі співом, „щоб дихання добре було“. Він, старий пластун, а також член товариства „Січ“, розповідав, що всі вправи вони виконували в такт певної пісні. Наприклад, вправи з топірцями — в такт пісні „Гей, там на горі Січ іде“, вправи вільноруч на такт пісні „Не мириєшся, милі браття“ і т. д. Зацікавившись, ми провели такий експеримент. Групі спортсменів (переважно боксерів та борців), кожен з яких міг без особливих труднощів відтиснутися від підлоги на кулаках 100—120 разів, було запропоновано провести відтискання, співаючи при цьому пісню „Гей, там на горі Січ іде“. Яким же було їх здивування, коли після виконання чотирьох куплетів вся група практично „видихлася“. Таке саме трапилося і з експериментом з при-

Козачок. Малюнок А. Ждахи

Воїн виконує бойовий танець.
Зображення на браслеті.
Київ. XII ст.

Козак танцює із зброєю

сіданнями та ударами по груші. Тобто, виконання пісні під час тренування надзвичайно ускладнює вправи і разом з тим дуже ефективно тренує дихальний апарат і витривалість воїна, що має важливе значення в бою. А крім того, сама по собі, пісня є дуже ефективним засобом психофізичного впливу на організм людини. Це підтверджують і свідчення чорноморського козака Івана Попки, в яких докладно описується стародавній козацький спосіб лікування піснею. „Пораненому не давали спати близько трьох діб; коло його узголів'я били в бубен і співали бойову пісню. Лежав він у польовому таборі чи в курені, перед його очима розкладали вогонь, блиск якого полегшував тугу, яка відчувається від втрати крові та надлишку тілесних страждань“ [149, 165—166]. Тобто, саме пісня виконувала магічну, медитативну функцію, яка дозволяла досягти бажаного психофізичного ефекту на свідомість воїна та включити приховані резерви можливості організму, в цьому випадку для лікування. А у поєднанні з бойовим танцем пісня давала змогу козакам досягти такого особливого стану свідомості, коли їх сили, в буквальному розумінні слова подесятерялись.

Тому, поєднуючи бойові вправи і танці з піснями, наші предки чудово знали, що роблять. І не дивно, що іноземці, описуючи побут козаків, зазначали, що вони цілими днями тільки співають і танцюють, а потім, в один голос, дивувалися їх надлюдській силі, витривалості і неймовірним подвигам в бою. А їм не дивуватися треба було, а просто самим попробувати б отак трішки „поспівати і потанцовати“, і вони відразу б зрозуміли, звідки та сила і витривалість береться. А козаки ж танцювали в повному озброєнні, з шаблею в кожній руці.

Крім того, самі танці виконували функції своєрідних тренувальних наборів бойових рухів і прийомів. У таких давніх військових танцях, як „Гопак“, „Аркан“, „Метелиця“, „Козачок“ чітко простежуються

зв'язки бойових прийомів, подібні до „ката“ в карате. Дослідник бойової спадщини козацтва Володимир Пилат виділяє в Гопаку надзвичайно ефективну систему відходів від супротивника, а також різноманітні способи боротьби ногами, як на землі, так і в повітрі. До них належать: „повзунці“ — способи ведення боротьби ногами проти нижньої частини тіла; „тинки“ — способи враження середньої частини тіла суперника та техніка враження на верхньому рівні, яка базується на ударах ногами в стрибку у повітрі. Тут і „розніжка“ — удар у стрибку обома ногами в сторони, „щупак“ — удар у стрибку двома ногами вперед, „пістоль“ — удар однією ногою у стрибку в сторону і багато інших. Є там багато рухів для рук, які імітують блоки і удари, особливо з шаблею, різних підсікань, підбивів тощо. Виконання парубками під музику цих зв'язок сприяло їх ефективному засвоєнню. Потім ці зв'язки відшліфувались у двобоях.

Поступово виконання цих елементів ускладнювалось. „Якщо музика перестане грати, то вони візьмуть в руки лавки, з одного кінця візьметься один, а з іншого — другий, стануть один проти другого і танцюють“, — свідчить старічний козак Микола Корж [222, I, 246]. Інший еле-

Запорожці танцюють. Зі старовинного малюнка

Танець опришків. Малюнок М. Дем'яна

Козаки гуляють. Малюнок П. Носка. 1927 р.

мент — так звані „повзунці“, коли людина у присядці, тримаючи в руках по шаблі, почергово викидає вперед ноги, таким чином рухаючись,— спочатку виконувався на землі, а потім, в міру навчання, на барилі або бочці, яка котиться. Поступово від виконання простих елементів переходили до вивчення складних і дуже складних, для яких потрібна віртуозна спритність, координація і володіння своїм тілом. Деякі з цих елементів відпрацьовували спочатку у воді (річці, ставку), а вже потім на землі (сучасні танцівники вивчають такі елементи за допомогою спеціальних акробатичних ременів-лонжів). На нашу думку, одним з випробувань для кандидата в козаки було виконання ним найскладніших елементів козацьких бойових танців „Гопак“ та „Козачок“.

Що ж до учасників згаданого вище експерименту, то вони відразу після його закінчення кинулись купувати касети з козацькими й опришківськими піснями і танцями і вводити їх у програму своїх тренувань. І результати не забарілися.

2.7. Система вояцького вишколу в Україні. Січова школа. Вояцькі випробування у козаків та опришків. Вояцька присяга

Про існування потужної системи козацького вишколу є багато історичних свідчень. Як доводить Еріх Ля-сота, посол австрійського імператора, козаки з молодих років вправляються у військовому мистецтві [110, 106]. Те саме свідчить і Альберто Віміна: „Козаки не вивчають ніяких наук, крім військової“ [235, 7]. У анонімного автора брошури „Поразка татар і турків, завдана Замойським“, яка була надрукована у Франції 1590 року, читаємо, що „козаки — войовничі, хоробрі солдати, народ відважний і невгамовний, у переважній більшості складається з вигнанців, які до них прибувають вдосконалюватися у воєнному мистецтві“ [231, 1—2]. Ще раз підтверджується факт, що бойове мистецтво на Січі було на надзвичайно високому рівні, раз звідусюди туди з'їжджались воїни вдосконалюватись у ньому.

Козача школа. Малюнок А. Монастирського. 1912 р.

Козак-переможець. Малюнок Т. Калинського

Взагалі на Січ потрапляли такі типи людей:

1) люди, котрі добре володіли бойовими мистецтвами — городові козаки, шляхта, колишні солдати та найманці різних армій світу. Ці люди, пройшовши певні випробування, відразу записувались до певних куренів і могли брати участь у походах;

2) люди, які менше володіли або зовсім не володіли

бойовими мистецтвами — селяни, ремісники, визволені невільники. Вони під керівництвом досвідчених у військовій справі козаків протягом певного періоду часу освоювали козацькі бойові мистецтва, проходили випробування, і лише тоді ставали справжніми козаками. У

старовинних описах козацького побуту підкреслюється, що кожний десятник, окрім 10 товаришів, мав під своїм началом ще від 30 до 50 новаків, яких школив і випробовував на козаків. Курінний отаман також, крім функції керівника, виконував роль своєрідного тренера-наставника бойових мистецтв, адже в кожному курені були свої бойові традиції, свої секрети майстерності, які суверо оберігалися.

Початковий козацький вишкіл тривав, як правило, три роки: „Хто хотів стати козаком — мусив наперед служити три роки у старого козака за чуру. Чура (слуга) робив усяку роботу. Носив за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Щойно потім, коли вивчився від того козака орудувати зброєю і набирав справності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю:

Козацький пастух. Малюнок П. Гурського

рушницю, шаблю, спис, лук і стріли” [68, 97]. Так само і в кубанських козаків вступний вишкіл у станицях теж становив три роки. Лише після цього козак поступав у військо. Це підтверджував і Боплан, який писав, що до козаків приймали лише того, хто пробув на Запорізькій Січі певний час і здійснив один морський похід;

3) крім того, козаки звозили на Січ своїх дітей та сиріт з усієї України, які в січовій школі поряд з іншими науками вивчали з дитячих років військове мистецтво. На Січі їх називали молодиками: „молодики з маленства навчалися верховій їзді, стрільбі з рушниць і луків, метанню списів, гартуватися в хоробрості” [19, 77]. За свідченням А. Скальковського „молодиків у школі і не в школі вчили: Богу добре молитися, на коні реп’яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці влучно стріляти і списом добре колоти” [169, 262].

У ті часи, коли не було антибіотиків і Червоного хреста, технічних чудес на зразок кондиціонерів, залежність людини від зовнішніх умов природи була надзвичайно великою. А в умовах війни, коли хвороби, які зараз легко лікуються, викошували цілі міста, коли військо могло просто замерзнути у степу, чи згинути від спраги у пустелі, така залежність подвоювалася. Тому одним з найважливіших моментів було загартувати своїх воїнів так, щоб вони могли не боятися сурових природних умов. Січовики особливу увагу приділяли саме загартуванню майбутніх воїнів, зокрема, як свідчить у своїх подорожніх нотатках словацький проповідник і дипломат Даніел Крман: „Синів, народжених мимо Січі, вони з малечку привчають до військової майстерності і дисципліни, а також до голоду, холоду й жари, уміркованості й чистоти. Саме тому, коли декому за лютого морозу відмерзнуть руки чи ноги, все це байдорог переносять, не жаліючись навіть на суворість погоди” [93, 112]. Тому молодики

Козак в погоні за татарами. Малюнок П. Андрусіва

Запорізька Січ. Сучасний малюнок

майже протягом цілого року купалися в Дніпрі, влаштовуючи своєрідні змагання з плавання проти течії та пірнання у воду. Для цього старшина впускав у воду люльку і молодики навипередки пірнали, щоб дістати її з дна. При цьому особливо почесним вважалося взяти люльку з дна без допомоги рук, одними зубами і так винести її на поверхню.

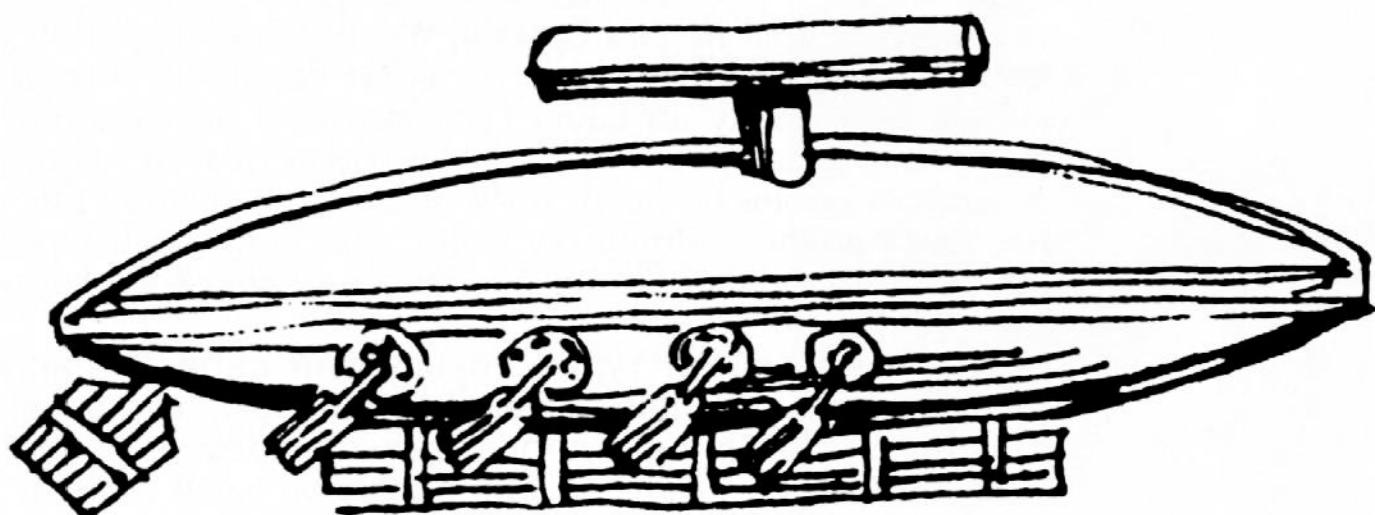
Крім того, їх вчили і лікарської справи: вони вивчали лікувальні можливості рослин і їх вплив на людський організм. Тому козаки славились як неперевершені лікарі: „Українці-козаки тим і відрізнялися здавна, що не потребували послуг лікарів-професіоналів. Кожен козак у старовину, при своєму воїовничому способі життя, за необхідності ставав сам для себе лікарем. У поході ніколи було лікуватись у лікарів. І козак знов, що роби-

Козацька багатостволна гармата
(т. зв. шмигівниця або органка)

ти, коли станеться чоловікові рана або інша яка „хвороба“,— знат, які трави і зілля легше і швидше всього ставить людину на ноги, що треба робити людині при внутрішніх хворобах. Ці знання старих дідів-козаків, переходячи з роду в рід, частково дійшли до нашого покоління, більшість же рецептів — втрачено.

Майже всяке зілля для козака було цілющим: одне — в одному випадку, друге — в другому. Всім їм він знат толк, всім дав свої імена, з усіх добував цілющу силу. Теперішні покоління козаків знають ледве половину попередніх, стародавніх назв рослин, силу ж їх розуміють дуже небагато” [23, 337]. Досить сказати, що козакам вдавалося лікувати настоями трав навіть таку небезпечну хворобу, як сказ, для лікування якої сучасна медицина на придумала нічого кращого, як приписувати хворим надзвичайно болючий курс з 39-ти уколів у живіт. Козаки ж ефективно лікували цю страшну хворобу за допомогою настоїв і порошків з таких рослин, як звіробій, березка і дрік [23, 325]. Подібні свідчення знаходили в „Описі України“ Боплана: „Бачив я хворих козаків у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими. Мав я машталіра (візника), який неодноразово видужував, уживаючи ліки, яких не визнають ні лікарі, ні аптекарі. Інші ж козаки брали попіл і так само змішували його з горілкою, усе це випивали і також видужували. Чеодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, за-

Козацький підводний човен

Запорізьке лікування. Малюнок О. Герасимова

моченою власною слизою; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам.

Отже, у цій країні, як і в багатьох інших, дотепна вигадка породжується самим життям” [15, 81].

Надзвичайно великою майстерністю відзначалися козацькі костоправи, котрі вправляли вивихи без рентгену, навпомацки виявляли та ефективно складали переломи, зміщення і т. д.

Про рівень майстерності козацьких костоправів свідчить одне з їхніх випробувань: слід було зібрати у закритому мішку розбиту посудину. Навряд чи подібне завдання буде під силу виконати сучасним медичним світилам.

Взагалі, козацька система була системою виживання в екстремальних умовах. Вона розвивала в людині кмітливість, винахідливість, уміння не лише пристосуватися до будь-яких умов, а й ефективно використати їх на свою користь.

Надзвичайно яскравий приклад такої козацької кмітливості подає Боплан: „Це мені нагадало одного козака, якого я стрів на ріці Самарі; той козак варив рибу у дерев'яному цебрику, який польські вершники і козаки чіпляють ззаду до сідла і напувають з нього коней. Для цього козак розпікав на вогні круглі камінці і кидав їх у відро; робив це доти, доки вода не закипала і риба не зварювалась. Спочатку воно видалось мені дуже простацьким, однак це не позбавлене здорового глузду” [15, 81–82].

Коли поляки чи турки обвішували себе та своїх коней сумками з припасами та білизною, то козаки винайшли особливе сідло, сідельна подушка якого була одночасно і сумкою для запасної зміни білизни, запасних шароварів та сорочки; це дозволило їм ефективніше діяти в бою (адже з мішком за плечами шаб-

лею не дуже помахаєш) і виробляти різні прийоми гарцювання на коні. Крім того, козаки ввели у військове мистецтво вміння будувати табір з возів, дихати під водою за допомогою очеретини, винайшли перші у світі ракети і гранати, поставили гармату на колісний лафет (Хмельницький), винайшли багатоствольну гармату, перші патрони та патронташ (ладівницю), підводний човен, використовували в бою ножі, запхані в ствол рушниці тощо.

У період найвищого піднесення козацтва, який припав на XVII—XVIII століття, Запорожжя стало своєрідною школою лицарства для молоді. Батьки з усієї України мали за честь послати своїх дітей на Січ „скуштувати козацького хліба“. Лише покозакувавши певний період часу, молодий хлопець міг одружуватись і ставати повноправним членом громади — господарем.

У той самий час на Західній Україні подібною школою лицарства стали Карпати. Серед верховинців виробився звичай, коли майже кожний парубок ішов на деякий час в опришки. Після такого випробування юнак вважався зрілим і навіть міг гідно посватати дівчину, яка запитувала у батьків нареченого: „А чи вміє володіти топірцем, чи був в опришках?“ [237, 34]. Тому в ті часи в селах Великої України важко було знайти господаря, який замолоду б не козакував, а в горах — верховинця, котрий в молоді роки не був би в опришках. Все це сприяло широкому поширенню бойових мистецтв серед народу, в середовищі якого вони збереглися до наших днів, незважаючи на те що наші військові центри були знищенні окупантами.

Перед посвяченням в козаки проводилися певні випробування. В історичних джерелах збереглося багато описів таких випробувань. Зокрема, козак мав приборкати дикого коня, розрубати шаблею підкинуту хустину, поцілити кулею на льоту підкинуту дрібну монету або загасити пострілом свічку, переплисти на човні Дніпрові пороги, довести свою вправність у боротьбі та фехтуванні. Адже, як зазначав англійський дипломат Клаудіус Рондо, „до звання лицаря допускаються в їх товаристві лише люди дуже сильні й добре збудовані“ [156, 446]. Після цього козаки складали присягу на

Верховинець. Малюнок М. Дем'яна

світлій зброї, клянучись у вірності товариству. Така присяга на зброї має дуже давнє походження, адже відома ще із сколотських часів. Великі київські князі Олег, Ігор та Святослав, укладаючи договори з Візантією, також клялися своєю зброєю, вірячи, що коли хто-небудь з них порушить дане слово, то обов'язково прийме смерть від власного меча [146, 34, 45, 78]. Справжнім козаком-воїном вважався лише той, хто відбув хоча б один військовий похід, подібно як у сколотів той, хто вбив хоча б одного ворога.

Подібні випробування існували і в карпатських опришків. Довбуш, за переказами, давав новобранцям такі випробування сили, спритності та реакції: спочатку слід було витягнути топірець, затягти Довбушем в дерево, потім треба було підняти колоду із землі, а колода така, що чоловік її не обійме. Того, хто підійме один її кінець, Довбуш відбирає, а хто не міг, тим казав, аби йшли та ґаздували. Друге випробування було таке: перейти через прірву по свіжо-облупленій смереці. Крім того, слід було перескочити через палаюче колесо, яке на величезній швидкості скочувалось з гори. Були змагання з боротьби, метання топірця та стрільби з рушниці. Побутували і такі випробування, які вимагали значної психофізичної підготовки. Наприклад, новак мусив втримати на долоні гарячий вуглик. Або на сміливість: хлопці клали руку на ковбасу, Довбуш замахувався і бив топірцем, хто відсмикував руку, того в загін не брав. І випроба на чесність: коло новака опришки непомітно розсипали десяток монет і дивилися, як зізнавався, що знайшов усі десять,— можна брати. Якщо ж утаїв хоч одну монету,— не брали, бо ж зрадить (такий іспит зафікований і на Запорізькій Січі [181, 214]). Тому хлопці, які

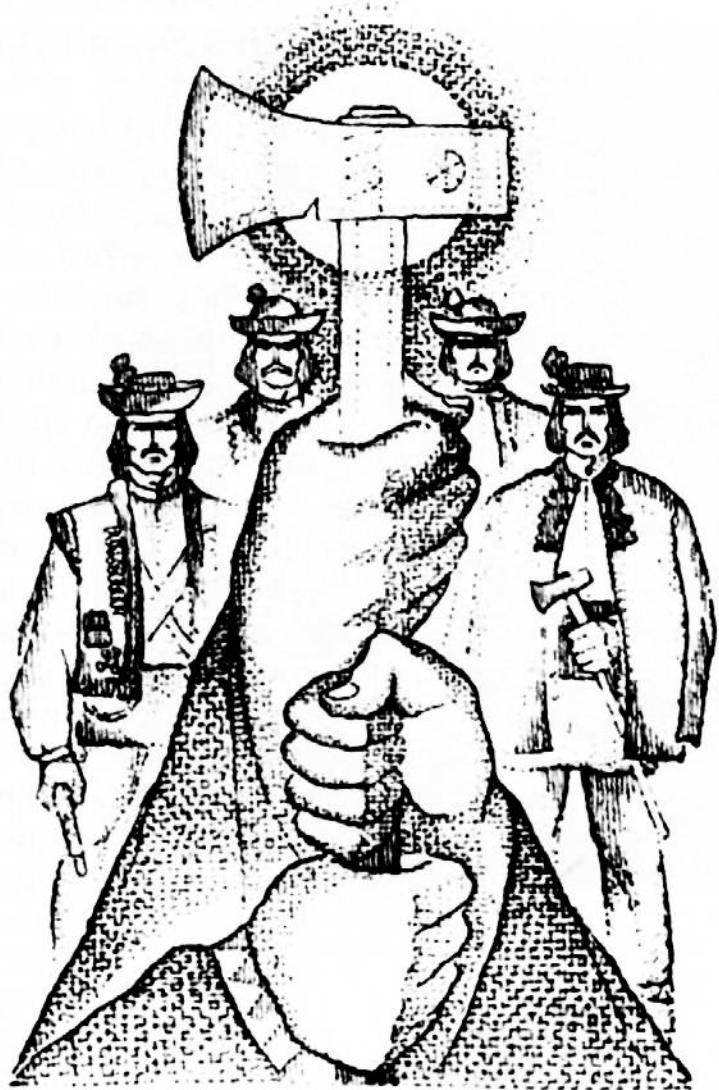

Довбуш випробовує опришків.
Малюнок М. Дем'яна

проходили ці випробування, потрапивши в полон, навіть на тортурах не видавали нікого з товариства. „Не чув. Не бачив. Не знаю. Не був там“, — такі відповіді фіксують судові документи тих часів. Та й козаки на тортурах сміялися і глузували зі своїх катів або подавали такі неправдиві відомості, які призводили до поразки ворогів.

На Лемківщині кандидат в опришки повинен був, передусім, виявити велику второпність, силу, витривалість, мусив мати вправне око — стріляти, висліджувати небезпеки. Крім того, він мав також пройти певну перевірку: перестрибнути річку Дунаєць, не замочивши ніг, вистояти на сторожі цілу добу під час найгіршої негоди або пройти вночі крізь найгустіший ліс, щоб принести вістку від іншої ватаги чи доставити з села харчі для товаришів-збійників [185, 237]. Після проходження випробувань опришки, як і козаки, присягали на зброї (здебільшого на топірцях та пістолях), що не відступлять в боротьбі і не зрадять товариства. Опришки Ян Ляцький і Вавжинець „присяглися між собою, що жоден не буде розповідати про другого. Хоч би їх на порох мали спалити“. Опришкові Андрію Пилип'яку, коли він вступив у загін Довбуша, наказано було „присягти на стрільбу, що він не покине своїх побратимів“ [45, 222]. Така присяга вважалась священною, її суверо дотримувались не тільки опришки, а й селяни, які допомагали їм, і навіть жінки і дівчата. В одній з пісень розповідається, як дівчина змушеня до кінця зберігати таємницю, яку їй довірив коханий опришок, бо присягала на пістолі:

Закувала ми зозуля, та на перелеті,
Присягала дівчинонька та на пістолеті,
Присягала, присягала, гадочку гадала:
Щоби тото пістолятко куля розірвала,
Та що я так молоденька на нім присягала [45, 222].

Опришківська присяга. Малюнок М. Дем'яна

2.8. Жінки-воїни в Україні. Питання про амазонок

У попередньому розділі йшлося про те, що в карпатських опришків навіть жінки та дівчата активно включалися у боротьбу. Причому, як свідчать історичні документи, жіноцтво не лише постачало опришків харчами та інформацією, а й само нерідко брало участь у походах та бойових операціях. Відомий історик Володимир Грабовецький довів, що бойовим соратником Олекси Довбуша до кінця діяльності була його дружина, учасниця всіх його походів [45, 232]. У походах брала участь і дружина Василя Баюрака, наступника Довбуша, а також дружини інших опришків. Той же В. Грабовецький та інші історики наводять й інші приклади участі українського жіноцтва у війнах. Так, в часи визвольної війни українського народу жінки разом з чоловіками боролися проти польської шляхти. Наприклад, в загоні селян Сулимова брала участь вдова Ганна Собчиха, вдова Храплиха з сином Франческом. Серед повсталих селян Голинця в нападі на панський двір взяла участь вдова Мостиха; у загоні теребовлянських повстанців була вдова Куцилиха з трьома синами. У групі селян Соснова діяла Анушка Гулянка зі своїм сином Іваном. На Калущині відзначилася Мочиха Тесля, в Білому Камені діяла Козачиха. У розправі над паном Юрієм Семигинівським, у загоні будзанівських міщан, брала участь жінка Костиха з сином Іваном, „стара“ Пилипиха з синами Паньком і Василем. До складу загону повсталих міщан Товсто-го і Сатанова вхо-

Ватажок опришків Юра Драгірук із Жаб'я, стрячений в Коломиї 1866 року, та його дружина.
Світлина Й. Буткевича з Коломиї

дила жінка Козачиха [46, 124]. Коли поляки захопили козацький табір під Берестечком, вони знищили там „велику кількість жінок і навіть малих хлопців“ [163, 121]. Під час штурму поляками замку у Трилісах загинув офіцер Струс, „якого баба два рази косою вдарила, коли він увірвався до замку“ [163, 129]. Сестра козацького полковника Івана Донця у ролі кіннотника брала безпосередню участь у боях проти польської шляхти на Волині 1649 року. Під час однієї з атак загинула [121, 294].

Українські жінки часто ставали розвідницями, допомагаючи козакам зібрати необхідну інформацію. Так, одна розвідниця, яку послали з козаком під виглядом подружжя, побува-ла аж під Krakowom [165, 203]. А знаменита сотниківна Орися Завісна, котра керувала облогою фортеці Буші, щоб не здати її ворогам, підпалила пороховий погріб і висадила її разом з безліччю поляків у повітря. Про активну участь українок у цій війні свідчить те, що вони висунули своїм чоловікам клич: „Волю здобути або дома не бути!“, який можна порівняти хіба що зі знаменитим спартанським: „З щитом або на щиті!“

Та й пізніше, в наші часи, жінки-воячки в Україні явище не таке вже й рідкісне. Знамениті січовички Олена Степанівна та Софія Галечко, дівчата-партизанки в рядах УПА, всіх і не перелічити. І надзвичайно високе становище української жінки в суспільнстві, порівняно з іншими народами, і давній звичай сватання дівчини до хлопця, який зберігся лише в Україні, свідчать про те, що українцям з давніх-давен притаманний культ поклоніння жінці-Матері, яка дає життя. Спробуймо відшукати його витоки саме у традиційній військовій культурі українців.

З найдавніших грецьких міфів доходили до нас згадки про таємничих амазонок, жінок-воїнів, котрі успішно воювали з різними народами. Вони були настільки сильними і могутніми, що греків на боротьбу з ними змушений був вести сам Геракл. Пізніше, у V ст. до н. е., Геродот в „Історії“ також описав амазонок і вивів від змішання амазонок зі скі-

Подвиг Орисі Завісної
Зі старовинного малюнка

Софія Галечко —
хорунжа Січових
стрільців

Битва амазонок з греками

Амазонка у сколотському одязі готується до бою. Малюнок на давньогрецькій вазі

фами походження народу сарматів. У сарматів, як відомо, дівчата вивчали військове мистецтво нарівні з парубками і жодна з них не мала права виходити заміж, поки не вб'є хоча б одного ворога, або помирали неодруженими, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм. Що ж до амазонок, то римський історик Помпей Трог, описуючи їх похід на Афіни (XIV—XIII ст. до н. е.), зазначає, що амазонок у їхньому поході на Афіни супроводжувало союзне скіфське військо на чолі з царевичем Панасагором. Отже, скіфи і амазонки воювали спільно ще задовго до Геродота, котрий об'єднав їх, пояснивши таким чином виникнення сарматського етносу, який сформувався лише на рубежі IV—III ст. до н. е. А в іншому місці той же Помпей Трог вже прямо вказує на сколотське походження амазонок: „Історія сколотів дуже багата і величава. Вони мали славний початок, а також імперію з величезними подвигами їхніх мужів і чеснотами їхніх жінок... Вони заснували Парфію і Бактрію, а їхні жінки — королівство амазонок“ [142, 31].

На думку деяких вчених, амазонки як жіноча військова формaciя виникли ще в четвертому тисячолітті до нашої ери, коли, у зв'язку з величезним розселенням арійських племен з території Правоукраїни по величезних територіях Європи і Азії, залишки цих племен, котрі залишились на батьківщині, змушенні були для захисту від численних ворогів подвоїти свою військову могутність, організувавши жіночі військові дружини. Оскільки ще від часів Трипілля у наших предків були відчутні силь-

ні впливи матріархату, ця міра не викликала спротиву в арійському суспільстві.

Щоб краще зрозуміти таку структуру, перенесімось в Африку на початок XIX століття. У ті часи племена зулусів, котрі жили на півдні континенту, знаходились на переході від первіснообщинного суспільства до класового та переживали, подібно до первісних арійців, „героїчний вік“. Для ведення широких завойовницьких походів необхідні були значні військові сили. Тому військову службу в зулусів несли не лише чоловіки, а й жінки, які об'єднувались в окремі полки та жили в окремих поселеннях, у суворій ізоляції від чоловіків. Відповідно, існували і чоловічі військові поселення, куди суворо заборонявся доступ жінкам. Подібні військові структури були і у давніх арійців. Ці факти проливають світло на таємницю виникнення Запорізької Січі та західноєвропейських лицарських орденів, як чоловічих військових союзів, куди не допускали жінок. Щодо Січі, то деякі іноземні хроністи прямо говорять про це: „Оскільки запорожці самі не мають жінок, їм заборонено затримувати будь-яку жінку більше одного або двох днів, щоб, само собою, могли бути напоготові й відважніші у війнах. Це мають від амазонок, котрі колись мали королівство недалеко від цих країн“ [93, 36]. В іншому місці цей же хроніст прямо говорить, що амазонки жили саме в Україні, біля Дніпра: „Правдоподібно, що ці запорожці успадкували багато чого від амазонок — цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра“ [93, 113]. Підтверджує це свідчення і старовинна козацька пісня про знаменитого козака Супруна, який, потрапивши в ординський полон, пише

Амазонка на коні.
Статуетка, знайдена поблизу Євпаторії.
ІІІ ст. до н. е.

Амазонка в бою.
Давньогрецьке зображення

лист до своєї сестри, котра, перемігши бусурманів, визволяє брата з полону та дорікає йому за те, що не попередив її про похід:

Ой не знав козак,
Ой да не знав Супрун,
Та й де славоньки зажити,
Ой да зібраав військо,
Славне запорізьке,
Ой да пішов орди бити.
Ой що в суботу проти неділеньки
Супрун з ордою стявся,
Ой, а в неділю до сходу сонця
Та в неволеньку попався.
Ой почали превражі бусурманці
Та Супруна в'язати,
Ох і став Супрун превражим бусурманцям
Та всю правдоночку казати.
— Ой не в'яжіте, превражі бусурманці,
Та й назад рученьками,
— Ой, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Накажіть аж до кошового,
Аж до товариша мого:
Ой нехай же він Супрунове добро
За безцінок збуває,
Ой нехай же мене, козака Супруна,
Із неволі викупає.
— Ой то не слава, то не козацькая,
За безцінок ізбувати.
Ох і лучче б тебе, козака Супруна,
Нам та й у вічі не видати!
— Ой, що ви, хлопці, преудалі молодці,
На що нам биться, на що воюватися,
Будем примиряться.
— Ой підождіте, премилі браття,
Дайте до сестри знати!
— Уже ж писали, вже й переписали,
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Ох і ведіть же мене в чисте поле
А з моїми козаками.
Ой і в чистім полі, в широкім роздолі,
Сизий орел пролітає,
Ох і стоїть військо славне запорізьке,
Ох так, як мак процвітає.
Мабуть, мої листи до неї не доходять.

Кубанські козаки в німецькій армії.
Праворуч козачка. Світлина 1942 р.

Ой, вже ж мої дрібні слізки
 Та все марно переходятя!
 Гей, а не вспіла а рідна сестра
 Супрунові листи получить,
 Як почала своїм добрим конем,
 Як огнем, летіти.
 – Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
 Чом не дав до сестри знати?
 Почав битись, воювати,
 Не дав сестрі знати.
 Ой не вспіла тая сестра
 З коника упости,
 Почала бусурманців в полон гнати.
 – Ох і зоставайся здоров, милий брате,
 та й давай же ти сестри завчасувже знати.
 – Сестро ж моя дорогая,
 Яка ж ти слуга сильная! [148, 587—588].

Близький до цієї пісні і народний переказ про хороому козачку Стешу, котра воювала татар і турків, який побутує в Павлоградському районі на Дніпропетровщині. Ім'ям безстрашної козачки навіть назване село Стешино-Чорноглазівка [183, 129].

Як свідчать античні історики та дані археологічних розкопок, покровителькою амазонок була Велика Мати і бог війни Арей, які пізніше трансформувалися у народній свідомості в образи Пресвятої Покрови і Юрія Змієборця (до речі, саме вони були покровителями славного Запорізького війська і козацтва взагалі).

Про амазонок згадують не лише античні джерела, про них широко пишуть і середньовічні автори. Історіограф Карла Великого Павло Діакон (728—800 рр.) в своїй „Історії лангобардів“, розповідаючи про просування лангобардів на південь, описує їх зустріч з амазонками, які заступили їм дорогу через ріку. Після боротьби однієї з амазонок із вождем лангобардів жінки змушені були пропустити їх [44, 105]. Козьма Празький у „Хроніці чехів“ розповідає про чеських дівчат, котрі жили окремо від юнаків і навіть воювали з ними, називає їхню фортецю Девин біля Пра-

Амазонка верхи на вовкові.
Рунічний камінь зі Швеції

Козачка Стеша. Малюнок А. Базилевича

ги. Така обшина жінок-воїнів у Богемії збереглася аж до середини XV століття, її описав видатний італійський історик і поет Сільвій Пікколоміні (1405—1464), який згодом став папою Пієм II [44, 105]. „На захід від Русів — царство жінок”, — сповіщає Ібрагім ібн-Якуб, а Адам Бременський розміщає землю амазонок на пограниччі із шведами, десь на узбережжі Балтійського моря (в ті часи, як відомо, заселеної слов'янськими племенами). Пріск Панійський, описуючи побут наших предків гунів (деякі вчені наполегливо намагаються зробити їх то китайцями, то мадярами, то монголами або навіть євреями, хоча археологічні дані і навіть деякі пласти лексики гунської мови („мед“, „страва“, „квас“) переконливо свідчать про їх слов'янське походження), зазначає, що жінки гунських вождів жили в окремих поселеннях. Наприклад, перша жінка Атілли Крека чи жінка Бледи, одного з його помічників, подібно як у пізніші часи княгиня Ольга, жили у поселеннях, довкола яких були дерев'яні огорожі. Всередині стояли дерев'яні будівлі, прикрашені різьбою, кімнати яких були досить високі. Там Крека приймала послів та вирішувала державні справи. І що цікаво, жінки гунської знаті брали участь у походах нарівні з чоловіками.

У наших давніх письмових джерелах амазонки згадуються у „Повісті минулих літ“ та в „Азбуковнику“ XV ст. Також іноземні автори, описуючи військові походи наших предків, часто засвідчують участь у них жінок-воїнів. Візантійський патріарх Никифор, змальовуючи битву ромейів з аварсько-слов'янським військом, котра відбулася 626 року під Константинополем, зазначає, що: „серед тіл загиблих були і жінки склавинки“ [28, 161]. Слов'янки брали участь і в болгарському поході русів 811 року на Візантію, на це вказує анонімний автор часів правління імператора Лева Вірменина [28, 173]. І що найцікавіше, амазонки воювали навіть в армії Святослава Завойовни-

нівському, які після хорватської і східнослов'янської кампанії відступали від Балканського півострова.

Зображення жінок в армії Святослава.
Малюнок з Радивилівського літопису

ка, що підтверджують грецькі автори, зокрема Скіліца. Так, описуючи бої русів Святослава з ромеями під болгарською фортецею Доростолом 971 року, Скіліца зазначає: „Знімаючи обладунки з вбитих варварів, ромеї знаходили поміж них мертвих жінок в чоловічому одязі, які бились разом із чоловіками проти ромеїв“ [103, 130]. Це підтверджує і малюнок з Радивилівського літопису, де серед воїнів Святослава, котрі пливуть на кораблі, зображені жінки.

Жінки-воїни згадуються також у давньоруських билинах під назвою „поляниці“, що означає — богатирки. Так, у билинного Святогора, праобразом котрого слугував саме князь Святослав Завойовник, є дружина „поляниця“, вона супроводжує його у походах, наділена частиною своєї величезної сили. Ця жінка є настільки сильною, що легко піднімає самого отамана Іллю Моровця разом з його богатирським конем. Й інші билинні героїні часто перемагають у поєдинку чоловіків. Дружина сотника Ставра Годиновича Катерина Іванівна у борецькому поєдинку перемагає кращих богатирів князя Володимира, самого ж Володимира вона перемагає у стрільбі з лука та грі в шахи. Інша жінка — Настасія-королівна — також перемагає богатиря Дуная Івановича у стрільбі з лука. Заслуговує на увагу вид змагання із стрільби з лука, в якому жінки-богатирки Катерина і Настасія перемагають чоловіків — князя Володимира і Дуная. За ціль у цій стрільбі слугував перстень, за яким стояв вstromлений лезом до нього ніж. Стріла (очевидно, без наконечника) повинна була пролетіти крізь перстень і, ударившись об ніж, розділитися на дві половинки, котрі повинні бути абсолютно рівними. Виконання цього прийому вимагало просто віртуозного владіння луком і те, що так стріляють саме жінки свідчить про їх професійну підготовку, причому надзвичайно високого рівня.

Цікаво, що згадки про жінок-борців, котрі перемагали чоловіків, існували по всій Україні. Згідно звичаєвого права жінки могли брати участь у поєдинках навіть з професійними, так званими „мандрівними борцями“ і часто отримували перемоги над ними [193, 249—250]. Найдовше (до кінця XIX ст.) традиції боротьби хлопців з дівчатами збереглися у нащадків запорізьких козаків на Чорноморії: „Єсть так, що хлопці боряться поміж со-

Фрагмент мініатюри
з Радивилівського літопису

бою, а як коли, то й з дівчатами. Раз таким робом, як почали хлопці боротися з дівчатами, вишукалась така дівчина, що який парубок надійде до неї, то вона його „так і брякне об лід“. Та на силу вже знайшовся такий, що як ударив її через голову об лід, то вона зовсім зомліла — водою одливали її. Але мимо того всього сю „бідову дівку“ всі хвалили за хоробрість, завдаючи сорому тим парубкам, що вона об лід била“ [91, 6].

Також, в билинах є вказівки про те, що у підпорядкуванні саме княгинь знаходились значні військові загони. „Гой, єси, Іван Годинович! Візьми ти у мене, князя, сто чоловік могутніх руських богатирів; у княгині ти бери інші сто!“ На підтвердження цього у скандинавській сазі про Олафа, сина Тріггвієвого, знаходимо також звістку про те, що у русів жінки князівські утримували половину дружини і отримували з казни гроші для її утримання [48, 343]. Це підтверджують і літописні повідомлення про те, що княгиня Ольга мала свій власний замок Вишгород, на утримання якого виділялася одна третина данини, котру брали в древлян [48, 300]. Крім того, їй належали і навколошні села, такі як Ольжичі, Будутине та інші. У дружини Володимира Рогніди також був свій двір на Либеді, котрий перейшов до її дочки Предслави, а також місто Ізя-

слав [48, 136]. Отже, жінки в ті часи нерідко були власницями великих маєтків, що зафіксовано і у „Руській Правді“: „що на ню муж возложив, тому ж є господиня“ [48, 132].

Більше того, давньоруські жінки активно займалися і зовнішньо-політичною діяльністю, що зафіксовано в договорі князя Ігоря з Візантією 944 року. У цьому договорі перераховуються уповноважені посли від князя і бояр, які повинні представляти їх інтереси у Константинополі. Що характерно, княгиня Ольга, незалежно від чоловіка, теж має свого окремого уповноваженого посла Іскусеві. І від бояр та знатних

Княгиня Ольга перевозить князя Ігоря в човні.
Малюнок П. Андрусіва

жінок, посли є як від чоловіків, так і від жінок, що вже само по собі свідчить про надзвичайно високе становище жінок в давньоруському суспільстві.

Таке ж становище збереглося і в козацькі часи. У XVI—XVII століттях незалежності української жінки-шляхтянки могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни. Бо в той час, коли в Європі теологи і вчені ще дискутували на тему чи в жінки є душа, українські шляхтянки були рівноправними з чоловіками, мали такі ж громадянські права, особисту незалежність. Жінки були членами церковних братств, засновували монастири, школи, видавали книжки, вільно обирали собі нареченого, самі розпоряджались своїм майном, управляли ним, розривали шлюб і, навіть, воювали. Щоб підтвердити це, достатньо проаналізувати життя і діяльність жінок із визначних українських родин того часу.

Олена Горностаєва, що походила з родини князів Чарторийських, була фундатором Пересопницького монастиря, де збереглося знамените Пересопницьке Євангеліє, написане живою українською мовою (1556—1561). Олена склала для цього монастиря оригінальний статут, заснувала шпиталь для вбогих і недужих, а також школу для дітей.

Ганна Гойська в XVI столітті заснувала Почаївський монастир, де була друкарня, а Раїна Ярмолинська — Загаєцький монастир.

Софія Чарторийська відкрила у своєму маєтку Рахманові на Волині друкарню і сама перекладала з грецької українською мовою книги Святого Письма.

Раїна Вишневецька (1589—1619) підтримувала православну віру, надавала допомогу Густинському, Агарському, Латинському монастирям, а також відомому церковному діячеві, ігумену Густинського монастиря Ісаї Копистинському.

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна була однією із засновниць Київського братства, монастиря, а також школи при ньому, шпиталю для дітей міщан і шляхти [121, 150—151].

Коли ж їм доводилось брати зброю в руки, жінки також ні в чому не поступалися чоловікам. Так, Ганна Борзобагата-Красенська управляла казною Луцької

Анна Ярославна — королева Франції

Битва амазонок з греками. Давньогрецький рельєф

дуючи гайдуками з гарматами, мужньо відбила атаки шляхти і розгромила її військо.

Добре знала закони і вела судові справи Софія Ру́жинська, волинська княгиня, яка на чолі шеститисячного війська з музикою і прапорами приступом здобула 1608 року замок князів Корецьких у місті Черемоші, спалила його і пограбувала містечко [121, 150—151].

Можна навести ще багато подібних фактів, котрі свідчать про особливe становище жінки в Україні. На жаль, всі ці історичні матеріали радянська псевдонаука, як завжди, послідовно і вперто ігнорувала. Амазонок „поселяли“ то на Кавказі, то в Малій Азії, лише, не дай Боже, на Україні, адже українцям нема чого задумуватись над своїм славним минулім, вони мусять знати лише те, що вони кріпаки, і їм потрібно справно годувати окупанта. Лише з розпадом СРСР, коли впав кривавий тоталітарний режим, стало можливим від-

єпархії, робила наїзди на маєтки сусідів-шляхтичів, навіть відмовлялася виконувати накази і вимоги самого короля. Коли проти неї було органіоване загальне ополчення цілого воєводства, то ця безстрашна жінка одягнула панцир і, ору-

крито говорити про такі речі. 1993 року відомий львівський вчений професор Іван Денисюк видав надзвичайно цікаву книгу „Амазонки на Поліссі“, у котрій, на основі численних джерел, переконливо доводить, що саме на Поліссі було місцезнаходження таємничої країни амазонок. А сама назва „амазонки“ є нічим іншим, як перекрученим грека-

Січовички виконують вправи.

с. Печеніжин Коломийського повіту. Світлина поч. ХХ ст.

ми словом „омужені“. На підтвердження цього професор Денисюк наводить унікальні фольклорні матеріали, записані у себе на батьківщині, та замовчувані раніше історичні дослідження. Ще у XVII були згадки про існування таємничих могил цих жінок-воїнів у Ратневі на Поліссі. Виявляється, у стародавніх волинських колядках оспівуються дівчата та жінки-войовниці, вихваляється їх мужність, войовничість:

Жіночий Залізний курінь УГА. Світлина 1919 року

— *Моє дитя а Настуненько,
Поїдь, поїдь на війнонъку!
Поперед війська — намовонъка.
А назад війська — погодонъка.
Насеред війська — розмовонъка.
Вона матінки не послухала,
Наперед війська виїхала,
Ой виїхала, ще й викрикнула,
Шабелькою та й вимахнула* [51, 10].

Є тут і вказівки на окремі поселення таких жінок войовниць окремо від чоловіків.

Й осадив же три села людьми:
А одне село старими людьми,
А друге село парубочками,
А третє панюночками... [51, 12].

Наявність в українських жінок своєрідної військової культури підтверджує і такий давній весільний звичай, поширений у багатьох місцевостях України: у весільному поїзді молодого супроводжує світилка, яка несе меч, тобто саме жінка виступає в ролі символічного зброєносця молодого [30, 257, 259].

Весь цей матеріал унікальний, безцінний для дослідників та, на жаль, ще мало досліджений. Хоча є надія, що археологічні дослідження зможуть підтвердити літописні та фольклорні свідчення, і тоді буде відкрита ще одна славна сторінка української історії.

2.9. Система вояцьких змагів в Україні. Різновиди вояцького мистецтва

Унікальною була система козацьких змагів, яка збереглася до наших днів під назвою „Козацькі забави“. Вони давали змогу натренувати воїна, виконувати певні дії з найбільшою швидкістю та ефективністю. До речі, зараз за кордоном великі корпорації та концерни проводять змагання на найшвидшу оранку поля чи доїння корови, постриг овець і т. д. А професійні змагання пожежників? Метою всіх цих змагань є напрацювання найбільш раціональних навичок та методів виробництва та їх постійне удосконалення. Подібна система існувала і на Січі. Адже в бою, де втрата лічених секунд могла вартувати життя десяткам чи сотням людей, від вишколу війська, чіткої та злагодженої взаємодії між воїнами залежало дуже багато. Кожен воїн повинен був досконало знати свої дії під час тієї чи іншої ситуації та відпрацьовувати їх до автоматизму. Тому всі види козацьких змагань мали воєнно-прикладний характер. Так, перетягування воза на швидкість давало змогу в бою блискавично побудувати знаменитий козацький табір, перетягування линви ставало у пригоді при морських походах, коли треба було швидко підняти чи опустити вітрила на чайках, бій на колоді давав змогу впевнено почувати себе при штурмах ворожих мурів, метання списа, довбні використовувалося в бою безпосередньо. Причому змагання проводилися в екстремальних умовах: в дощ, сніг, під плючим степовим сонцем, у болоті, у лісі. Практикувалися і спеціальні нічні змагання. Недаремно іноземців завжди шокував надзвичайно високий вишкіл козаків,

Перетягування линви. Сучасний малюнок

Козаки будують укріплений табір

який набагато перевищував європейські армії. Коли, наприклад, козаки за лічені хвилини могли побудувати неприступний рухомий табір чи, вишикувшись у три ряди, накривали противника скорострільним нищівним вогнем з амплітудою чотири постріли за хвилину. Посол Франції у Константинополі в 1610—1620-х рр. Ф. де Гарле барон де Сезі, у своїй праці про козаків зазначав: „Ці люди впевнено почивають себе на суші, у воді і в повітрі, скрізь вміють дати собі раду і взяти гору в усіх стихіях“ [227, 353]. „У звичаї козаків зневажати всі заняття, крім тих, що приносять воєнну славу, і це перетворило їх у грізну військову силу“, — із захопленням говорить про них італійський історик Д. Дзіліоло [238, 120].

Кілька слів варто сказати і про інші козацькі змаги. Зараз американці активно пропагують так званий армрестлінг, тобто боротьбу на руках, але мало хто знає, що його попередни-

Козаки вправляються у стільбі.
Малюнок А. Базилевича

Козацькі змаги

грудьми на землі. Крім того, в козаків була боротьба на ногах, коли суперники, лежачи спиною на землі, піднявши ногу, намагалися захопити нею ногу супротивника та перевернути його.

Ще одним із улюблених змагань запорожців було таке: хто швидше залізе на високий, гладко обтесаний стовп, вкопаний в землю. Відомі випадки, коли деякі хитруни, щоб перемогти, спеціально змащували собі шаровари медом і, швидко видершись на стовпа, кепкували з невдач інших [221, 80].

Невід'ємним елементом військової підготовки запорожців були кулачні бої. Князь Семен Митецький, який певний час перебував на Січі, так описує ці кулачні змаги: „Ще ж є у них такий звичай, що в недільні дні і свята Господні увечері проводять між собою жорстокий багатолюдний кулачний бій, розділяючись куренями, як верхніми, так і нижніми, і від цього кулачного бою стаються у них великі бійки і бувають смертельні вбивства“ [64, 25]. Він же пише, що інколи кулачними боями вирішувались на Січі і вибори кошового та старшини [64, 19].

Відомо, що козацькі гетьмани Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Іван Сірко були знаменитими силачами, борцями та фехтувальниками. Славний гетьман Іван Підкова дістав своє прізвисько завдяки своїй унікальній фізичній силі: „був таким сильним, що не лише ламав підкови, а й таляри, а коли увіткнув таляр у дерев'яну стіну, то його треба було вирубувати. Узвівши за заднє колесо, він зупинив повіз, запряжений шестериком коней. Дишель ламав об коліно. Узвівши зубами бочівку меду, перекинув її через голову. Узвівши в руки волячий ріг, пробив ним ворота“, — повідомляє надпис під єдиним його портретом, збереженим у польському альбомі початку XVII. „Цей Підкова був визначний муж і володів незвичайною силою.

Портрет гетьмана
Івана Підкови

Оскіль-

ки він гнув руками кінську підкову з такою ж легкістю, з якою розривають шмат паперу, козаки на кордоні обрали його своїм гетьманом", — писав 1578 року німецький шляхтич Л. Мюллер, який перебував на службі у Стефана Баторія [234, 105]. Мюллер, який, ймовірно, зустрічався з Підковою, не знов, що у козаків згинання підкови було улюбленою справою. Існувала досконала система вправ на розвиток сили рук. Для цього козаки розминали долонями шматки затвердлого бджолиного воску. У результаті вироблялася така сила кистей рук, що можна було легко гнути підкови чи долонею за бивати цвяхи в двері, скручувати в трубки мідні монети. Замість обважнювачів використовували гарматні ядра, до яких приварювали залізні ручки — це були попередниці сучасних гир. Цікаво, що в запорожців, за аналогією, виголена голова з чуприною також називалася гиря: „Розступіться, Подоляни, нехай гиря погуляє!" [136, 548].

Козаками була розроблена досконала система владіння холодною зброєю. Відомо, що один козак міг перемогти в бою до десятка яничар. Для цього теж існувала система відповідних вправ. Щоденно козаки проводили навчальні бої — „ширмування" на шаблях, палашах, сокирах, ціпах, списах або змішаною зброєю — наприклад, в одній руці шабля, а в іншій келеп. Взагалі, вміння козаків майстерно ширмувати відразу з обох рук, при цьому ефективно підключаючи ще й ноги (знаменита техніка гопака), було їх основною відмінною рисою, чому дуже дивувалися іноземці. Іншим оригінальним козацьким прийомом було мистецтво блискавично перекидувати шаблю або іншу холодну зброю з однієї руки в другу, що дозволяло ефективно наносити несподівані для

Запорожець кидає аркан

Запорожець гарцює. Малюнок А. Базилевича

Запорізьке гарцювання. Зі старовинного малюнка

суперника удари. Змагання проводилися як пішо так і кінно, з одним, двома, трьома, а то й більшою кількістю суперників. Була і своя спеціальна термінологія, наприклад, прямий удар шаблею називався „одмах“, „загвинтити одмах“ — завдати близкавичного прямого удару, „навідмаш“ — рубонути з плеча, „підмахнути“ — вдарити знизу вверх тощо. Для розвитку швидкості удару та спрятності у володінні шаблею, під час тренувань на шаблі одягали масивні дерев'яні або залізні піхви, які виконували функції обважнювачів. Шаблею, одягнутою в такі піхви, козак мусив відбивати підкинуті вгору дрібні

монети, кинуті в нього камінці чи пущені з лука затуплені стріли. Для розвитку сили удару козаки кінно і пішо рубали лозу, зв'язки хмизу або снопи з очерету, кололи мішки з соломою, а також тренувалися на спеціальних глиняних та дерев'яних „бабах“, одягнутих у панцири і шоломи, зняті з убитих ворогів. У результаті таких тренувань козак міг одним ударом розрубати закутого в панцирь ворожого лицаря.

Після зруйнування Січі багато запорожців розійшлося по Україні, розносячи секрети свого бойового мистецтва. Збереглися цікаві спогади про столітнього запорожця, котрий навчав військового мистецтву синів багатого козака Івана Степановича Штурби, жителя слободи Олексіївка, що на Воронежчині. Цей старий запорожець, котрий воював ще чотирнадцятирічним хлопцем під Полтавою у війську Мазепи, вчив старшого сина Штурби їздити на коні і володіти зброєю: „Запорожець говорив, що для бравого і спрятного козака найкраще озброєння — шабля, гвинтівка і пістоль. Спис

зв'язує руки бравому козаку, озброєний списом козак позбавлений можливості спритно діяти гвинтівкою і пістолем; при тому ж спритний козак завжди відіб'є шаблею списа. Коли буде на тебе наскачувати вершник, озброєний списом, ти жваво зустрічай його з шаблею в руках, і як тільки він стане до тебе долітати, проведи шаблею понад гривою свого коня, відбий в сторону його списа, і він сам ускочить в твої руки; „от тоді ти йому стешеш шаблюкою голову!“. При атаці запорожець вчив нападати переважно на правий фланг неприяителя, бо неодмінно буде сильніше вражати правий фланг атакуючого“ [62, 82]. Наскільки ефективними виявились уроки старого запорожця свідчить те, що коли молодий Штурба в тридцятих роках дев'ятнадцятого століття на Кубані познайомився з козацьким сотником (згодом знаменитим генералом) Баклановим, то не поступався йому ні у стрільбі, ні у джигітуванні (гарцюванні). Він також придбав собі на Кавказі коня, здобутого у Кази-Мулли, попередника Шаміля, і виробляв з нею штуки, котрим дивувались навіть козаки. Отже, уроки запорожця даремно не пропали [62, 82].

А кубанські козаки-чорноморці надзвичайно дбайливо зберігали і розвивали давні запорізькі військові традиції і здивувати їх у володінні конем чи зброєю було не так просто. Про те, наскільки розвинутою і багатогранною була система козацьких змагів на Чорноморії, свідчить віднайдений нами нарис про свяtkові змаги кубанських козаків 1896 року:

„Четверта година по обіді. Підймаючи клуби пилу, обдаючи ним гурти люду, мчать фаетони, лінійки та інші коляски за місто, де на степовому просторі у різних напрямках стоять кулі на підставках, довгі гілки в стояках, висять набиті соломою мішки в рамках, а на особливих підставках лежать конусоподібні купки глини.

Стійка на коні.
Світлина поч. ХХ ст.

Повз все це з гиком несуться козаки з оголеними шаблями. Шабля блиснула — і куля, прохромлена нею наскрізь, падає на землю, знову зблиск шаблі, і гілка, підтята нею, як бритвою, тихо валиться з стояка, шабля знову блищить і коле набитий соломою мішок. А потім розтинає горизонтально купку глини, і не помітити б цього, коли б верхівка її злегенька не „сплескувала“ після кожного удару.

Промчав, рубаючи і колючи, останній козак. Сотні вишикувались і враз розсипались, козаки помчали в усіх напрямках. Ось один несеться щодуху, то заскачує на коня, то зіскакуючи з нього, ось інший скаче, стоячи з кинджалом в зубах, з шаблею в руці, там третій мчить, високо підкидаючи гвинтівку і ловлячи її; четвертий несеться, стоячи на голові, п'ятий розсідує на всьому скаку коня, знявши сідло, скаче, високо піднявши його, шостий летить зовсім звернувшись під живіт коня, а сьомий перевертается спиною то до голови коня, то до хвоста; багато скачуть стріляючи, підіймають з землі кинуті шапки, а підійнявши, високо кидають поверх і потім або ловлять їх або стріляють в них. Щодуху скаче козак і враз валиться з коня. Кінь утікає, козак лежить, злегка здригаючи ногами. Чуються серед дам і жінок вигуки жаху, слово „убився“ пролітає по рядах глядачів. До лежачого скаче козак, ось підскакав, положив свого коня поруч з лежачим. Кладе його на коня, а сам стає над сідлом, і мудра тварина підіймає як господаря свого, так і „убитого“ його товариша і мчить стрілою обох, а тим часом „убившийся“, точніше — „убитий“, оживає. Став на ноги за спину свого рятівника і, тримаючись за його плечі, починає витанцювати танець. В натовпі чуються полегшені зітхання, а за ними і радісний сміх людей, котрі здогада-

Піраміда. Світлина поч. ХХ ст.

лись, що це падіння є не що інше, як один з видів гарцювання. За індивідуальним гарцюванням почалось гарцювання групами: скаче козак і знову падає. Кінь утікає. Козак залишається безпорадним, на виручку летять двоє станичників, підскакують, підхоплюють безкінного козака під руки і мчать далі, відвозячи товариша.

Знову скаче козак, а за ним у погоню інший з оголеною шаблею, готовучись зарубати переднього, враз цей останній вихоплює рушницю з чохла, і майже впритул стріляє у заднього. Турманом падає вбитий з коня. Не випадає кидати тіло друга в чистому полі. І ось уже двоє товаришів „вбитого“ підскакують донього, затягають на одного з коней, сідають самі в сідла і марш далі, а „вбитий“ враз оживає і, тримаючись за плечі своїх рятівників, перестрибує з крупа одного коня на крупа другого, а звідси назад щезає в далині.

Втратив козак коня в бою, рятуючись від переслідування, скочив на товаришевого коня. Потім залазить на плечі станичника, обплітає його ногами, знімає зі свого плеча гвинтівку, повертається назад і відстрілюється від неприятеля. Ось з'явилася група старшин: двоє їдуть поруч. Один з них тримає сотенний значок, а третій, старшина, стоячи у них на плечах і тримаючись однією рукою за значок, іншою віддає честь отаману, гостям. Група пролітає мимо. За нею мчить така ж група з козаків.

На відстані йде ціла бойова сутичка: півсотні козаків, положивши коней, відстрілюються позаду них, а потім, швидко сховавши рушниці, піднявши коней і скочивши на них, у кар'єр несеться з оголеними шаблями назустріч другій півсотні.

Від дорослих не відстають і діти, вони також хвацько гарцюють і, наслідуючи старших, гикають своїми дзвінкими дитячими голосками.

Стійка на двох конях.
Світлина поч. ХХ ст.

Гарцювання. Світлина поч. ХХ ст.

Гарцювання у повному розпалі: перед очима глядачів проносяться коні десятками, на них люди у всіх можливих карколомних позах, яких і у цирку не побачити, гикання, стрілянина... Сцена за сценою, картина миготить за картиною, під час око навіть на встигає усього відстежити.

Гарцювання закінчується сценою викрадення горянами молодої та відчайдушними перегонами.

Розпочалось видавання Наказним Отаманом нагород за гарцювання та перегони. Викликані суддями найкращі вершники піджодили до отамана і отримували з його рук хто шаблю, хто кинджал, хто нагайку в срібній оправі, хто сідло, оброблене кісткою, сріблом..." [24, 890].

Відомо, що в тих змаганнях з гарцювання пальму першості постійно поборювали між собою станиці Мішастівська і Дядьківська, колишні запорізькі курені [81, 80, 10].

Подібні змагання проводились у всіх Чорноморських станицях. Кожна станиця намагалась підготувати найкращих наїзників, котрі б могли вибороти призи у загальновійськових змаганнях. Тому в станицях

змагання були дещо складнішими. „Найважче завдання випадало на долю „молодиків“, тобто чергових для наряду на кордони і у стрійові частини козаків, воно полягало не лише в умінні владіти зброєю, в доцільності вживання тієї чи іншої зброї, але і в перевірці виправки коней, бо вони виїжджали на тих же конях, що і на службу. З цією метою фігу-

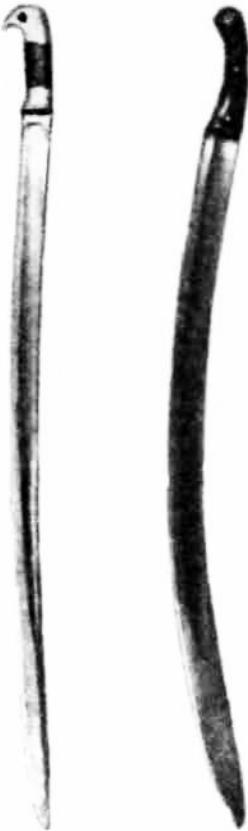
Бічний відрив. Світлина поч. ХХ ст.

ри, які служать для вправ, не ставилися по одній лінії, а в розсип по площі, чергуючись з перепонами для того, щоб вершнику доводилось кілька разів змінювати напрямок на скаку і діяти різною зброєю в один заїзд. Вправи цього відділу слугували наче контрольні в підготовці козаків, і вважались настільки важливими, що завжди ставилися в кінці скачок, з тим, щоб дати можливість бути присутнім тим, які брали участь у станичному зборі. Там були також усі посадові особи станичного правління на чолі зі станичним отаманом. Ці вправи ускладнювалися ще й тим, що для рубки ставились замість хмизу зв'язки очертяних стебел, починаючи від 2—3, і до кінця заїзду доходячи до 10—12. Такі пучки перерубати шаблею важче ніж хворостину. Ускладнювались ці вправи і тим, що на сусідні двори іноді посилались молодики, призначенні в піші частини, в секрети по подвір'ях, котрі виходили на площину; секрети ці повинні були стріляти в вершника, який наближається, а той повинен був швидко вихопити рушницю з чохла і відповісти пострілом. Вважалося великим недоліком, коли секрет не встигав вистрелити у вершника. Це ставилося у вину секрету, так само як і вершнику, коли він не встигав відповісти пострілом на постріл секрету” [81, 81, 8—9].

Багато дослідників намагалися довести, що гарцювання (джигітовка) з'явилось в козаків лише на Кубані, що вони, мовляв, перейняли його від черкесів. Дозволимо собі з цим не погодитися. На нашу думку, перейнятими могли бути лише деякі специфічні елементи, але саме мистецтво гарцювання існувало у козаків ще до переселення на Кубань. Адже їм з давніх-давен доводилось постійно стикатися з татарами і турками, а ще раніше з монголами, половцями, печенігами та іншими кочовиками, у яких гарцювання (джигітовка) складало невід'ємний елемент виховання майбутніх воїнів. І щоб ефективно протистояти цим вояовничим

Запорізьке гарцювання. Світлина В. Черкаса

Козацькі шашки.
Поч. ХХ ст.

номадам, козацтву треба було вміти не гірш від кочовика володіти конем і зброєю.

Як відголоски цього у багатьох місцевостях України збереглися обрядові різдвяні верхогони молоді. На Запорізькій Січі одним з випробувань під час посвячення у запорожці було таке: „кандидат у запорожці мусив, сівши на необ'їжджено коня обличчям до хвоста, без сідла і вуздечки проскакати степом і повернутися, не впавши на землю“ [134, 40—41]. Виконати таке складне завдання було під силу лише тому, хто досконало оволодів мистецтвом гарцювання. Збереглися описи і зображення запорізьких кінних забав. Кіндрат Тарануха згадує, як запорожці розважалися на ярмарках в Смілі: „Кине було оце бриль та й не допустить [впасті]: добіжить конем та й вхопить. А скоро в кого впав, то вже оце йдуть, п'ють і гуляють за його гроші“ [95, 140]. Інший очевидець розповідає про таке запорізьке змагання: „...викликають один одного, хто краще сяде на коня, щоб не перевісити на ньому сідла. Отут коло мого батька жив запорожець Смик, страшений козарлюга був! Він такий був, що чоловік дванадцять захищав, а вони його не візьмуть. Так цей Смик поставить, бувало, одну ногу у стремено, а другу на землю, та однією рукою візьметься за гриву, а другою обіпреться на спис, та так, як муха, і вскоче на коня, а кінь, як укопаний, стоїть!“ [220, 26].

Запорожець приборкує коня. Фрагмент картини XIX ст.

Сучасник князь Мишецький при дослідженні життя і побуту січовиків, описуючи кожен запорізький курінь, відзначав і козаків цього куреня, які славилися своєю військовою майстерністю. Тут віділяє він і кращих козацьких наїзників. Наприклад, в курені Дядьківському отаман Яків Потяжний добрий козацький наїзник, в Куренівському — добрий наїзник козак Буряк, в Каниболо-

цьому — добрий наїзник Максим Таран, який в походах полковником або обозним призначався і т. д. [64, 39—40]. Найкраще підтверджує високий розвиток мистецтва гарцовування у козаків, задовго до переселення на Чорноморію, опис віртуозного гарцовування Тимоша Хмельницького під Сучавою 1653 року, зроблений очевидцем Павлом Алепським: „Він спочатку стріляв з лука правою рукою, а потім лівою, рубав і колов шаблею, після того стріляв з рушниці, так що обома руками метав військові знаряддя з-під черева свого коня і вбивав ворогів. Словом, він перебере, бувало, всю зброю, якою завжди обвішаний, поки не знищить перед собою всіх неприятelів. Ага казначейства і капіджі-бashi, котрі прибули з Константинополя, щоби перехилити справу на користь султана і знаходились при новому бею, були свідками цих подвигів і були вражені мистецтвом Тимоша у верховій їзді і хоробрості. Ніхто не міг в нього влучити з рушниці або іншою зброєю — такий він був майстерний у гарцовуванні і з швидкістю блискавки обертається навколо тулуба свого коня“ [7, 106—107].

В Україні існували свої давні традиції тренування бойових коней. При описі бойової культури наших предків це мистецтво згадується ще за античних часів. Зокрема, знаменитий римський воєначальник і вчений Пліній Старший у своїй „Природничій історії“, написаній у I столітті, зазначає: „Скіфська кіннота славиться своїми кіньми: оповідають, що коли один цар, що бився за викликом з ворогом, був убитий і переможець наблизився зняти з нього обладунок, то був убитий конем переможеного супротивника копитами та кусанням“ [101, 168]. Ці традиції збереглися на Запорожжі, де козаки не лише вчилися їздити на конях, а й спеціально тренували їх виконувати різні штуки, наприклад, блискавично лягати на землю, повзти, атакувати ворожих коней і воїнів тощо. Стошістнадцятилітній син запорожця Іван Гнатович Розсолода у спогадах про батька і його побратимів згадує запорожця Явора, котрий так навчив виконувати свого коня команду „повзи!“: „То він передні ноги протягне вперед, а задні назад, та й повзе. Як почує, що козак уже на ньому, тоді піdnімається та й гайда. А як сяде запорожець на коня, то орудує ногами, куди хоче, туди їде“ [220, 26].

Генерал Петро Кокун'ко —
хранитель регалій
Кубанського козацтва

Шашка
кубанського козака.
Поч. ХХ ст.

Верховинець

Козацька
рушниця

Про віртуозне козацьке вміння володіти шаблею і конем розповідав мені і один старий ветеран Січових стрільців. 1919 року до них від Денікіна перейшло дві сотні кубанських козаків. Ці кубанці, які вважали себе нащадками запорізьких козаків, прагнули воювати за Українську Державу. Вони показували справжні чудеса мистецтва у владінні шаблею. Один з них єдиним, невловимим рухом, вихопивши з піхов шаблю, розрубав на льоту підкинуту хустину (для виконання такого удару кавказьку шаблю „шашку“ носили в піхвах при боці обернену лезом додори). Інший козак, поставивши товаришеві на долоню звичайну грушку, близкавичним ударом так майстерно розрубав її, що вона залишилась лежати на долоні немов ціла, і лише приближчому огляді виявилось, що вона розрубана надвое. Ще один на повному скаку розрубав сталеву піхотну каску французького зразка, надягнену на високу тичку. Особливою віртуозністю відзначився їхній сотник. Він, поставивши десяток козаків, розділив їх на дві частини по 5 у кожній і поставив у шаховому порядку по обидва боки стежки. По команді козаки поставили собі на голови по грушці. Потім цей сотник скочив на коня, взяв в руки по шаблі, розігнався і на повному скаку пролетів між козаків, рубаючи грушки з обох рук, керуючи при цьому конем лише ногами. Наскільки треба було бути майстерним, щоб за лічені секунди так точно рубати на різні сторони, вразити всі цілі, не зачепивши при цьому жодної людини.

Досконалому владінню чоловіками холодною зброєю з найдавніших часів приділяли увагу по всій Україні, про що свідчать архаїчні народні обряди. Найкраще вони збереглися у Карпатському регіоні, де були найменші культурні впливи чужинців. Так, на Закарпатті до ХХ століття зберігався дуже давній обряд, який походить, можливо, ще з тих часів, коли сколотським царевичам з неба впали золоті сокира, плуг і ярмо — відсікання коси: „Після церковного вінчання розпочиналися танці, під час яких молодій обтинали косу. Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, вбитого в стіну. Молодий перед танцю повинен був виявити таку спритність, щоб єдиним ударом топірця по-

вністю відрубати косу. Після цього родичі молодої приймали хлопця до свого роду" [194, 176].

Наскільки складним було це завдання свідчить той факт, що коли в Європі у XVII—XVIII століттях страчували англійських чи французьких аристократів, від них вимагали, перед тим, як класти голову на плаху, знімати свої напудрені перуки, оскільки меч та сокира ката не могли перерубати туго заплетених кісок на потилиці, якими закінчувались ці перуки, в результаті чого, доводилось рубати декілька разів, що викликало великі страждання страчених. А тут рубати доводилось в русі, в танці та й коса не лежала на пласі, а колихалась у повітрі, та й топірець був набагато меншим і легшим ніж дворучний меч або важка катівська сокира. Тому хлопець з гір із дитинства готовувався до проходження цього важливого обряду, тренуючись на прив'язаних до дерева грубих линвах.

Збереглось багато історичних свідчень про те, як юнакам доводилось складати своєрідні іспити у володінні топірцем і при посвяченні в парубки. Це відбувалося таким чином. За селом збиралася громада. Один з чоловіків, котрий найправніше володів топірцем, відраховував кроками певну відстань і вказував, яку гілку юнак мав відняти, метнувши топірець. Коли ціль була вражена, громада радісно вигукувала: „по-опришківському“, „по-молодецькому“, деколи — „по-козацькому“. Такого юнака вважали за дорослого легіння [45, 236]. Після цього батько кандидата дарував синові широкий бойовий гуцульський пояс — черес — ознаку дорослого чоловіка.

Зауважимо, що топірець, завдяки значній довжині руків'я, можна влучно метнути на досить велику відстань — до 50 метрів. У гуцулів особливо цінувалося вміння несподівано метати топірець „зісподу“, тобто, коли гуцул стоїть, спершись на обух (адже топірець зазвичай використовувався як подорожній ціпок), одним невловимим рухом долоні підкинути його і, перехопивши за низ наруків'я, блискавично послати в ціль.

Польський мемуарист Залужецький наводить у своїй праці приклад іншого способу посвячення юнаків на зрілість, який називався „підостриження волосся“. Хлопця, якого мали посвячувати, ставили спиною до дерева, збирали в один пучок його дов-

**Козак почесної варти
Президента України.**

Шабля обернена лезом вверх,
що дозволяє, вихопивши,
миттєво завдати удару

**Запорізький
кінджал**

Танець із підкиданням топірців. Гравюра XVIII ст.

ге волосся і прибивали до стовбура клином. Чоловік, який вмів добре кидати топірці, ставав на певній відстані навпроти і, розмахнувшись, блискавично метав топірця. Пролетівши над самою головою легінія, топірець відтінав прибите до дерева волосся. Таке посвячення вимагало, по-перше, віртуозного вміння володіти

зброєю, а, по-друге, надзвичайної холоднокровності та безстрашності юнака, котрий проходив це випробування. Як зазначає мемуарист: „таким чином виявлена мужність патентувала нового парубка на ставного товариша гірських подорожей і нападів, майбутнього доброго опришка, яким мріяв стати кожний з них“ [237, 84].

Іноземці, котрим доводилося мати справу з козаками, часто описували їх як неперевершених стрільців. „Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за допомогою щипців“, — так захоплено описував 1650 року запорізьку влучність венецианець Альберто Віміні [138, 55]. Про віртуозне вміння козацьких пластунів стріляти „на звук“ ми вже говорили у попередніх розділах. Для тренування влучності стрільби у запорожців існувала сувора, але надзвичайно ефективна система, котра і зараз використовується в комплексі навчань воїнів спецпідрозділів. На тренуванні отаман призначав якусь важку для враження ціль, наприклад, пострілом робив дірку в мішенні, і всі козаки мусили неодмінно в неї влучити. Тих, хто схибив, нещадно карали. „Запорожці були такі: куди батько, туди й діти! Оце поставлять мішень і стріляють в одну дірочку. Спуску не давали!..“ [134, 52]. Незважаючи на суворість, така метода давала змогу за короткий час

Запорізький кінджал

навчити козака влучно стріляти, адже ніхто не хотів бути зайвий раз покараним: в ті часи, коли вогнепальна зброя була однозарядною, влучність пострілу була питанням життя і смерті.

Відомо, що наші воїни не лише вміли влучно стріляти, а й володіли мистецтвом ухилятися чи ловити випущені в них стріли, кинуті списи, ножі чи сокири. Згадаймо, як у легенді про Іллю Моровця розповідається, з якою легкістю ловить він кинджал, що кинув у нього ворожий богатир Ідолище Погане. Характерник Іван Сірко голими руками ловить кулі та „стріли бусурманські“. А в одній з легенд про Семена Палія йдеться про те, як він зубами ловить ворожі кулі.

„Бий, стріляй мене просто в груди, а я оцю саму кулю тобі й назад відкину“,— так відповідали козаки-характерники своїм ворогам.

Усі ці історії мають під собою реальну основу. У наших воїнів існувало мистецтво, яке дозволяло ловити кинуту у них ворогом зброю або ухилятися від неї. Спеціальними вправами вироблялись спритність, вміння захищатися від стріл. Для цього молодика ставили на відкрите місце та стріляли в нього стрілами без наконечників. Спочатку стріли пускали легко, потім все сильніше. У поєднанні з комплексом психофізичних вправ це дозволяло розвинути реакцію молодика настільки, що він міг не лише відбивати чи ухилятися від стріл, але й ловити їх. Так само вчили ловити спис чи кинджал. У билинах згадується навіть такий оригінальний прийом, коли Тугарин-змій метнув кинджал в богатиря Олексія Поповича, а останній, ухилившись, схопив кинджал не рукою, а полою каптана (що дозволило зберегти руку від порізів) і метнув його назад [21, 249]. Ілля Моровець також, ухиляючись, відбиває ковпаком (шапкою) кинутий в нього кинджал [20, 53—56]. Козак Голота у одноїменній думі відбиває татарські стріли нагайкою. Таке раціональне використання деталей одягу для нейтралізації ворожої металевої зброї свідчить, що вже в давнину мистецтву ухиляння і ловлення зброї приділялася надзвичайно велика увага, існувала ціла система захисту, котра постійно поповнювалася новими досконалими прийомами. У гуцулів високо цінувалося мистецтво метати та ловити бойовий топірець — „бартку“ (у Карпатах й дотепер існує військовий танець з підкиданням топірців). Ось як захоплено описує його австрійський дослідник кінця XIX століття Раймонд

Чорноморець.
Світлина 1919 р.

Запорожці скачуть з кіньми в річку. Гравюра Р. Штейна. 1893 р.

Кайндль: „Гуцульський танець гуцулка має вигляд роводу, який утворюють чоловіки і жінки, хлопці та вчата. Всі тримаються за руки або пліч-о-пліч і утворють коло. Паралельно першому хороводу можна уріти ще й другий і третій. Танцюристи і танцюристки співають одноманітні імпровізовані танцювальні пісні плавно кружляють під звуки музики то вліво, то вправо, спочатку повільно, потім все швидше. Далі йдуть різні швидкі оберти і шалені стрибки у повітрі, причому їх гуцули звичайно використовують замість ціпків, і звичайно ловлять їх“ [70, 20–21].

Щодо вміння ловити кулі, то у попередніх розділах ми розповідали про козацьких пластунів та їх тужне бойове мистецтво „Спас“, яке справді дав змогу їм з легкістю ухилятися від куль ворога. Техніка під час Першої та Другої світових воєн була відомою як „козацьке мистецтво хитання маятни“. Разом із знаменитим пересуванням „по-пластунськи“ вона увійшла в арсенали загонів спеціального значення багатьох армій світу. Це знаменита техніка

Козацький келеп

„гайдків“ — погайдувань тіла вперед, назад і у сторони, коли вага, за рахунок інерції руху тіла, плавно переноситься то вправо, то вліво. Система гайдків широко використовується і в інших видах козацьких єдиноборств, наприклад, у Бойовому гопаку, кулачкових боях, боротьбі навхрест, на ременях тощо. Крім уміння ухилятися від куль, вона дозволяє використати в бою енергію і силу противника та різко збільшити силу і швидкість ударів. Адже в козацьких єдиноборствах, на відміну від східних єдиноборств, наприклад, прямий удар рукою в голову наноситься з одночасним переносом маси тіла з ноги на ногу і нагадує випад у фехтуванні. Механіка ж нанесення бокового удару нагадує штовхання ядра. До речі, штовхання ядра було одним з улюблених змагань козаків (в бою козаки одними з перших почали використовувати ручні гранати, начинені порохом, скляні або залізні). Причому ця система ухиляння від куль включала не лише техніку „гайдків“, а й систему різноманітних швидких переміщень, присядок, вихилясів, яка збереглася до наших днів у такому популярному козацькому танці як гопак, уміння з перших же секунд бою використати чинник несподіванки, „збити ворога з пантелику“, змусити його нервувати різними несподіваними діями або вигуками, використовуючи, скажімо, положення сонця — „щоб сонце ворогові очі сліпило“,— різні оточуючі предмети, природні укриття („Ми землею і водою будем битися з тобою!“ — попереджували турецького султана у своєму знаменитому листі козаки [222, II, 333]) та ще багато іншого. Метою її було безпомилково зреагувати на будь-які дії суперника та на частку секунди випередити його дії своїми. Для цього необхідна була неабияка швидкість реакції, яка розвивалася наполегливими тренуваннями. На позначення людини з швидкою реакцією у козаків був навіть спеціальний термін „моторний“ („Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак...“, „По дорозі жук, жук, по дорозі чорний, подивися, дівчинонько, який я моторний“). Все це доповнювалося психологічними прийомами навіювання та самонавіювання, на зразок „чоловік стріляє, а Бог кулі носить“, які допомагали перебороти страх і вселяли в козака надзвичайну впевненість у своїх силах.

Про вміння козаків ухилятися від куль свідчить і легенда про козацькі поєдинки: „запорожці було заспорять, зараз на поєдинок на пістолети. Розстелють

Козацька шабля,
 знайдена під
 Берестечком

Козацький пістоль

бурку; один на одному ріжку стане, а другий на другому, та й стріляють. Ото в них тілько й суду” [95, I, 302—303]. У цій оповіді, на нашу думку, дещо гіперболізовано, схематично відображені особливі правила проведення поєдинків запорожцями, котрі виключали чисто рефлекторне ухиляння від куль. Адже на відстані розстеленої бурки суперники мали б майже торкатися один одного дулами пістолів.

В історії відомі випадки, коли це мистецтво успішно використовувалось козаками не лише індивідуально, а й при скученні великих мас воїнів у великих, масштабних кампаніях. Взяти, до прикладу, описану Бельським битву козаків Івана Підкови з турецько-молдавським військом 1577 року: „Тим часом молдавський господар Петро, довідавшись про все що сталося, почав готовуватися до бою з Підковою, і коли козаки підійшли до Ясс, Петро вишикував значне військо, поставивши на передньому краї своєї раті 500 турків, озброєних стрільбами. Цю обставину відразу помітили козаки й вишикувалися так, що ворожі постріли не завдавали їм жодної шкоди. Хтось відра-

Запорожець в бою. Малюнок О. Герасимова

зу пустив чутку, буцімто серед козаків є людина, що вміє замовляти рушничні кулі; насправді ж, козаки, помітивши димок від піднесених до зброї гнотів, відразу падали на землю і таким чином ставали невразливими для пострілів. Турки, вважаючи, що козаки вбиті, кинулися на них усією масою, але ті, схопившись з місця, всією силою вдалили на них і зустріли ворога таким щільним вогнем з рушниць, що у неприятелів відразу полягло 300 коней, а решта розбіглась навсібіч" [222, II, 32].

Подібно описує це мистецтво і Павло Халебський, розповідаючи про козацьке мистецтво оборони в таборі: „Звівшись на ноги, козаки стріляють з рушниць. Коли ж ворог зчиняє стрілянину у відповідь, вони залягають за валами, й жодна куля їх не зачіпає, самі ж вони влучають" [19, 25]. Запорожці навіть розробили спеціальний особливий прилад у формі ножа, який встремляли в землю, коли доводилось стріляти в лежачому положенні, причому на верхній роздвоєний кінець ножа клали дуло рушниці [75, 344]. Звичайно, таке чітке і злагоджене виконання цього маневру вимагало довгих і виснажливих тренувань, але освоєння цього прийому не лише рятувало життя багатьом воїнам і дозволяло досягти переваги в бою, але й створювало серед ворогів містичний образ козаків-характерників, яких „звичайні кулі не беруть", і які можуть танцювати під кулями.

Запорожець ухиляється від куль. Сучасний малюнок

Кобура для пістоля

2.10. Традиції поєдинків. Священний поєдинок як різновид судового рішення. „Поле“

З давніх-давен в арійських народів найпоширенішим методом вирішення суперечок був священний поєдинок. Ще у Ведах — священних книгах арійців-оріїв — є свідчення, що саме за допомогою боротьби боги вирішували суперечки між собою та людьми. Навіть царів у ті далекі часи часто вибирали за допомогою священного поєдинку. Взагалі, давні арійці царя вважали чи не божеством, котре керує всіма природними явищами. Від його фізичної сили та здоров'я нібито залежали не лише воєнні успіхи, а й врожай на полях та добробут стад, тобто процвітання народу і держави. Тому царем намагалися вибирати найздоровішого і найсильнішого кандидата. Для цього давні арійці влаштовували різні спеціальні змагання, обов'язковим елементом яких була боротьба. Приводом до таких змагань могла бути старість повелителя або стихійні лиха, котрі падали на народ. І те й інше доводило, що цар вже не в силах виконувати свої обов'язки. Тоді виходив претендент і починався

поєдинок, сильніший вбивав суперника і ставав або залишався царем. Як знати, можливо відома легенда, передрученя пізніше літописцями, про вбивство Олегом Віщим князів Аскольда і Діра та захоплення ним київського престолу і є відгомоном такої давньої традиції поєдинків за право бути царем? Вважалося, що в поєдинку завжди переможе той, на чиєму боці істина.

Ця традиція збереглася в арійських народів навіть після прийняття християнства. Адже в Біблії багато прикладів (згадаймо поєдинок Да-

Поєдинок князя Ярослава Ізяславовича з половецьким ханом. Малюнок П. Андрусіва

вида з Голіафом), коли Бог робить набагато сильнішим того, на чиєму боці правда, а за гріхи наступає неминуча кара. Цей мотив боротьби добра і зла, правди і кривди, справедливості і несправедливості надавав поєдинку священного, містичного значення. Переможців у таких поєдинках вшановували як незвичайних героїв, про них співали пісні, складали легенди, які передавалися з покоління в покоління. Про пристрасть наших предків до поєдинків перед боєм вказує Лев Діакон, описуючи війни між Руссю та візантійцями: „... у проміжок між рядами виїхав на коні вождь скіфів, муж величезного зросту, надійно захищений панцирем і, потрясаючи довгим списом, став викликати бажаючого виступити проти нього...“ [103, 57—58]. З дитинства ми знаємо легенди про поєдинки Іллі Моровця, Кирила Кожум'яки, Добрині Микитовича, співаємо думи про герці Козака Голоти чи Івана Удовиченка-Коновченка.

В Європі такі поєдинки були відомі як „Суд Божий“ (*iudicium Dei*), які під назвою „дуель“ подекуди збереглися аж до двадцятого століття. Поєдинки відбувалися не лише між окремими суперниками, але й між державами. Ними розпочинали битви, вирішували територіальні суперечки, питання війни і миру. У князів та королів були спеціальні військові представники (в Європі їх називали „конфіденти“), які представляли короля на поєдинках. Такі конфіденти були й у руських князів:

„І став Володимир на цій стороні ріки, а печеніги на тій, і не насмілювалися ні наші туди перейти, ні печеніги сюди. І от приїхав князь печенізький до ріки, викликав Володимира і сказав йому:

— Випусти ти свого мужа, а я свого, хай поборуться. Якщо твій муж кине моого на землю, то не бу-

Поєдинок Кожум'яки з печенігом.
Мініатюра з Радивилівського літопису

Козак і тур. Скульптура В. Лупійчука

демо воювати три роки. Якщо ж наш муж кине твого на землю, то будемо навпаки — воювати три роки. І розійшлись вони.

Володимир повернувся у свій табір і послав оповісників, а ті ходили й вигукували:

— Чи нема тако-

го мужа, який поборовся б з печенігом?

І не знайшлося нікого.

На ранок приїхали печеніги і привезли свого мужа, а у наших — не було нікого. Зажурився Володимир і знов послав оповісників, щоб обійшли усе військо. І ось прийшов до князя один старий дружинник і сказав йому:

— Князю! Є в мене дома один менший син. Я вийшов з чотирма, а той дома залишився. З самого дитинства ніхто його ще не поборов. Одного разу я насварив його, коли він м'яв кожу, так він так розсердився на мене, що взяв ту волову кожу й роздер її руками.

Почувши про те, князь дуже зрадів і послав по нього. І привели молодого кожум'яку до князя, і князь оповів йому все. Той відповів:

— Князю! Не знаю, чи зможу я поборотися з печенігом. Випробуй мене: чи нема у вас великого і сильного бика?

Бика знайшли, великого і сильного, роздратували його розпеченим у вогні залізом і випустили геть. Бик побіг повз людей, а хлопець схопив його рукою за бік і вирвав кожу з м'ясом, скільки захопила рука.

І сказав йому Володимир:

— Можеш боротися з печенігом.

На ранок знов прийшли печеніги і стали викликати:

— Де ж ваш муж? Наш ось уже готовий!

Печеніги виставили свого мужа: він був страшно ве-

Поєдинок князя Мстислава з Редедею

ликий і лютий лицем. Тоді виступив отрок Володимира. Побачивши його, печеніг засміявся, бо той був зростом і тілом середній.

І от розміряли місце між двома полками й пустили один проти одного борців. Вони зчепилися й міцно стисли один одного, і здушив отрок руками печеніга до смерті. І вдарив ним об землю. Скрикнувши, печеніги побігли, і гналися за ними руські, сікли їх і прогнали геть” [146, 117—120].

Наведений уривок з літопису свідчить про неабиякий розвиток бойового мистецтва наших предків. Адже такий вияв надзвичайної реакції і сили, виявленій молодим воїном при випробуванні з биком, не під силу, напевне, жодному сучасному вчителю карате чи чемпіону з боксу. Тому не дивно, що молодий дружинник легко переміг свого супротивника, якого печеніги вважали непереможним. Пізніше в пам'яті народу подвиг молодого силача перетворився на легенду про Кирила Кожум'яку, який врятував Київ від лютого Змія.

Часто й самі князі перед своїми військами брали участь у поєдинку. Так, 1022 року князь Мстислав Володимирович, рідний брат Ярослава Мудрого, в поєдинку переміг касогського князя Редедю. Хоча, читаючи наших істориків, може скластися враження, що Кожум'яка чи князь Мстислав боролися з суперниками, які були наділені величезним зростом та силою, проте нічого не тямili в мистецтві боротьби. Але це не так.

У кочових народів Сходу та Кавказу таке бойове мистецтво як боротьба і до сьогодні є невід'ємним елементом виховання кожного чоловіка. У татар, черкесів, казахів та інших народів Середньої Азії є свої специфічні види боротьби, якої з дитинства навчається кожен хлопчик. Так, ще у минулому столітті Іван Попко, описуючи черкесів, відзначав: „У противників козаків, кавказьких горців, молодий вік присвячений наполовину роботі і наполовину гімнастичному вихованню” [149, 143]. Навіть зараз у татарських кишлаках

Козацький герць. Зі старовинного малюнка

Поєдинок князя Мстислава з Редедею.
Мініатюра з Радивилівського літопису

про них складають пісні, легенди, які передаються з роду в рід, з покоління в покоління. У деяких азіатських народів без змагань з боротьби не обходиться жодне свято, навіть на весіллі виходять в коло могутні чоловіки помірятися силами. Все це дає великий ефект навіть при підготовці спортсменів-борців, адже всім відомо, що борці татарського чи кавказького походження і сьогодні є призерами міжнародних та олімпійських змагань зі спортивної боротьби. А що говорити про ті часи, коли від вміння боротись залежало не лише життя людини, а й доля цілих битв чи народів. Особливо в поєдинку перед боєм, якому у східних народів надавалося не меншого значення, ніж у арійців.

І аулах Дагестану щороку відбуваються грандіозні змагання з боротьби, які мають значення національного свята (наприклад, Сабантуй у татар). На них з'їжджаються відомі борці з найвіддаленіших куточків країни, переможців цих змагань вшановують як народних героїв,

Запорожці викликають ворога на герць. Малюнок А. Кандаурова

поєдинок кочівники виставляли своїх найсильніших бійців, свого роду „чемпіонів серед чемпіонів“. І якщо наші бійці могли перемагати таких суперників, це свідчить лише про надзвичайно високий рівень їх бойової підготовки і про те, що наші бойові мистецтва не поступалися перед східними, а й навіть перевищували їх.

Взяти, до прикладу, поєдинок Мстислава і Редеді. Ім'я Редедя на місцевому діалекті означало „воїн“, що вже саме по собі може свідчити про бойові якості касозького вождя. Редедя, як видно з описів, був величезного зросту, наділений надзвичайною силою. Оскільки він особисто вийшов на поєдинок, значить, був серед свого війська найкращим борцем. Адже і в турецьких народів, так само як і в давніх арійців, існувала традиція вибирати вождя за результатами поєдинків з боротьби. Покладаючись на своє вміння боротися, Редедя віддав перевагу саме боротьбі, а не, наприклад, поєдинку на мечах чи на якійсь іншій зброї. Про надзвичайну напруженість і складність боротьби свідчить те, що Мстислав здолав надзвичайно сильного ворога, лише звернувшись за допомогою до Пресвятої Пречистої Богородиці, тобто йому знадобились воїстину надлюдські сили, щоб перемогти свого могутнього суперника.

Традиції поєдинку перед боєм збереглися і в козацькі часи, де вони стали невід'ємною складовою козацької тактики ведення бою. „Герцями“ називали козаки поєдинки перед боєм, ними розпочиналася кожна битва. Козацькі герці відзначалися масовістю, в них брала участь велика кількість вояків: — „Мультітудо (безліч) хлопства... почало випадати (з табору), погрожуючи й фіги показуючи, сальсо гоноре задки випинаючи...“,— так описує козацьке запрошення до герців польський шляхтич Станіслав Освенцім [188, 42]. Під час герців козаки приглядалися до роз-

Запорожці викликають ворога на герць

Богун у поєдинку. Малюнок В. Пойди

ташування ворожих сил, схоплені під час герців „язики“ давали потрібні свідчення, все це дозволяло максимально ефективно підготуватися до битви. „Гей-но, браття, до зброї, на герць погуляти, турка звоювати...“ — співається у старовинній козацькій пісні. В описі Пилявецької битви читаємо: „два наступні дні війська тільки те й робили, що забавлялися двобоями, у ці дні не один козак виїздив зі свого табору на доброму румакові (в штанях та дорогих шатах, у поляків добутих), ставав до бою і школу

лицарську на страх та подив ляхам являв“ [106, 47]. Ставали на герць не лише прості козаки, а й полковники та отамани. Взагалі козацька старшина вважала ознакою лицарської честі викликати ворога на двобій. Так, 1618 року під час походу Петра Конашевича-Сагайдачного в Московщину, коли в бою під Москвою козаки вщент розгромили царську гвардію, славнозвісний гетьман Сагайдачний особисто вийшов на поєдинок з царським воєводою Бутурліним та переміг його: „видер з рук копя, ударив його булавою і звалив із коня“ [92, I, 185]. Побачивши це все, московське військо стрімголов кинулось утікати.

У герцях перед Пилявецькою битвою особливо уславився уманський полковник Ганжа, який „кілька надцять супротивників польських на вічний сон поклав“ [106, 47]. Поляки, не витримавши такої ганьби, підступно застрелили його пострілом у спину. Максим Кривоніс у бою під Махнівкою 1648 року зійшовся у двобої з князем Яремою Вишневецьким і лише втручання особистої охорони князя врятувало його від смерті: „самого князя Кривоніс ледве не спихнув списом з коня“ [26, I, 87]. Не пропускав нагоди продемонструвати свою майстерність у поєдинку і Бог-

дан Хмельницький. Так, на герцах в Збаражі майже постійно видно було його значок [128, 247]. Про один з таких поєдинків збереглася цікава легенда „Герць Хмельницького“, в якій описується, як Богдан, використавши прийом козацького гарцювання (пірнув під черево коня і напав на суперника з іншого боку), переміг його [37, 259]. Під час оборони Сучави 1653 року видатним герцівником вславився і його син Тиміш. За свідченням Павла Алепського, Тиміш Хмельницький щодня виїжджав на буланому коні з табору на герці і тут показував чудеса хоробрості та військового мистецтва, неодмінно перемагаючи всіх до одного своїх супротивників. Навіть сultанські урядовці, які бачили Тимоша на герцах, були вражені з його гарцювання й хоробрості в поєдинках. Не можучи нічого йому вдіяти у чесному поєдинку, поляки розвідали місце знаходження його намету, і, обстрілявши його з гармат, смертельно поранили Тимоша [7, IV, 106—107]. Про Семена Палія розказували, що „він любив викликати на поєдинок; але приймати виклик відважувалось небагато, та й ті завжди вмирали після поєдинку“ [177, II, 163].

Крім традиції поєдинків перед боєм, у Київській Русі, як і в інших арійських народів, був поширений поєдинок перед судом, так зване „поле“. „В полі з'їжджаються — ріднею не вважаються“, — говорить старовинна козацька пріказка. Сліди „поля“ можна виявити ще в „Руській Правді“. Так, за вбивство брата його брат мав відмстити, вбивши ворога на поєдинку. Так само син мстив за батька, батько міг мстити за сина або за дітей своїх братів. Якщо хто не хотів мститися, то на вбивцю накладали лише великий штраф [33, 307]. Є там і стаття, де йдеться про збір за порушення пра-

Тиміш Хмельницький.
Портрет невідомого художника

Гетьман Петро Сагайдачний під Москвою

вил у поєдинку на користь митрополита. Пізніше Судні грамоти та Судебники поряд з випробовуванням вогнем, водою, розпеченим залізом послідовно трактували „поле“ як вид судового доказу. Оскільки законодавчі акти фіксують ситуацію, яка вже склалася, то можна припустити, що „поле“, як частина звичаєвого права, було поширене ще до IX століття. Сам термін „поле“ є дуже древнім і неоднозначним. З „Повісті минулих літ“ ми довідуємося, що перша назва наших предків була „поляни, які нині звуться Русь“. Поляни не є етнічною самоназвою. Ця назва союзу слов'янських племен означала „богатирі“, „велетні“, „лицарі“, саме в такому значенні цей термін зустрічався в ті далекі часи в усьому слов'янському світі: в Моравії, на Балканах, у слов'янській Болгарії, у верхів'ях Вісли. В Україні у найдавніших билинах, казках та легендах зберігся цей термін — „поляниця“, „білий полянин“, „білий полонин“:

*Зазивав Володимир стольно-київський
А князів-бояр він київських,
Та всіх руських могутніх богатирів,
Поляниць то він всіх удалих... [20, 38].*

Отже, термін „поле“ в ті часи означав богатирський поєдинок. Саме про звичай „поля“ згадував Геродот, описуючи сколотські поєдинки на суді в царя [36, 194].

Поєдинок Максима Кривоноса
з Яремою Вишневецьким

Арабський мандрівник Ібн-Даст у Х столітті так описує цей звичай Русів: „Як котрий має справу проти другого, то кличе на суд до короля і перед ним спречуються; як король скаже свій присуд, виконують, що він сказав. Коли ж обидві сторони не вдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброею: чий меч гостріший, той і має верх. До цієї боротьби родичі (з обох сторін) приходять озброєні і стають: тоді суперники почина-

нають битись, і хто переможе, той справу виграє після своїх вимог” [168, 7]. Про подібні звичаї в часи князювання Святослава Великого свідчить і Лев Діакон: „Таврискіфи і тепер ще мають звичку вирішувати суперечки вбивством і кровопролиттям” [103, 79]. У договорі смоленського князя Мстислава Давидовича з Готландією і німецькими містами, датованому 1228 р., мовиться: „Русину ж не можна позвати німчина на „поле“ або німецький гість б’ється в Русі між собою — мечами або сулицями” [102, 329].

Згідно правил тих часів на поле можна було виходити з будь-якою зброєю або й голіруч — навкулачки або й боротися. У поєдинку могли брати участь не лише позивачі, а й їх свідки, тому „поле“ часто мало масовий характер. Причому ті, хто не міг битися сам, наприклад, жінки, діти чи стари, могли виставити замість себе найманіх бійців, але такий найманець міг битися лише з собі подібним найманцем.

Судовий поєдинок був чітко регламентований і супроводжувався певною процедурою. Для проведення поєдинку необхідний був дозвіл князя або його намісника. Поєдинки відбувалися на спеціальних полях за містом, зазвичай, на світанку. Перед боєм його учасники читали спеціальні молитви до Господа Спасителя, Пресвятої Богородиці та святого Юрія Змієборця. Після того вони складали присягу на свою правоту у цій справі, і лише тоді міг розпочатися поєдинок.

Вже починаючи з XIII ст. єпископи і митрополити вимагали заборонити „поле“. Але незважаючи на заборони цей звичай проіснував в Україні аж до кінця XVIII століття. Відомо, що коли чигиринський підстароста Чаплинський 1647 року підступно забрав у Богдана Хмельницького хутір Суботів, захопив жінку та жорстоко побив сина, останній звернувся зі скаргою до короля Владислава. Король відповів йому, що він

Зображення герцівників. Зі старовинного малюнка

Поєдинок козака з магнатом. Малюнок В. Пойди

і йде з тією військовою силою в похід назустріч ворогові” [15, 102]. У козаків же значення поєдинку було настільки високим, що навіть на Січі, де за умисне вбивство товариша вбивцю карали, закопуючи в землю живого разом з мертвим, коли таке вбивство ставалося в чесному поєдинку, козак мав можливість звільнитися, заплативши великий штраф, так звану „головщину“.

„Поле“, як залишок звичаєвого права, проіснувало на Україні до середини XVIII століття. Створений 1743 року царською адміністрацією кодекс „Права, по яких судиться малоросійський народ“, згадує про поєдинки і передбачає найсуworіше покарання за участь в них. Так, артикул 35 розділу 20 „Про вбивства або рани, на поєдинках зроблені, і про кулачний бій“ забороняв під страхом в'язниці поєдинки, а за вбивство на поєдинку була передбачена смертна кара [150, 616—619].

козак, має при боці шаблю, якою й має захищати свої права. Хмельницький викликав Чаплинського на герць. Але Чаплинський, знаючи як досконало Хмельницький володіє шаблею, з’явився на місце поєдинку не один, а з двома своїми воїнами. Незважаючи на те, Хмельницький сам так відважно кинувся на своїх ворогів, що ті кинулись втікати. Хмельницький гукнув їм: „Пам’ятайте, що в мене є шабля, і ще не вмерла козацька мати!“ [15, 152].

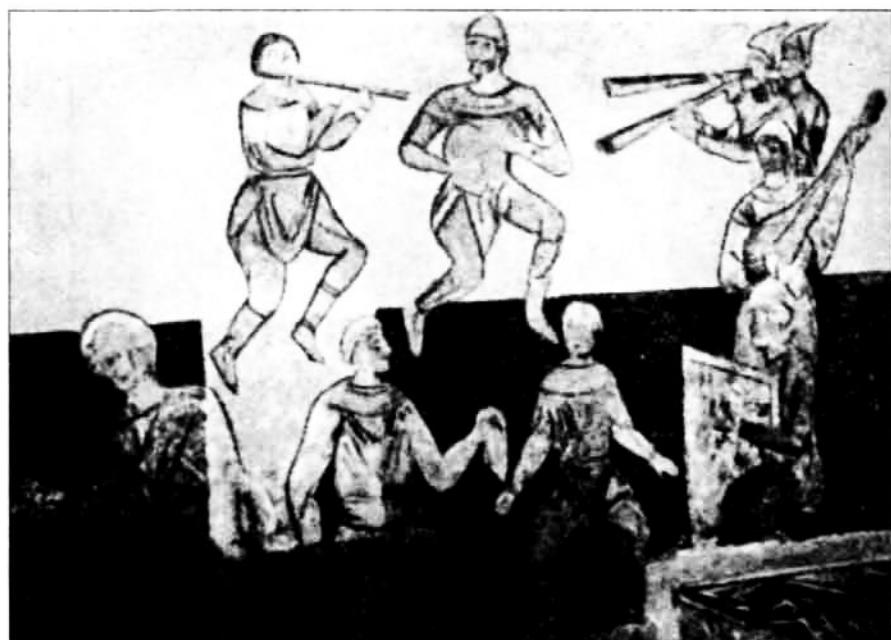
Цікаво, що в поляків, на відміну від українців, поєдинки не були поширеним способом вирішення суперечок. Як свідчить Боплан „при особистих сварках чи образах, одержаних віч-на-віч, не мусить шукати сatisфакцію на вістрі шпаги. Якщо хтось почувається ображеним, скликає усіх своїх приятелів, збирає найвідважнішу челядь

2.11. Військові змаги на честь богів або померлих. Тризна. Виникнення лицарських турнірів

Крім „поля“ на Русі проводилися лицарські турніри. Такі турніри мають своє коріння у сколотських ритуальних поєдинках на честь богів або померлих. Від сколотів цей звичай перейшов до слов'ян. Так, на могилах померлих воїнів влаштовувались ігри, змагання та поєдинки, відомі під назвою „тризна“. У „Повісті минулих літ“ є згадка про те, як княгиня Ольга організувала тризу по своєму чоловіку Ігорю [146, 54]. Л. Нідерле, який вивчав побут і культуру слов'ян, підкреслює, що тризни, які відбувалися при похоронах родичів, мали змагальний характер. Як вказує митрополит Іларіон, саме слово „тризна“ має значення боротьба, змагання, герць, окремо — вро- чисті поминки на честь небіжчика. В XI ст. відомі слова „тризник“-борець, боєць, „тризнище“ — місце тризни, аrena, „тризна“ — боротьба, змагання, тризновати — чинити подвиг, чинити змагання [66, 259]. „Лексикон“ Памви Беринди (1627 р.) пояснює: „тризнище“ — місце, де бувають поєдинки, або ширмірства (фехтування — Т. К.), або біовання (бої навкулачки або боротьба — Т. К.), витечки (кінні перегони — Т. К.). „тризник“ — ширмір (фехтувальник — Т. К.) або той, що на ігриську є“ [66, 255].

I. Срезневський вказує, що семантика слова „тризна“ означала бій, поєдинок, „тризниця“ — місце поєдинку, двобою. „За здійсненням обряду завжди йшло священне торжество, яке супроводжувалося іграми — танцями, піснями, дужанням“ [176, 92, 96]. Підтверджує цю версію і стародавня слов'янська назва цвінтаря „буєвище“, що походить від слова битися.

I. Котляревський, описуючи тризу у своїй знаменитій „Енеїді“, також не обходить увагою проведення на ній поєдинків навкулачки:

Зображення тризників. Фреска з Софії Київської. XI ст.

Еней наш роздоброхотовся,
Ігрища вздумав завести,
І п'яний зараз розкричався,
Щоб перебійців привести [90, 56].

Особливо колоритно описується поява перебійця і виклик ним суперників на поєдинок:

Аж ось прийшов і перебієць,
Убраний так, як компанієць,
І звався молодець Дарес;
На кулаки став викликати
І перебійця визивати,
Кричав, опарений мов пес:
„Гей, хто зо мною вийде битись,
Покуштувати стусанів?
Мазкою хоче хто умитись?
Кому не жаль своїх зубів?
А нуте, нуте, йдіте швидше
Сюди на кулаки лиш близче!
Я бебехів вам насаджу;
На очі вставлю окуляри,
Сюди, поганці-бакаляри!
Я всякому лоб розміжжу [90, 56].

Перемога Дареса над Ентеллом.
Малюнок П. Мартиновича. 1912 р.

Ентелл, який прийняв виклик, відповідає:

Тепер ходімо, братця,
До хвастуна Дареса-ланця!
Йому я ребра полічу,
Зімну всього я на кабаку,
На смерть зувічу, мов собаку,
Як битися — я научу! [90, 58].

А ось і сам опис бою:

Дарес од страху оправляється
І до Ентелла підбирався,
Цибульки б дать йому під ніс.
Ентелл од ляпаса здригнувся,
Разів із п'ять перевернувся,
Трохи не попустив і сліз.
Розсердився і роз'ярився,
Аж піну з рота попустив,
І саме в міру підмостиився,
В висок Дареса затопив:

З очей аж іскри полетіли,
І очі ясні соловили,
Сердешний об землю упав.
Хмелів довгенько дуже слухав
І землю носом рив і нюхав,
І дуже жалібно стогнав [90, 60].

Відомо, що І. Котляревський попри свою письменницьку діяльність був кадровим військовим: 12 років (1796—1808) служив у Сіверському карабінерному (пізніше драгунському) полку, сформованому на основі українських козацьких полків. У 1806—1808 роках він брав участь у війні з турками, зокрема у взятті турецьких фортець Бендери та Ізмаїл. Саме І. Котляревський зробив спробу реанімувати козацтво під час війни з французами 1812 р. Скориставшись тяжким становищем російських військ, він добивається в уряду дозволу на формування козацького полку на Полтавщині, що вдалося йому за рекордно короткий час (17 днів). У походах і боях І. Котляревський досконало вивчив військові традиції, звичаї козаків, у тому числі і мистецтво рукопашного бою. Всі ці знання він близькуче використав у геніальній поемі „Енеїда“, над якою працював 26 років.

В Україні звичай тризни, тобто ігор при померлих, у трансформованому вигляді зберігся до кінця ХХ століття, а в деяких місцевостях і до наших днів („грушки“ на Гуцульщині, „лопатки“, „свіченне“ на Бойківщині, „посіжінє“ на Закарпатті, „лубки“ на Поділлі, „привід“, „фіглі“ та „забави“ на Уманщині). На території української Пряшівщини поряд з назвами „камашня“, „погребини“ цей обряд зберіг і свою стародавню назву „тризна“. Оскільки наші предки вважали, що смерть це не кінець існування, а лише перехід до іншого стану, то факт смерті людини не сприймався трагічно. Важливішим було те, як людина прожила своє життя, що доброго зробила. Лише від цього залежала подальша її доля в потойбічному світі. А з потойбічного світу вона допомагала іншим своїм одноплемінникам. На нашу думку, звичай тризни можна вважати одним з найдавніших родових культів, який сягає своїм корінням ще племінно-ро-

Поєдинок скіфів. IV ст. до н. е.

Боротьба скіфа з левом.
IV ст. до н. е.

дового ладу. Звичай поховальної тризни (військових змагань та поєдинків) мав продемонструвати силу та життєву наснагу роду, який протистоїть смерті. Причому роду воїнів, адже лише воїни могли вшановувати своїх побратимів військовими змаганнями. Серед інших каст — жерців, землеробів, ремісників — цей звичай не практикувався.

Крім того, у слов'ян існували військові ігри на честь богів. Саксон Граматик описував подібні змаги на честь бога Світовида у західних слов'ян. Відбувалися вони під час Русалій (Зелених свят). Тут юнаки і чоловіки влаштовували герці, турніри й кінні перегони.

Найкращого воїна вибирали Світовидом, який кінно і пішо бився зі своїми ворогами, що мало символізувати боротьбу світла і темряви. Закінчувалась ця боротьба тим, що переодягнений в темного духа чоловік кланявся Світовиду, при цьому грали музики, люди танцювали і веселилися [211, 63].

Відомі також ігрища на честь Ярила (сколотського бога війни Арея), що відбувалися, як правило, навесні й були надзвичайно вроочистими та пишними. У давнину власне на перші дні весни припадав початок усіх воєнних операцій. Тому саме на цей період календарного року припадав пік обрядової діяльності воєнного характеру. Звичай проведення військових змагів, зокрема кулачних боїв, найдовше зберігся в українців

Поєдинок ряжених. Фреска з Софії Київської. XI ст.

Воронежчини: „Навкулачки бились та Ярилу тому празнували... Вони сходились наче як на коронацію царя, убирались так, що биків смажили та на площадь виносили. Ну і Ярилу, значить, сього нанімали, здорового чоловіка, і нарядять його особенно. Неділю цілу збираються чи більше... Ото визиває той Ярило на кулачний бій, там охотники виходять. То їх немного, значить, а то весь город збунтується. Так убивали, говорять,

на смерть". [38, 82] Лише 1765 року Святому Тихону Задонському вдалося скасувати цей звичай.

З прийняттям християнства покровителем воїнів став святий Юрій Змієборець, а ігрища замінились лицарськими турнірами.

До речі, про знамениті європейські лицарські турніри. Хоч як того не хочеться західним історикам, слід визнати, що їх історія, як і історія виникнення західноєвропейського лицарства, бере початок саме із слов'янських військових традицій. Адже історичні факти свідчать, що в Західній Європі лицарство з'явилося (в XI—XIII століттях) саме в таких споконвічно слов'янських землях як Старгород (пізніше Ольденбург), Бранний Бір (Бранденбург) та Помор'я (Померанія), а перші німецькі лицарі носили прізвища... Белов, Дабелов, Руссов і Рибінський. Навіть у XVII столітті в Померанії, визнаний заповідником німецького лицарства, правили герцоги слов'янської династії, котрі мали імена Ростислав, Мечислав і Богуслав [184, III, 18—19].

Але повернімось до турнірів. Поряд з бенкетами і ловами вони були невід'ємним елементом проведення часу бояр-лицарів, важливою частиною їх військової підготовки. Ось як пояснює військово-виховне значення турнірів один із середньовічних хроністів: „Лицар не може близкуче воювати, якщо він не підготувався до цього під час турнірів. Потрібно, щоб у нього пролилася кров, щоб тріщали зуби під ударами противника. Треба побувати розпластиним на землі, щоб відчути вагу противника, треба, щоб його двадцять разів вибили із сідла, і щоб він двадцять разів встав. Тоді лицар стане відчайдушним у боротьбі. Лише тоді він зможе відправитись на тяжку військову службу з надією стати переможцем" [97, 95].

Старовинні легенди і билини доносять до нас далекі згадки про

Зображення
українського
лицаря
на печатці князя
Юрія Львовича.
XIII ст.

Український лицар

**Шийна гривна
скіфського періоду**
IV ст. до н. е.

**Шийна гривна
києворуського
періоду**
XIII ст.

лицарські змаги при дворі київського князя Володимира Великого:

*А в Києві є могутні богатирі,
Є з ким пограти і помірятись [179, 75].*

На таких бенкетах богатирі показували своє молодецтво у змаганнях з боротьби, стрілянні з лука і т. д.:

*Буде день у півдня,
Буде стіл у півстола,
Богатирі розхвалилися молодецькою відвагою.
Олексій Попович, що боротись гаразд,
А Добриня Микитович — краще його,
А Дунай син Іванович з лука стріляти,
По тій було міточці стріляти в золотий перстень,
Що в тому було ставочку муравленому [88, 26].*

1150 року київський князь Ізяслав, святуючи перемогу, влаштував великий бенкет з лицарським турніром. 1245 року, коли князь Ростислав Михайлович облягав Ярославль, він затіяв гру (турнір) з лицарем Воршем, під час якого під князем упав кінь і він вивихнув собі плече [34, 70]. Подібні змаги також організовували й інші князі, зокрема король Данило та його син Лев, князь Василько в Галичині. Ці змагання проводилися з великою пишністю, тривали по декілька тижнів, в них брали участь знамениті воїни з інших країв. Переможці цих турнірів отримували від князя в нагороду коштовну зброю, коней, прикраси, зокрема шийні обручі-гривни — стародавні воїнські відзнаки, які ведуть свою історію ще зі скіфських часів.

Аналогічні лицарські турніри були і в запорізьких козаків. Сучасники так описували їх: „Зібралося кілька їх і вже герцювали, ширмували, стріляли з луків і рушниць тощо“ [188, 36]. Переможців у цих змаганнях обирали курінними, а нерідко і кошовими отаманами. Про це красномовно говорить старовинна козацька приказка: „Як буде слава, то буде й булава!“. А величезний авторитет козацтва серед українського народу, спричинив і переймання народом козацьких військових традицій: „... герці переймають широкі маси, що стараються наслідувати козаків“ [57, 14].

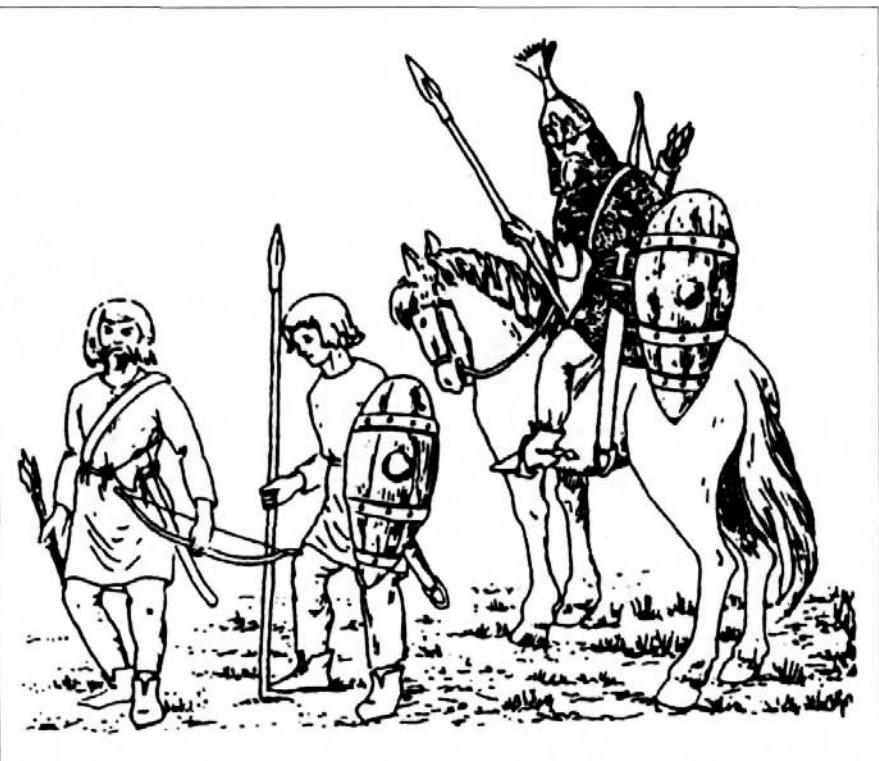
Розділ 3. НАРОД

3.1. Високі військові якості наших предків

Традиції бойових мистецтв широко розвивалися і у третій касті вільних селян, ремісників та купців. Популярними були бої навкулачки, на палицах, боротьба. Особливо велике значення мала боротьба. В Україні був поширений звичай, який зберігся до середини XIX ст.: син не мав права одружуватися, поки не поборов батька. Зараз наша молодь на екранах телевізорів з захопленням дивиться на подвиги різних закордонних „суперполіцейських“, „техаських рейнджерів“ та інших „охоронців порядку“, котрі, використовуючи прийоми східних єдиноборств, голіруч розправляються з порушниками закону. Молодь, звичайно, прагне бути подібною на своїх телевізійних кумирів, тому охоче йде займатися в секції східних єдиноборств, які за своєю суттю є абсолютно чужими ментальності нашого народу. Але мало хто знає, що ще у Давній Греції, в усіх грецьких містах-полісах, включно з Афінами, міська поліція набиралася зі... скіфів. Греки, які самі були хорошими бійцями (вже тоді кулачний бій і панкратіон були введені у програму олімпійських ігор), боялися нести цю нелегку службу та передоручали її саме скіфам, які дійсно здатні були навести порядок у будь-якій ситуації. Вже цей факт свідчить, наскільки високо цінувалися військові якості наших предків у світі ще за багато століть до виникнення так званих „східних єдиноборств“.

Бойовий серп, знайдений під Берестечком

Слов'янські воїни часів Великого переселення народів. Сучасний малюнок

Аркан. Малюнок Ю. Крайківського

Народні бойові мистецтва досягли особливого розквіту у III—VII століттях, коли в час Великого переселення народів слов'янські племена рушили у Центральну та Південну Європу. Тоді кожен чоловік племені, здатний носити зброю, мусив бути воїном, причому воїном хорошим, здатним складати конкуренцію вишколеним та закутим у залізо рим-

ським леґіонерам, візантійським катафрактарям та мобільній, прекрасно організований кавалерії кочових племен. Тому основна увага приділялася індивідуальній підготовці кожного бійця, його вмінню володіти зброєю та боротися голіруч.

Уже в шостому столітті слов'янські воїни вважалися одними з кращих у світі. Готський історик Йордан зазначав, що „слов'яни переважають германців як тілом, так і духом, б'ючись з ними зі звіриною лютістю“. У „Слові о полку Ігореві“ літописець, описуючи чернігівське ополчення, із захопленням говорить про їхню військову майстерність, згадує, зокрема, про застосування в битвах бойового крику: “Ті бо без щитів з захалявниками криком полки перемагають, звонячи в прадідівську славу.” [174, 78].

Про надзвичайний рівень бойової майстерності слов'янських воїнів промовисто свідчить те, що їх на-

Слов'яни зустрічають місіонера.
Різьба по двереву. XIII ст.

ввипередки запрошували до себе на службу римські та візантійські імператори, арабські халіфи та перські шахи. Слов'янські воїни були в особистій охороні правителів (відома „скіфська“ гвардія римського імператора Каракалли), у складі відбірних ударних військ, розвідувальних загонів, займали високі військові посади. Не могли, скажімо, греки доручити командування своїм флотом людині нездатній, а між тим ант Доброгаст в середині VI століття у званні „воєнного трибуна“ очолив Понтійський флот у відповідальний момент війни Візантії з персами. Ант Хільбудій був візантійським намісником на Дунаї. І таких прикладів є чимало. Імператор Юстиніан II 687 року переселив до Малої Азії багато слов'янських родів, надавши їм для поселення область Опсікій, з вимогою виставляти певну кількість воїнів для військової служби. Навіть візантійський імператор Василій II 988 року, видавши свою сестру Анну за київського князя Володимира Великого, просив навзамін прислати йому руських воїнів на службу. Присланий Володимиром шеститисячний корпус русів, наголову розгромив цілу візантійську армію заколотника Варди Фоки, за що імператор залишив їх на службі в якості особистої гвардії [25, I, 200—201]. Навіть легендарні вікінги-нормани не могли конкурувати з руськими вояками. Лев Остійський, хроніст кінця XI століття, використавши працю свого попередника Амата, передає розповідь про війну 1019 року в Італії, де у візантійському війську знаходились руси: „У перших трьох битвах нормани залишились переможцями, але в четвертій битві, де їм довелося боротися з народом руським, вони були переможені, перетворені в ніщо...“ [25, I, 206].

Відомо, що 1850 року особиста гвардія шаха Ірану складалася переважно з

Богатир Чобітко.

Давньоруська булава

Козаки Таманського полку, варта двору перського шаха.

Зліва направо стоять: Пилип Острішко (хутір Гостагай),

Грицько Федотович Йорж (ст. Охтанизівська),

Терешко Мороз (ст. Охтанизівська),

Кость Дротенко (ст. Тамань)

Посередині сидить Михайло Любенко. Персія, 1908 р.

кубанських козаків. Збереглася унікальна світлина 1908 року, на якій зафіковані козаки Таманського (імені отамана Безкровного) полку Пилип Острішко,

Григорій Корж, Терентій Мороз, Костянтин Дротенко і Михайло Любенко на охоронній службі при дворі перського шаха.

Про присутність українців в якості московської гвардії і говорити зайде, адже саме солдати-українці постійно рятували Москву від війн, вигравши не одну битву. Саме дисциплінованість, самовладання і взаємовиручка українських вояків не раз зберігала цю імперію від розгрому.

Ще 1856 року учасник Кримської війни матрос Галущенко так пояснював журналісту „Одеського вісника“ Миколі Сокальсь-

Микула Селянович і князь Вольга

кому основний секрет високої бойової якості українців. „Від чого матроси хоробрість мають і добре діють? Через те, що одна нація, все більше малоросіяни (українці). Один одному завжди допомогу дають, от ворогу й погано. Та так, що він і у вісниках своїх відписав, що якби не матроси, нам би легше було“ [206, 64].

У всі часи українські селяни були завжди готові дати гідну відсіч різним кочовим ордам, що навалювалися на них з великого степу. Ще 1594 року посол австрійського імператора Еріх Лясота, проїжджуючи Україною, зазначав: „...кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них“ [168, 16]. Тому серед простого народу ніколи не погасали традиції військової культури, зберігалися і передавалися бойові прийоми, свято шанувалась пам'ять про славних предків-богатирів.

Легендарним збірним образом такого народного богатиря є простий хлібороб Микула Селянович. У билині про Микулу Селяновича та Вольгу селянин перемагає у змаганні навіть князя з його дружиною, отримуючи силу від Матері-Землі.

Давньоруська зброя

3.2. Способи військової підготовки населення. Народні військові ігри та забави

Селянин із ціпом

Селянин з косою

Система народної військової підготовки в Україні була надзвичайно широкою і багатогранною.

Для різних вікових груп населення існували свої специфічні комплекси воєнних вправ у вигляді ігор, танців для дітей і молоді та різного роду змагань для дорослих. Майже усі дитячі ігри для хлопчаків мають воєнно-прикладне значення. Взяти хоча б такі популярні ігри як „Бій на кониках“, „В сліпого Івана“, „Цурки-палки“, „Піжмурки“, „Попихач“ та багато-багато інших. У цих іграх діти набували необхідних для подальшого життя практичних навичок. Так, суть гри „Бій на кониках“ у тому, що хлопчаки, розділивши на дві ватаги, які у свою чергу поділяються на „верхівців“ і „коней“, заскакують один одному на спину або на плечі та з розгону збігаються з супротивною ватагою, намагаючись скинути з „коней“ якнайбільше „верхівців“ суперника. Звичайно, що така гра, поряд із розвитком сили, витривалості та спритності, вчить дітей основ битви верхи на коні. Такі ігри як „Сліпий Іван“, „Попихач“ вчили дитину орієнтуватися із зав'язаними очима, розвивали „шосте відчуття“. Гра „Цурки-палки“ давала змогу дітям освоїти основи фехтування на бігу, привчала до взаємориучки, взаємодопомоги, „Піжмурки“ — вчили мистецтву використовувати оточуюче середовище для маскування і т. д.

Ми знаємо, як влучно наші воїни вміли метати зброю. Ще в Галицько-Волинському літописі є про це захопливі відгуки: „А один з воїнів (короля Данила — Т. К.) протягнув десницю свою і, вийнявши булаву з-за пояса свого і далеко кинувши, збив князя ятвязького з коня його“ [34, 95]. Для розвитку цього вміння з дитячих літ існувала гра „Куля“. Суть цієї популярної на той час гри полягає в тому, що гравці підкидаючи дерев'яну кулю, на льоту намагаються попасті в неї короткими і товстими палицями — „шаровня-

ми” [5, 513—551]. Крім цієї гри, було багато подібних ігор, зокрема „**Гилка**“ — попередниця сучасного бейсболу. Деякі ігри були чистою імітацією бойових прийомів, наприклад, гра „**Облавка**“. На спеціальну високу лаву садили велику солом'яну ляльку, котру треба було збити у стрибку ударом ноги. Інші ігри вчили заскакувати на коня („**Слон**“). Можна навести ще кілька таких специфічних ігор:

„**Ріпка**“. Двоє дітей, повернувшись обличчям один до одного і поставивши ноги разом, беруться за руки і, відхилившись корпусом на довжину витягнутих рук, починають швидко крутитися.

„**Довга лоза**“. Грають хлопці, ставши один від одного на відстані 2—3 кроків, бігають вздовж вулиці паралельно один одному. Крайній піднімається і біжить, перескакуючи через кожного, і за крайнім лягає. За ним біжить і другий, за ним наступний і т. д. Деякі, граючи в „довгу лозу“, не лягають, а зупиняються, зігнувшись в поясниці. Така гра називається ще „**Скраколь**“, але само собою розуміється, що перескакувати через стоячого, хоча й зігнутого, набагато важче [63, 478—480].

„**Боклажок**“. Два хлопці лягають на землю, руки коло себе так, аби голова була проти ніг суперника, чіпляють один одного за голову ногами, намагаючись один другого перекинути так, щоб він двічі перекотився (дав боклажка).

„**Галембіза**“. Постають парубки двома лавами проти себе, подаючи один одному навхрест руки. Інші хлопці в постолах по черзі ходять по схрещених руках [214, IV, 239].

Всі ці ігри і в наш час широко використовуються в різних видах єдиноборств як підготовчі, розминаючі вправи. Використовують їх і в армії для фізичної підготовки солдатів. Приведемо ще кілька таких старо-

Довга лоза в Карпатах.
Малюнок О. Кульчицької

Розваги козаків Синьожупанної дивізії.
Рамштат. 1918 р.

перескають через них і т. д.

„Солдатики“. Гравці діляться на дві партії. Робить кожна партія невеликий земляний вал, стає за валом і звідти стріляє на противоположну партію, для чого застосовує очеретини, набиті порохом. Пострілявши трохи, співають пісні, марширують з пропором, з палками замість рушниць, та знову стріляють (у цю гру в даний час зовсім не грають, грали в неї до 1898 року і грали дорослі хлопці) [130, 407].

„Чий батько дужчий“... Сідає два міцних парубки так, щоб взаємно впертися ступнями ніг. У руки беруть міцну палку (дрюк чи патик). Беруться обидва за ту палку руками. Міцно впираючись підошвами ніг, кожний намагається зрушити з місця свого компаньйона, підняти до себе. Так, мов терези, по черзі переважає один одного, аж поки котрийсь з них уже не в силі буде переважити свого змагуна. Хто останній переважив, той вважається переможцем („його батько дужчий“).

Розваги козаків Синьожупанної дивізії.
Рамштат. 1918 р.

винних військових ігор, записаних на початку минулого століття.

„Верниголова“. Грають 8 парубків. Четверо із них стають по дві пари — одна навпроти іншої, нахиляються і ховають голови під груди один одному. Інші четверо, розбігшись, заскачують на них і, перевернувшись через голову, стають на ноги. Після цього вони приймають позиції перших, а ті перескають через них і т. д.

„Коромисла“. „Два парубки або дві дівчини (бо і дівчата самі граються в коромисла) стають одне до одного спиною, беруться взаємно попід

руки і по черзі одне одного підіймає на своїй спині. Це й є „коромисло“. Гра провадиться лише дорослими, бо гра дорослого з малим дуже небезпечна і часто кінчачеться переламанням хребта (позвонка)...“ [73, II, 139—148].

На Вінниччині серед молоді побутувала *гра у війну*. Парубки та молоді одружені чоловіки вибирають з-поміж себе двох отаманів. Отамани виміряються, котому командувати загоном першим, а котому другим. Потім поділяють молодечий гурт на „два війська“ (загони). Участь у цій грі беруть від 20 і до 40 і більше учасників. Спочатку йде до лісу перший загін і розташовується так, щоб другий загін не помітив. За 40—50 хвилин іде до лісу другий загін. „Вояки“ цього загону намагаються знайти „вояків“ першого загону й захопити їх у полон. Вояки ж першого загону у свою чергу намагаються виловити у полон вояків другого загону. Взятий до полону вважається той, якого оточать два вояки противника. Два-три чи більше вояків вважаються взяті до полону, коли їх оточили вояки противника одним, чи двома більше. І коли один загін, скажімо, полонив більшість „вояків“ другого загону, то вважається, що другий програв війну. Тоді полонені вояки мусять на своїх плечах „везти“ на певну відстань вояків-переможців. Після цього гра кінчачеться так: виходять на герць отамани. І коли один отаман покладе другого „на лопатки“, то переможений отаман уже не може бути вдруге отаманом. Коли ж герць виходить „ні в чию“, тоді загони знову по-старому поділяються, отамани ста-

Розваги козаків Синьожупанної дивізії.
Рамштат. 1918 р.

Розваги козаків Синьожупанної дивізії.
Рамштат. 1918 р.

Змагун. Фреска з Софійського собору у Києві. XI ст.

ють на своїх місцях. Отаман 1-го загону подає команду: „До бою!“. Загони сходяться й боротьба проходить групова... Але в цім бою, крім голих рук, не можна вживати нічого іншого“ [73, II, 139—140].

Відома гра в „**Царів**“ або в „**Короля**“. Парубки, поділивши на дві половини, стають навпроти в лави і тримаються за руки.

- Королю, королю, буде війна?
- Ні,— відповідає король.
- Чому?
- Бо замало війська.
- Відбий собі.

Кожна лава по черзі висилає короля, який повинен прорвати лаву супротивника. Якщо це йому вдається, тоді менша частина цієї групи переходить до нього і стає в лаву його „воїнів“. З вигуками „Слава! Слава! Слава!“ воїни вітають короля з „полоненими“. Якщо ж він не прориває лаву, то стає полоненим і переходить у табір суперників.

Гра тягнеться до тих пір, поки в одній із груп не залишився „король“, сам без „війська“ [65, 29—30].

Вежа. Світлина поч. ХХ ст.

У багатьох регіонах України на Великдень парубки ставлять „**дзвіницю**“. Став в коло п'ять парубків, їм на плечі чотири, на них три, потім два, і на верхівку один. Така дзвіница, співаючи, рухалася по селі або навколо церкви [164, 36].

Надзвичайно цікаву гру гуцульських хлопців описує Р. Кайндль: „У Великодні свята хлопці розважаються грою, яку вони називають „**гамбас**“. Вона полягає в тому, що хлопці вишивковуються в довгий ланцюг, кожен член якого має завдання, незважаючи на найшвидші рухи, не виступити з ряду. Ватажок з легким ціпком або скручену хустиною біжить швидко то вправо, то вліво так, що майже неможливо слідувати за ним, не покидаючи ряду. Того, хто виступив з нього, ватажок намагається вдарити, якщо йому це вдається, весь стрій розпускається, щоб за поданим знаком знову приступити до гри [70, 22]. Цікаво, що ця гра є надзвичайно подібною до військових вправ римських легіонерів та грецьких гоплітів, метою яких було відпрацювання чіткості та узгодженості бойових дій у лаві.“

Крім того, у Карпатах серед молоді поширеними були змагання у метанні топірців, коли на гілці дерева зазначалися пагони, які треба було зрубати на льоту. Були також змагання на хоробрість. Один хлопець ставив руку на колоду, а інший бив по колоді топірцем, так, щоб лезо топірця ввійшло у колоду на декілька міліметрів від пальців. Вигравав той, хто не відсмикував руки. А ще були змагання з метання ножів-чепеликів, боротьба, бої навкулачки, стрільба з луків, метання каменів (у тому числі за допомогою пращ) та ін. На Гуцульщині та Надніпрянщині в час вигону худоби на пасовисько відбувалися весняні верхогони на конях до визначені мети.

Надзвичайно велике місце у військовій підготовці народу займали полювання, рибальство та човнярство. У попередніх розділах ми вже писали, наскільки важливим елементом підготовки було полювання у запорізьких, а потім і чорноморських пластунів. Подібне полювання було поширене і в інших кутках України, наприклад, у Карпатах: „Народжені серед суворої природи, багатої на найрізноманітніші небезпеки, загартовані з малих років, гуцули відзначаються незвичною відвагою; вони прекрасні мисливці, сміливо поодинці йдуть назустріч ведмедю або дикому кабану, нерідко навіть без вогнепальної зброї, з одною сокирою, рогатиною або залізними вилами; вони пишаються своїми мисливськими подвигами, які вважаються тим більше славними, чим з більшими небезпеками вони поєднані. Крім того, вони славляться як досвідчені кормчі, і з великим митецтвом сплавляють ліс по гірських потоках і річках своєї батьківщини“ [69, 329].

У Карпатах (с. Спас Косівського району Івано-Франків-

Козак танцює гопак.
Малюнок А. Базилевича

Князь та його зброєносець-парубок.
Фреска з Софійського собору у Києві. XI ст.

Кулачний боєць.
Фреска з Софійського собору у Києві. XI ст.

ської області) збереглася до наших днів цікава військова гра „**Війна козаків з турками**“. Граються в неї хлопці переважно в сезон купання на річці. Вони діляться на дві рівні групи — „козаків“ і „турків“. Команди розташовуються на протилежних берегах ставка або річки, які стають „Чорним морем“. „Козаки“, пірнувши під водою, повинні три рази непоміченими доплисти на „турецький“ берег, „турки“ ж також, пірнаючи під водою, повинні спіймати „козаків“ за руки чи ноги. Зловлені „козаки“ стають „турками-яничарами“ і також повинні ловити „козаків“. Останній „козак“, якого не спіймали, стає „кошовим“ і йому дозволяється право вибирати найкращих плавців для продовження гри. І якщо вони під проводом „кошового“ пройдуть під водою три рази усі не впійманими, тоді „кошовий“ стає „гетьманом“. За його наказом „турки“ повинні покинути „Чорне море“ і сховатися в корчі, де „козаки“ повинні кожному „дати під хвіст солі“ — посыпати піском [65, 25—26]. Не дивно, що люди, які з дитинства проходили такі тренування, стаючи запорожцями, змогли так нажахати турків і татарів, що останні дали козакам назву „ті, що перебувають під водою“, дивно лише те, що ця гра збереглася саме в Карпатах, як ще один доказ того, що козацькі традиції були здавна присутні по всій Україні, „від Сяну до Дону“.

Секрети бойових мистецтв передавалися від батька до сина. Коли ж діти досягали певного віку, ними починала опікуватися парубоцька громада. Саме слово „парубок“ дуже старе, зокрема ще в билинах та стародавніх літописах воно згадується у значенні „зброяносець“, „слуга богатиря“. До парубоцької громади приймали хлопців, які досягнули 16—18 річного віку, причому громада особливу увагу звертала на зріст та фізичну

Парубки. Листівка. Поч. ХХ ст.

силу нового товариша, маючи надію придбати в його особі хорошого бйця [225, 111]. У тому випадку, коли в сім'ї було двоє або більше синів, молодший брат мав право вступу до громади лише після того, як старший одружиться. Виняток робили тільки в тому випадку, коли молодший брат був фізично сильніший за старшого. Парубоцькі громади високо цінували у своїх товариших сміливість, кмітливість, почуття взаємовиручки, а за порушення загальноприйнятих норм життя (пияцтво, крадіжки, обман громади і, навіть, чванькуватість) ганебно виганяли з членів громади. Про те, що парубочі громади готували майбутніх воїнів, прямо вказують і деякі випробування при посвяченні на парубка. На Поліссі та на Закарпатті кандидата в парубки посилали влаштовувати бйку з парубками сусіднього села [9, 85]. На Полтавщині ще зовсім недавно в деяких селах, розташованих на ріці Псел, парубка випробовували тим, що він мусив переплисти ріку під водою, тримаючи важкий камінь [9, 85].

Особливо поширеними серед простого народу були боротьба та бої навкулачки, які відбувалися за чітко регламентованими правилами. Одне з найдавніших в Україні зображення кулачків можна побачити на давньоарійській стелі з селища Казанки у Криму, яка датується III—II тисячоліттям до нашої ери. Зображення кулачних бйців можна побачити і на знаменитих фресках Софійського собору в Києві (XI ст.).

Перші згадки про кулачні змагання знаходимо в легендах, літописах, художніх та історичних творах. Ще в XII столітті єпископ Ілля у своєму „Повчанні“ застерігав духовенство від участі їх дітей у таких розвагах: „і при туріях, і при лодигах, і при колядницях, при беззаконних боях кулачних, попове, спиняйте своїх дітей...“ [42, 72]. У Густинському літописі є опис боїв навкулачки в Новгороді: „Кожне літо на тому мосту люди збираються і, поділившись на двоє, б'ються“ [147, II, 259]. Згадуються такі „ігрища“ й у „Повісті минулих літ“, Галицько-Волинському та Лаврентіївському літописах. Змагаються у дужанні і билинні богатирі. У билинах є чимало описів поєдинків навкулачки. Наприклад, у поєдинку Іллі Моровця з богатирем Підсокольником спочатку вони б'ються озброєні бойовими палицями, шаблями і списами, а потім, переламавши

Бій навкулачки.
Фрагмент давньоарійської стели
з Казанків.
III—II тис. до н. е.

Давньоарійська
стела з Казанків.
III—II тис. до н. е.

Кулачний бій Тараса Бульби з сином Остапом.
Малюнок 1893 р.

всю свою зброю, переходить в рукопашну на кулачки і тут Ілля перемагає супротивника [20, 56—57]. М. Гоголь у повісті „Тарас Бульба“ описує бій навкулачки між Тарасом та його сином Остапом, який приїхав додому з Київської семінарії. Тарас задоволений, що його син добре вміє битись навкулачки. Добре битись, в той час було синонімом сили, мужності, спрятності та витривалості.

Колоритний опис кулачного бою маємо і в „Енеїді“ І. Котляревського:

*Пішли кулачні накарпаси,
В виски і в зуби стусани;
Полізли тельбухи, ковбаси,
Всі пінили, як кабани*

[90, 165].

А ось опис тодішньої кулачної техніки, яка використовувалась у бою:

*Щолкав в виски,
штурхав під боки,
І самії кулачні доки
Хovalись, хто куди попав*

[90, 167—168].

Окупанти всіляко старались знищити пам'ять про кулачні бої в Україні, їх правила та традиції. Приховувалися або ж замовчувалися щонайменші згадки про цю давню народну забаву. Хоча в Україні ще в кінці XIX століття кулачки були звичайним явищем як в селах, так і в містах, чимало їх описів збереглося в етнографічних збірниках і народознавчих працях того часу: „В Малоросії кулачки відбувалися переважно на Різдво Христове між жителями різних вулиць або міських околиць. В Переяславі кулачки проходили на річці Альті між Заальтицею і Спасчиною, котрі лежать на двох протилежних берегах прославленої гетьманом Тарасом Трясилом ріки. До спашан приїднувались „кози“ (семінаристи), а заальтяни суцільно скла-

далися з „чимбарів“ або кожум’як, яких глузливо називали „котолупами“ [63, 485]. В Харкові бились холдногорці з основ’янцями або москалівцями“ [182, 638]. Були поширені кулачні бої і на Полтавщині: „У старину у Снітині, і у Литвяках на різдвяних святках, а то і раніше, збираються молоді чоловіки і парубки, сотні дві чоловіка, виходять до великого затону і кулачаться. Договір такий, що по пиці і по ногах не можна бити, а по ребрах і під груди. Хто полетить з ніг, того не б’ють. Як Литвяківців більша сила, то загонять по Сулі аж у Снітин, а снітинці підійдуть та загонять тих аж на мостище“ [120, 13]. У Прилуцько-му та Борзенському повітах на Чернігівщині, як свідчить український етнограф і історик Микола Маркевич, кулачні бої відбувалися на Трійцю (другий день Зелених свят) і в них брали участь лише дорослі чоловіки [116, 76—77].

А у Старогородках на Чернігівщині молодь кулачилась в час Різдвяних та Великодніх свят: „... на Різдво та на 3-й день Великодня, зберемося та поділимося на два гурти. Кожний гурт мав свого отамана. На Різдво спочатку билися снігом, а потім гурт на гурт ішов з кулаками. Ох! і билися ж... і носи порозбиваємо, і очі попідбиваємо, й потомимось укінець, а б’ємось від ранку (по службі Божій) й аж до ночі. А битися можна було тільки кулаками. А порядок був сильний: коли отамани гукнуть: „На кулаки!“ — тоді гурт налітає на гурт і б’ються, сильно б’ються. Дехто й не раз упаде, полежить, а потім встає й лупить знову. Бій кінчався або з темною ніччю, або тоді, коли котрийсь гурт не витримував і

Поєдинок навкулачки. Малюнок П. Мартиновича

Кулачний бій Тараса Бульби з сином Остапом. Малюнок О. Герасимова

відступав. Коли ж був дуже гарячий бій, отамани гукали: „Стій!“. І бій припинявся на якусь годину. Отак було. Тепер уже цього нема! На Великдень парубки сходились біля церкви, а потім ішли на луку, або в поле. Часто сільський староста з соцькими та десятниками розганяли нас, забороняли... Тоді ми умовлялися та й ішли в ліс, але й там нас часто знаходили та чіпляли палки нам“ [73, II, 142].

В українців Воронежчини до 1765 року відбувалися весняні кулачні бої на честь Ярила [38, 82]. Тодішні дослідники свідчили, що кулачні бої існують здавна, вбачали в них залишки релігійно-обрядової боротьби, котра символізувала боротьбу зими з літом [182, 638]. Недаремно два тижні після Великодня і два тижні після Різдва в народі називалися „герці“ [31, 105]. Тому кулачні бої відзначалися урочистістю, масовістю та супроводжувалися різними обрядовими дійствами. „На колишній Гетьманщині парубоцтво мало такий звичай: по обіді на Вodoхре-

ща сходилися на льоду хлопці з двох сусідніх сіл або двох „кутків“ того самого села і билися навкулачки — хто кого переможе! Переможці забирали собі „орден“ — хрест, вирубаний на льоду“ [32, I, 170].

„До нашого діда грище ходило. Парубки наймають музику, на Різдвяних праздниках ідуть на Сулу і кричать на висачківців: „а ну виходіть“. Ті виходять, та як зачнуть кулачиться, хахлацькі рукавиці понадягають та збіжаться; як хто упав, того лежачого не б'ють. А в нашого діда юпка (вид короткої турецької куртки — Т. К.) латана, він мов у подушці, як ударить висачківський чоловік, так не дошкуля“ [120, 14]. Тут ми зустрічаємо стародавню назву кулачкових боїв — „грище“, котра згадується ще в „Повісті минулих літ“ та Лаврентіївському літописі. Походить ця назва від слова „гратися“, тобто забавлятися, адже кулачні бої відбувалися як весела народна забава з музигою і піснями. Кулачні бої мали свої традиції і правила. Спочатку „чубарилися“ діти, потім парубки і лише після них у бій вступали одружені чоловіки-господарі. Грали музики, а глядачі (були це, переважно, жінки і дівчата) заохочували бійців криками: „А нуте, нуте — хто кому накрутє!“, „Дай Боже вам побитись, а нам подивитись!“. Обидві сторони намагалися витіснити суперників з поля бою (на Водохреща справою честі було відвоювати місце біля йорданського хреста) або змусити їх до втечі. Іноді відступаючих переслідували аж до їхнього села і там знімали з церкви дзвін, що вважалося великою образовою для громади, якій доводилося сплачувати викуп [194, 191].

На Лубенщині старі люди так згадують про ці забави: „Зійдуться те село і те, і хлопчаки почнуть, до хлопчаків парубки, і заведуть бій. Потім люди, чоловіки. Установа така, що лежачого бити не можна. Губські нагналися, а я упав, і

Русалії (Зелені свята).

На задньому плані дві ватаги готовуються до бою „стінка на стінку“. Мініатюра з Радивилівського літопису

Бій навкулачки. Малюнок поч. ХХ ст.

іду між губчанами і мене не займають, аж поки не дійду між своїх. Повернешся лицем, тоді можуть бити знову“ [119, 81].

Крім кулачкових боїв, приурочених до певних днів аграрно-обрядового календаря, такі розваги у багатьох козацьких селах відбувалися, звичайно, і в недільні та святкові дні, але в цих боях навкулачки брали участь лише парубки, тому самі бої отримали назву „парубочих“. Такі „парубочі“ бої збереглися серед чорноморських козаків на Кубані [94, 3]. Кулачки були популярними і серед міської молоді — семінаристів, бурсаків та гімназистів. У Харкові, у так званому Карпівському саду, в яру, навесні або восени проводилися кулачні бої між гімназистами трьох харківських гімназій [182, 638—639]. У Чернігові справжні

баталії розгорялися між семінаристами та учнями народного училища [3, 61]. Величезний авторитет і пошану мали тодішні чемпіони-кулачники навіть у бурсах. Такі кулачні бійці-силачі, котрі, як правило, по 3—4 роки сиділи на одному курсі, користувалися певними пільгами керівництва, котре само нерідко ходило дивитись на ці забави [16, 179]. Адже в ті часи саме на кулачкових боях проводила молодь свій вільний час: „Тепер як гулять, то йдуть або на музики, або в шинок, а тоді — то все навкулачки. Оце зустрінуться де-небудь хлопці:

- Здоров брате!
- Здоров!
- А давай навкулачки!
- Давай! —

той того в груди, а той того“ [95, I, 107]. Кулачки були настільки звичайною народною розвагою, що про людей, котрі люблять розважатися, а працювати не хочуть, видумуючи різні виправдання, в народі говорили: „Велика буває чубанка на вкулачках, а інший довідається, що й молотить не можна: пом'якчать ребра!“ [95, I, 146]. Коли хотіли підкреслити дуже ранню пору, говорили: „Іще чорти не бились навкулачки“ [181, 117]. Збереглися навіть

оригінальні назви місцевостей, котрі виникли під час кулачкових боїв: „А у самому городі, оце саме де городничий живе, зоветься Натягайлівка. Що було як б'ється навкулачки парафія на парафію, то як доженуть до того місця, то вже добре за чуби натягають; от і Натягайлівка. А де тепер живе Головачевський, то здався Гречко Куток. Було як збираються на грець, чи то, бач, навкулачки, то зійдуться на той куток самії старії та й розкладають раду, як зайти, чи з того, чи з того боку, кому попереду, а кому позаду, а кому по боках іти; і так собі тайно змовляться та потім уже й пускають дітвору, аж поки і до старих дійде. Було оце такий старий чоловік буде, як я, то бороду в зуби та й пішов гулять з кулаками; та часом старий б'ється ще лучче молодого“ [95, I, 106—107]. А у Снятинському районі Івано-Франківської області є навіть село Кулачківці.

У думі „Про вдову і трьох синів“ співається, як сини виїхали погуляти на Кирилівський ринок і вернулися звідти, „ні доброго, ні худого не видали“, тобто не знайшли з ким ні битися, ні боротися [95, I, 20].

Видатний український історик та етнограф Микола Маркевич пише, що бої навкулачки були трьох видів — один на один, стіна на стіну та село на село: „Років тридцять п'ять тому назад, бій один на один я кілька раз бачив у селі Рудівці Прилуцького повіту; стіна на стіну я бачив в 1844 році в місті Ічні Борзенського повіту; село на село я бачив декілька разів між селами Сокиринці і Калюжниці Борзенського повіту в 1848 році...“ [116, 76—77]. Кулачні бійці дотримувались суверінітету правил. На руки надягали великі рукавиці, які називалися „хахлацькими“. Бились до першої крові. Не дозволялось, щоб досвідчені бійці змагалися з юнаками. Коли хтось із бійців не витримував, сідав на лід або на землю, його не чіпали: „Я вийду було під Тарандинці, так і одного не

Кулачний бій. Козаки використовують прийоми кулачного бою на війні. Малюнок А. Базилевича

Бій навкулачки. Малюнок поч. ХХ ст.

навчу, сідають”, — згадував один старий кулачник [119, 81]. Заборонялося бити лежачого, завдавати ударів у спину („Щирий козак ззаду не нападає!”), використовувати в бою будь-які предмети, а тим більше холодну зброю.

За дотриманням правил у кулачних боях неухильно стежили „діди“. За звичаєм, дідом вважався чоловік після народження першого внука. Порушники правил суворо карались як супротивною, так і своєю стороною. Після бою, за традицією, влаштовувалось взаємне частування, під час якого учасники обговорювали хід бою, прийоми ведення поєдинку, характеризували кожного з учасників відповідно до проявлених ним якостей у бою, вшановували найкращих бійців. Все це згуртовувало людей, сприяло

розвитку духу, доброзичливості і добросусідства серед козаків, а також закріпленню навичок рукопашного бою.

У зв’язку з цим надзвичайно цікавим є свідчення французького історика Жана-Бенуа Шерера, який, перебуваючи на службі в імператриці Катерини II, написав „Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії“. У цій фундаментальній праці він наводить такий цікавий факт: „Коли мешканці Малоросії б’ються, то завжди або навкулачки, або киями, і ніколи не вживають холодної зброї. Завдяки цьому звичаю мало місце таке парі: приватні радники імператриці панове Теплов та Желягін були в неї, коли її повідомили про арешт ченця Олександро-Невського монастиря, який перерізав горло дівчині, що завагітніла від нього. Теплов сказав Желягіну: „Закладаюся, що цей чернець не малорос, а великорос“. Парі було укладено і Теплов його виграв. Тоді Желягін спітав його, як він міг здогадатися, що чернець походить з Великоросії. „А це тому,— відповів Теплов,— що мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хо-

робрості над хитрощами, тоді як мешканці Великоросії радше злі, ніж хоробрі” [212, 70—71].

Кращі кулачні бійці користувалися в народі великою повагою. Історія зберегла нам імена кулачних чемпіонів, „перших бійців”, „замашних хлопців”, яких вибирали отаманами кулачних ватаг. Так, у Снітині за отамана був Грицько Шквиря, в Тарандинцях Голяди і Монастирні — „найздоровіші люди, перші бійці на все село”. У Висачківцях славились бійці Рись та Баша. У Пісочному козак Балабан міг битись сам проти кількох суперників. Дуже сильним бійцем був лубенський полковник Ілля Новицький, розповідають, що він ударом кулака убивав коня [120, 15].

Звичайно, в таких боях, незважаючи на всі обмеження, не обходилося без крові, синців та серйозних травм. Траплялися навіть смертельні випадки. Адже удари завдавалися не просто з усієї сили, а попередньо розігнавшись, що надзвичайно посилювало їх руйнівну дію. Це давало змогу нашим недругам підкреслювати дикість тодішніх звичаїв і кровожерність забав наших предків. Але всі ці критики завжди не хотіли говорити, що виникнення цих забав зумовлювалося необхідністю ефективно протистояти численним ворогам, які з різних сторін приходили нас „визволяті”. Ще якби ці „визволителі” приходили з добрими намірами, тоді наші предки могли б спокійно займатися невинними стрибками в довжину або, скажімо, шахами. Але, на жаль, орди татарських, турецьких, польських, московських та інших „визволителів” приносили на нашу землю лише рабство, смерть та руїну. Тому й

Бій навкулачки. Малюнок поч. ХХ ст.

Ілля Новицький — лубенський полковник. Портрет. XVIII ст.

змущені були культивувати такі ось суворі забави, щоб з честю протистояти різним зайдам. І батьки, поряд з основами ремесла та народними звичаями, учили своїх дітей битися.

Ой крикни, Петре, Батьку,
Сунемся усі за годиноньку нашу
Тілько свисни батьку,
З вражого війська зваримо кашу.
Хіба ж ми не Запорожці,
Хіба ж ми не Чорноморці,
Хіба ж батьки не вчили нас битися... [169, I, 289].

Суворі забави змалку загартовували нашу молодь, привчали її „тримати удар“, бути сильною, хороброю, спритною, розвивали почуття дружби та взаємовіручки в бою. А при нападі ворогів, набуті в кулачних боях навички ставали грізною зброєю козака при захисті своєї землі. І козаки ефективно, з успіхом використовували їх.

В одному із давніх творів я знайшов старовинну назву рукопашного бою навкулачки — „монахія“ [181, 329]. Ймовірно, що вона походить ще з часів

князя Володимира Мономаха. Вояки застосовували це мистецтво в бою, демонструючи знаменитий „руський бій“, котрим, як свідчить Галицько-Волинський літопис, захоплювались іноземці [34, 36].

1764 року при штурмі турками Умані городяни і козаки „чинили опір та захищалися на фортечних мурах і по вулицях билися просто навкулачки“ [106, 152]. 1675 року в битві гетьмана Самойловича з турецькою армією „...коzаки ж не лише оружно, а й врукопаш із турками билися. При цьому силенну турків було перебито“ [106, 158].

Про надзвичайну шляхетність і шанобливе ставлення українців один до одного у мирний час (проливання крові між українцями вважалося великим гріхом), свідчить стародавній звичай, котрий зберігся в Карпатах,— перепро-

Бойовий гопак

сини за кров,— записаний в Стебнику і в Довгополі О. Галевичем. Коли гуцули поб'ються, і один одному „пустит кров“, уважає конечним пізніше перепросити його і дістати від нього прощення. З цією метою він бере двох чи більше знайомих, бере в торбу чистий новий рушник і йде додому

того чоловіка, котрого хоче перепросити. Наперед йдуть у хату свідки і, поговоривши з побитим, кличуть того, що бив. Цей входить до хати, вітається, а потім, обернувшись до побитого, говорить:

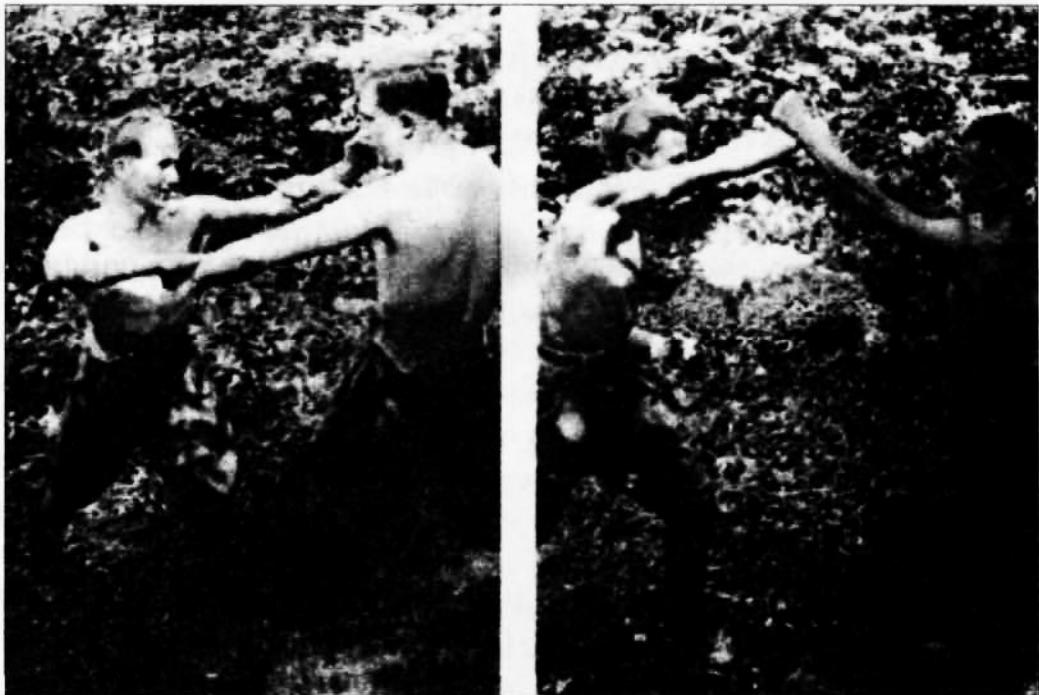
— Братье Іване, прости мені за кров!
— Я тобі прощаю,— відповідає той,— хай тобі Бог простить.

— І другий раз прошу: прости мені за кров!
— Хай тобі Бог простить!
— І третій раз: прости мені за кров!
— Хай тобі Бог простить.

Тоді той, що перепрошує, виймає рушник і подає його побитому, той приймає його, цілються і справа закінчена [56, 71].

У ті героїчні часи молоді хлопці з усієї України йшли на Запорожжя вчитись бойових мистецтв. По селах ходили мандрівні борці, які мірялися силою із сільськими хлопцями та вчили їх битися. Ці традиції боротьби, яка була надзвичайно популярною серед народу, майстерно описав Тарас Шевченко у „Титарівні“:

Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били
Ta верховодили в селі... [210, 376].

Тренування з рукопашного бою
в Українській Повстанській Армії. Світлини 1940-х рр.

Західноукраїнський січовик.
Поч. ХХ ст.

У цій поемі описується, як в одному селі молодий бідний парубок Микита залишається до титаревої дочки. Але вона лише насміхається з нього. В розpacі Микита йде з села, як ми потім дізнаємося, на Запорожжя, де три роки навчається козацькому бойовому мистецтву. На четвертий рік він повертається в село:

... Завзятий,
Усиній шапці, у жупані,
В червоних як калина штанях,
Навприсідки вліта козак... [210, 379].

Оскільки Микита майстерно танцює гопака, можна припустити, що на Січі він вивчав саме Бойовий гопак. Він тут же викликає парубків на поєдинок:

... Мерзенне, мерзле парубоцтво,
Ходіте биться! Чи бороться,
Бо я борець!.. [210, 380].

Характерно, що Микита чітко розмежовує боротьбу з боєм навкулачки, що переконливо свідчить про те, що в ті часи існували чіткі правила проведення змагів з обох цих видів єдиноборств.

Збереглися цікаві згадки про таких борців, правила їх поведінки, а також правила боротьби. За звичаєм, борці, шукаючи гідних суперників, ходили з села до села, де жили на кошти селян, доки їх хтось з місцевих не переможе. Перед кожним поєдинком обов'язково молилися. Втоптане місце для боротьби називалося „тічок“, звідси і „дути тічок“, тобто пробувати сили в поєдинку [113, 182]. Виходити на борцівський поєдинок дозволялося як чоловікам, так і жінкам [193, 249–250]. Одну з таких згадок,

Весільна обрядова боротьба (молодий бореться з братом нареченої). Малюнок О. Кульчицької

записану від парубка, уродженця Переяславщини, в кінці XIX ст. опублікував у „Київській Старовині“ відомий український фольклорист, поет Іван Манжура: „Ще як моєму батькові було год тридцять (вже їм год 85 буде) так розказують — ходили по слободах борці. От це — приїде у слободу, розсідла коня, пусте у хліб пастись, а сам вийде на площеу. Зараз винесуть йому люди стіл, нанесуть закуски, поставлять горілки, а він кладе рублів 25, а то і 100, та й визиває проти себе борця з тієї слободи. Ото як його поборе — так пропада його застава — оті гроші, що він заставив, ще й за горілку заплатить, а як він поборе — так слобожане йому платять такі ж самі гроші — як його застава. Як же не заплатять одразу — так він полізе на дзвіницю, зніме самого великого дзвоня та й гуля у слободі — поки дзвоня не викуплять, а за все те платять ті люди.

От раз, розказують, і наїхав та-
кий борець на нашу слободу. Усю
слободу вже перекидав... Тут
люди і кинулись до мого батька, а
вони десь у полі були. Ото як при-
вели, як зчепились вони з тим
борцем за руки (а тоді боролись
так: брали друг друга вище ліктів),
та як гепнули того борця об зем-
лю, так йому і ноги з колін пови-
скакували“ [112, 518].

Про професійних борців зали-
шилися згадки і на Буковині. Прав-
да, тут їх розглядали як таких, що,
використовуючи свою силу і вмін-
ня боротися, займалися опришку-
ванням: „О, синку, де сьогодні вже
та сила, що була давно. Сьогодні

Боротьба Якова з Ангелом.
Старовинна українська ікона. XVII ст.

Козак у бою. Сучасний малюнок

Скіфська боротьба на поясах.
IV ст. до н. е.

вже не туди. Давно були такі борці, що нападали людей середудня та убивали їх як муху. Як тепер оплачуємо рогатки, так давно треба було борцям платити, щоби на дорозі пустили. Старі люди оповідали мені, що як чумакували до Косово, чи лихо їх знає куди, то їх не раз переходили. Аби там було Бог зна кілько людей з возами, всіх спре. І треба платити, бо як не заплатиш, то й крока дальнє не пойдеш.

Раз жив у нас чоловік і жінка, що були дуже щасливі. Дід мій вповідали, що їх дід до них навіть на храм ходили. Одно одному не перечило, що синє під нігтем. Раз досвіта вибралися вони в місто.

— Ти, стара, завтра раненько, але дуже рано, бісъ не забула коні, хату і ворота свяченою водою покропитя. Чуєш?

— А де той васильчик, що був у коморі за кроквою?

— Я злагодив нового; бо мені страшно тепер говорити за то, з ним не годиться урудувати більше, аби, не дай Боже, знов не перейшов мене той „авцихрист“.

— Добре, добре.

Полягали спати. Досвіта встали, жінка обійшла хату, покропила, зробила всю, а навіть льоху натерла ліліком, щоби добре гостили. Сіли та й йдуть. Ще не розвидняло ся, а вони вже були далеко в лісі. Але чують, щось кричить: „Гов, гов“. Вони стали. Дивляться, а то той борець, що тогіт чоловіка переходив. Чоловік поблід, а капелюх кац з голови на землю. Волос зджуджурив ся в гору. Дивиться жінка на чоловіка та й каже: „не бійся, бри, вже я собі з ним раду дам“. Чоловік умирає, не чує, а жінка собі й вухом не веде.

— Ой бійся Бога, жінко, заплатім му та най пропадає до Божої Матери, на що тобі смерти?

— Мовчи, крикнула жінка,— вставай з фіри.

Чоловік встав. Жінка скинула сорочку, підперезала ся нею верх пояса та й до борця, а той аж зарув, як величезний лев і хап за передну вісь, хоче віз

Дужання Мстислава з Редедею.
Малюнок з Радивілівського літопису

перевернути. А жінка живо їмила за задну вісь і підоймили цілий кошик. Сіпають ним сюди, туди, не йде, не переборе одно одного. Лишили віз. Борець прискочив до жінки, а вона єго попід обидві силі, як не здійме, як ним не лусне до землі, як не тевкне, аж земля затряслася. А він лиш застогнав.

— Чоловіче, ходи вже сюди, бо вже го нема!

Чоловік прийшов, перехрестився, посадили обое й поїхали. В місті добре гостили та ще їх люди обдарили за то, що того страшняка убили.

Прийшли вечером назад та й полягали потомлені спати. Рано встав чоловік скорше, та й десь збирається.

— А чи куди, чоловіче? — питає ся жінка.

— Йду собі в світ,— відповів чоловік.

— Я з тобою жити не буду, бо ти би могла й мене колись так в свої руки сціпiti, як тамтогось сціпila.

— Ой не бійся, чоловіче, а ти се від тепер знаєш, що я з борецького роду?

Чоловік як учув за борецький рід, то аж стрясся. А жінка єго обіймила, поцілювала та й сказала: „Від коли світ світом, не була жінка старша від чоловіка. Вже то так Господь постановив. Я хоч така дужа, але моєї сили на твоїх костях пробувати не буду“.— І вони жили щасливо далі” [39, VI—VIII]. З цієї розповіді, записаної 1907 року, ми дізнаємось, що мистецтво боротьби передавалося з покоління в покоління, причому як чоловікам, так і жінкам. Є тут і виконання такого технічного прийому: схопивши противника під пахви руками, кинути його через себе на землю (такий прийом широко використовується і в сучасній класичній та вільній боротьбі). Саме за допомогою такого прийому літописний Ян Усмар 933 року переміг у поєдинку печенізького богатиря: „і здушив отрок руками печеніга до смерті. І вдарив ним об землю“ [146, 120].

Дійшли до нас і стародавні зображення борцівських поєдинків. Дослідник Ласло Кун в „Історії фізичної культури“ згадує про знайдений у Греції скіфський виріб із кості, датований III століттям, на якому було зображене скіфську боротьбу, яка включала в себе і способи захоплення суперника в полон, і мирне врегулювання суперечок, і деякі мотиви відбіркових випробувань перед посвяченням [97, 132].

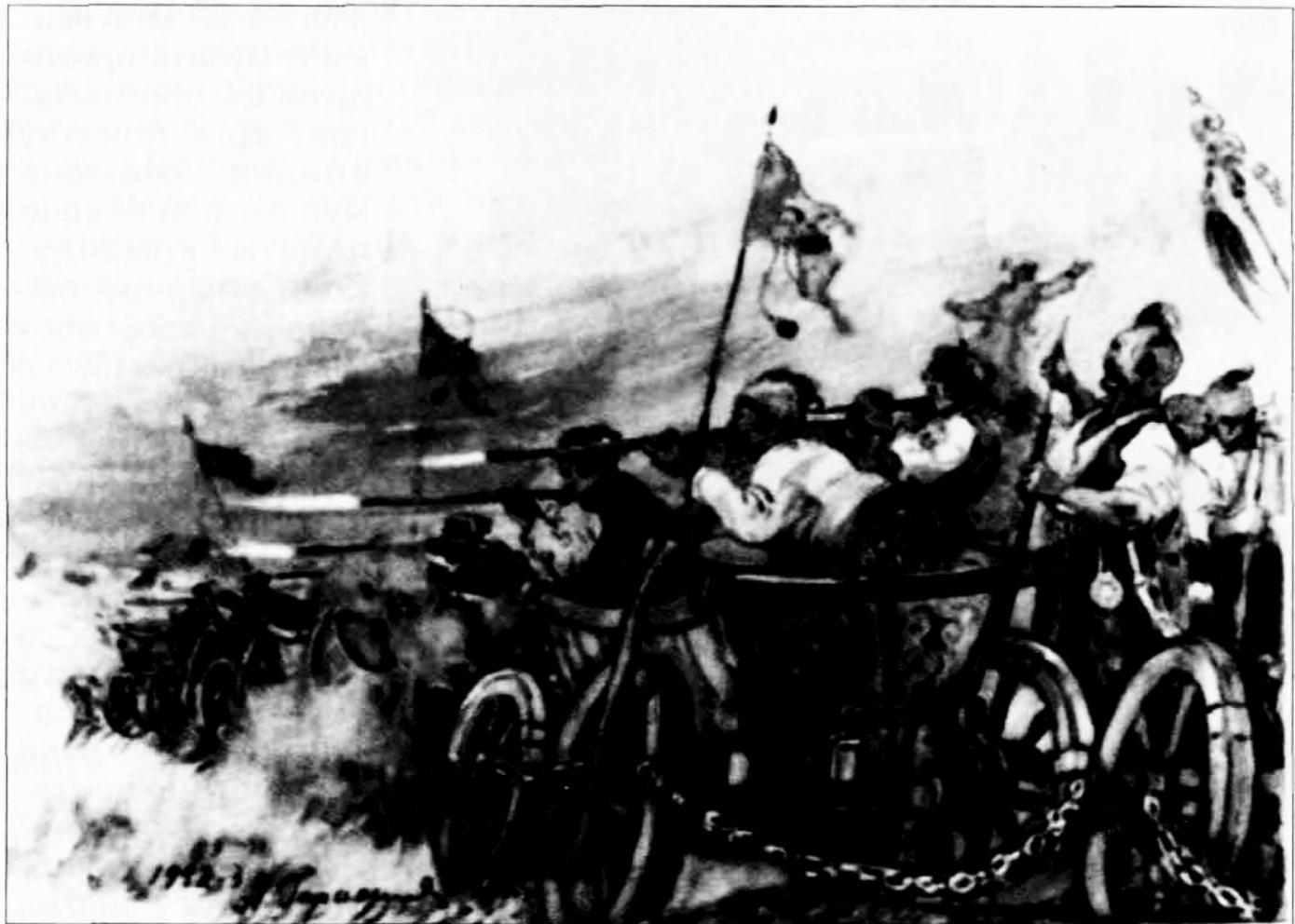
Зображення борців на обкладці меча зі слов'янського могильника. Львівщина. с. Гринів. I ст. н. е.

Боротьбу двох скіфів зображенено і на золотій бляшці з Верхньорогачицького кургану на Херсонщині. Знахідка датується другою половиною IV ст. до н. е. Скіфи зображені босими, а борються вони, захопивши один одного за пояс. Така боротьба на поясах і зараз є поширеною серед сільської дітвори на Україні. Великим майстром боротьби на поясах був визначний борець, багаторазовий чемпіон світу Іван Піддубний.

У знаменитому Радивилівському літописі (друга половина XIII ст.) знаходимо мініатюру, де зображене дужання князя Мстислава з Редедею. Бачимо характерну борцівську стійку тих часів: суперники стоять тісно, грудьми один до одного, пропустивши одну руку під руку супротивника, а іншу руку над його другою рукою (такий захват ставив борців в однакові умови), впритул поставлені ноги (свідчить, що борці не боялися піdnіжок). Це дозволяє зробити висновок, що на мініатюрі зображене існуючу в Україні і до сьогодні народну боротьбу „навхрест“. Саме в цій боротьбі заборонені прийоми ногами, так само як і бальові та удушуючі. Тому боротьба навхрест завжди вважалася „чесною боротьбою“, де перемогти можна лише силовими методами.

Ще одне зображення борців, знайдене у слов'янському могильнику в селі Гринові коло Львова, показує нам інший вид боротьби. Датується воно I ст. На бронзовій обкладці піхв меча зображені момент заеклої сутички двох борців. Один із них, схопивши лівицею суперника за руку, правою рукою намагається захопити його лівою ногою. Його суперник у відповідь лівою рукою намагається захопити за шию. Такий вид боротьби згадується і у давньоарійських Ведах. Саме за її допомогою арійські боги вирішували суперечки між собою та людьми. Порівняно з боротьбою навхрест, арсенал цієї був значно ширшим. Тут дозволялося робити різноманітні піdnіжки, захоплення за ноги, бальові прийоми і, навіть, удари. І на відміну від попередніх видів боротьби навхрест та на поясах, де для перемоги достатньо було змусити суперника торкнутися спиною землі („Хто кого нагне, той того наб'є!“), у цій боротьбі поєдинок продовжувався і на землі: „Не той то козак дужчий, що поборов, а той, що вивернувся!“, „Той старший, хто на грудях посидить, а найпаче, хто вивернеться зісподу“. Володіють прийомами цієї боротьби і билинні богатирі. Так, Ілля Моровець широко використовує

Козаки в бою. Малюнок О. Герасимова

захоплення за ноги, Добриня віртуозно володіє переднім підсіканням, дружина боярина Ставра застосовує бальові прийоми, лежачи на землі богатирі спритним прийомом скидають із грудей ворога і застрибують на нього (ця боротьба була виключно бойовою, її використовували безпосередньо у битвах з ворогом).

Існували в Україні й інші види боротьби, відомості про які зібрав український етнограф Степан Килимник.

Боротьба без рук — грудьми. Найбільш вживаний вид боротьби в минулому на Полтавщині, зокрема на Прилуччині, Варвинщині та Сріблянщині. Гра полягала виключно в боротьбі грудьми, без використання рук.

Чисельно збиралися біля церкви хлопці та молоді одружені чоловіки. З-поміж себе вибирали двох отаманів і поділялися на дві одинакових групи. Кожна група мала свого отамана. Отамани вишивкували в ряди учасників гри так, що вони сплітали свої руки за спину. Ряди стають один проти другого на відстані 10—15 метрів. Посередині проводиться дві

Боротьба пластунів. Львів. Поч. ХХ ст.

лінії-межі, між якими й мусить проходити ця боротьба-гра. Для початку обидва отамани мусять рівночасно подати команду. Коли команду подано не разом обома отаманами, то ряди не рушаться з місця. Врешті, коли команда подана разом — „Вперед! До боротьби!“ — ряди поволі посугаються один до другого і

входячи між двох ліній-меж, підіймають чи відкидають голови злегка назад, впираються грудьми у груди суперника. Так стоять, мовчанка панує цілковита, ждуть нової команди. Врешті отамани: „Починай! Натискай! Перемагай!“

І ряди-шеренги з усієї сили натискають одна на другу. Довго не переступає визначених меж жадна шеренга, а зусилля напружені надзвичайно. Цілковита мовчанка. Лише отамани періодично викрикують:

„Перша, не піддавайся! Бери міцніше!“ а чи: „Друга, сильніш, бадьоріш, вперед!“.

Врешті мовчанка порушенна надзвичайним галасом: одна шеренга виштовхнула частково, лише одне крило другої шеренги; друга шеренга напружує зусилля й повертається знову на своє місце. І знову тиша, порушувалась лише командами отаманів.

Але через деякий час, котрась шеренга таки переможе. А коли вже переможена шеренга опиниться принаймні метр за заповідною межею — здіймається крик:

„Слава нашій шерензі! Перемогли! Друга безсила!“.

Але в таких випадках кожна шеренга може боротися й повернатися на своє місце тричі. Після третього разу вже остаточно визнається „поразка“ й „перемога“.

Ряд-шеренга-переможець підносить на руках свого отамана з криком: „Слава!“.

Після цього гра починається з початку, але в шерензі переможеній вибирають нового отамана.

Боротьба на лопатки (групова). Так, як і у попередній грі, збираються парубки чисельно, діляться на рівні групи, обирають отаманів. Стають одні навпроти других на віддалі 10—15 метрів. Отамани подають команду: „До бою!“. Групи сходяться й беруться кожних два руками в перехрестя та намагаються один одного повалити на землю на лопатки, покласти суперника горілиць. Повалений не має права вставати до закінчення гри. Перемога вважається за тим гуртом, котрий більше „поклав на лопатки“ суперників. Отамани оголошують кінець бою. Кожний переможений мусить на своїй спині, як „кінь“ возити переможця. Після цього перешиковують ново шеренги (змішують з обох північної) і гра починається ново.

Боротьба навколішки. Провадиться лише між парубками, як звичайна боротьба — „покласти на лопатки“, з тією різницею, що на ноги не встають, а провадять боротьбу лише навколішки.

Боротьба лежачи. Це складніша боротьба, також парубочна. Лягає два парубки головами один до одного, а навіть упираються головами. Кожний з них намагається зловити руку другого й зайняти місце рядочком. Тоді проходить боротьба довга й важка — кожний з учасників хоче бути зверху, а другий намагається не допустити до цього, скидає свого змагуна. Десятки раз до знеможення перебувають то один, то другий зверху, аж поки котрийсь з них остаточно знеможеться [73, II, 140—149].

Взагалі, боротьба в Україні була настільки поширеною серед народу, що борцівські змагання були такою ж неодмінною розвагою парубків влітку „на вулиці“, а взимку на досвітках і вечорницях, як співи і танці. Навіть незріла молодь, так звані „парубчаки“, також влаштовувала гу-

Боротьба чортів. Сучасна світлина

Обрядова боротьба „Цигани“ з Червоної греблі. Сучасна світлина

ляння на вулицях, і в хатах, де займалася боротьбою, співами та грою в карти [225, 127]. У прадавні часи в Україні боротьба, як і бої навкулачки, виконувала важливу магічну, ритуальну функцію, зокрема при ініціюально-посвячувальних випробуваннях молоді. Підтвердженням цього є особливі борцівські турніри ряджених, які побутують і в наші дні на Поділлі, в Галичині, на Буковині. У них змагаються як окремі борці, так і цілі команди. Звичайно, в боротьбі беруть участь такі маски як „Дід“, „Ведмідь“, „Циган“, „Чорт“. Тому виконання цих ролей доручається найсильнішим хлопцям [9, 101–102]. Цікаво проходить ця обрядова боротьба на Поділлі. На Маланки молоді парубки, одягнувши костюми та специфічні головні убори, що нагадують шоломи — личини давньоруських дружинників, озброюються „файдами“ — нагайками з товстими дерев'яними руків'ями.

Учасник обрядової боротьби з Червоної греблі. Сучасна світлина

в'яними ручками та міцними канчуками, зі скрученим на кінці з ганчірок билом завдовжки 10—15 см, ходять по селу зі співами і танцями, влаштовуючи справжню війну з жонатими чоловіками. Молоді одружені чоловіки нападають на них, намагаючись повалити на землю, „цигани“ ж відбиваються „файдами“. У бою вони мають свою специфічну тактику оборони: тримаються трійками, зачувши умовний крик „шуліма“, кидаються відборонятися, майстерно використовуючи свої файди, які дуже нагадують запорізькі нагайки, правда, било в останніх було свинцеве. Такі нагайки, між іншим, у козацьких руках були грізною зброєю — козаки використовували їх по-люючи верхи на вовків [81, 81, 8], адже добрий удар такої нагайки запросто переламував хребет або пробивав череп вовкові.

На другий день на перехресті доріг відбуваються ритуальні борцівські поєдинки між самими „циганами“. Дозволені є будь-які прийоми, крім, зрозуміло, ударів. Слід повалити суперника на землю, опинившись поверх нього. Якщо результат поєдинку сумнівний, його повторюють до трьох разів [99, 58, 63].

На нашу думку, ці ритуальні поєдинки воїнів із молодими чоловіками з нагайками ведуть свою традицію ще зі сколотських часів. Адже давня легенда говорить, що коли сколотське військо повернулося з походу на Малу Азію, їх зустріли озброєні діти їхніх дружин від рабів. Після багатьох боїв, коли виявилося, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із них сказав так: „Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас зі зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір. Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшися тому, що сталося, юнаки

Боротьба молодих скіфів зі старими.

IV ст. до н. е.

Повстання в Києві в XI ст. (Основна зброя повсталих — киї)

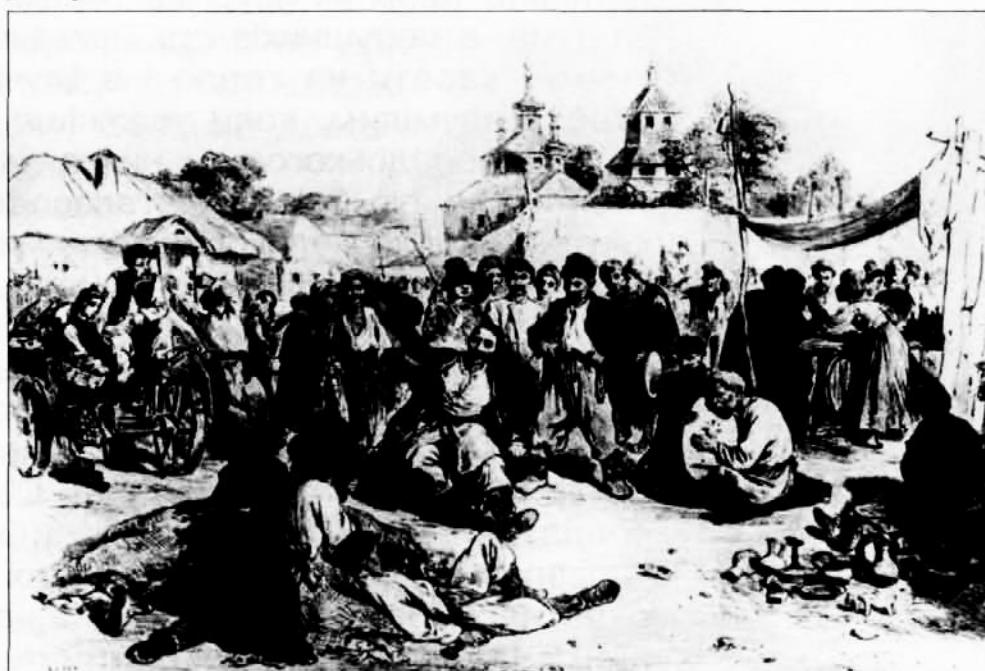
припинили битву і повтікали" [36, 180—181]. Можливо, саме сюжет цієї легенди доносить до нас, через тисячоліття, народна обрядова боротьба „Цигани“.

Типово народними змаганнями були поєдинки на палицях. У давньому літописі збереглася цікава легенда про виникнення бою на палицях у давньоруському місті Новгороді. Великий князь Володимир, 988 року охрестивши киян, послав воєводою

свого дядька Добриню (знаменитий билинний Добриня Микитович) в Новгород із суворим наказом охрестити новгородців. Разом з ним до Новгорода приїхав архієпископ Іоаким Корсунянин, який зрубав дерев'яного ідола Перуна і наказав кинути його у Волхов. Ідола зв'язали шнурками волокли по болоті та били палками. Коли ідол пропливав під Великим мостом через Волхов, то закинув свою палицю на міст і передрік, що новгородці, у відплату за нанесену йому образу, будуть постійно на мості битися палицями [224, 16]. У цій легенді маємо натяк на те, що мистецтво бою на палицях прийшло в народ від волхвів. Адже навіть палиці, з якими ходили волхви, в народі називалися „перуновими“.

3.3. Нищення народних єдиноборств окупантами. Відродження єдиноборств у незалежній Україні

Московський царат, захопивши Україну, люто знищував самобутні звичаї українського народу, і в першу чергу, його бойові мистецтва. Так, з наказу Москви 1719 року московський ставленик гетьман Іван Скоропадський розсилає з Глухова по всій Україні „Універсал рейментарський „О вечорницях, кулачних і прочих сбирах аби (їх) викоренити“ [132, 541]. Цього ж року на доповнення до нього, створена московськими зайдами на місці знищеного Українського патріархату, Київская Духовна Консистория видає указ, в якому пише: „Всею консисторіум митрополитанскою владою духовною премощною ясновельможного пана гетьмана, по указу його священішого царського велічества універсал, повеліваючий; даби везде по городах, містечках і селах малоросійських перестали богохмерзких молодих людей зборища навкулачки, Богом і чоловіком ненавістніє гулянія, прозиваєміє, вечурніци...“ [114, 178]. Цим універсалом всьому духовенству було наказано: „.... абисте пречесности ваши всему духовному чину, власті своєй протопопской подсудствующему, поприказовали і накріпко пригрозили вишив специфікованим богохмерзким збором вечорничним від цього часу не збиратися і непотребних, шкодячих здоров'ю чоловічеському, кулачних боїв не заводити і нігде на них не сходитися“ [114, 179]. Порушників цього універсалу було наказано „владою духовною відлучати від церкви“ [114, 179]. Не задовольнившись цим, окупанти змушують Київську митрополію видати відповідний указ, „.... повеліваючий, даби везде в Малій Россії попрестали богохмерзких молодих своевольних лю-

На ярмарку. Малюнок К. Трутовського.
Літографія Маковського. 1874 р.

Самосуд над злодієм. Малюнок М. Пимоненка.

дей зборища навкулачки і словом ненавистніє гуляния, прозивається вечерници" [192, 317]. Задаємо собі запитання, чим так допекли окупаційній владі вечерници і кулачні бої, коли на боротьбу з ними було піднято навіть церкву? Причому допекли сильно: в усіх цих указах вечерници та кулачні бої на повному серйозі представлялися головною причиною усіх бід в Україні, навіть таких як неурожай, падіж худоби, морова язва та чума, а порушників цих наказів передбачалося бити киями, карати на горло і відлучати від церкви. Все стає зрозумілим, коли уважніше вчитуєшся в універсал Скоропадського: „.... никто, никогда и нигде сходится и жадною безчиния, галасовъ и звадокъ, барзій з контентуючими великороссійскими жолнірами, через що намъ особливая діется трудность, затівати не важилъся“ [132, 542—543]. Ось в чому полягала основна причина заборони кулачкових боїв в Україні. Адже після Полтавської битви цар Петро послав на Україну багато московського війська. Українці, пригадуючи їм Батуринську різню і знищення Січі, били московських солдат і людей, де тільки бачили. Тим більше, що в Україну у московських військових контингентах потрапляв не здоровий елемент, а, в основному, злодії, пияки і грабіжники, котрі чинили різні зловживання, крадіжки і насильства, розпалюючи цим самим ненависть до себе українців. Це визнавала і сама москов-

ська влада, зокрема, у переписці з українською гетьманською адміністрацією, вона навіть пробувала якимось чином карати своїх людей, але це не давало жодного ефекту [125, 105—111]. „Маса московського воїнства зазвичай вела себе так безцеремонно, грубо, і інколи навіть жорстоко, що малороси не могли не розчаруватися в нових знайомцях... Хто знає, яку роль відіграли ці недобре почуття до зайдів під час наступних народних заворушень у Малоросії“ [140, 271—306]. Ці звинувачення належать не якомусь українському націоналістові, а московському історику Миколі Оглобліну, який, ґрунтовно дослідивши це питання, дав об'єктивну картину „братніх“ відносин між українцями і московитами. Ненависть українців до москалів тих часів яскраво характеризує популярні народні приказки, приповідки і анекdoti, на кшталт „З москалем дружи, та камінь за пазухою держи“, „Хоч би був москаль із неба, вірити йому не треба“ тощо. Ось один із анекdotів, який найкраще характеризує тодішні відносини між „братніми народами“.

„Йшов український селянин лісом, зустрічає його розбійник з москалів. Повалив селянина і хотів зарізати.

— Дядечку, голубчику! — почав благати його селянин. — Не ріж мене, віддам тобі все, що маю, тільки даруй мене душою.

— А що у тебе є? — питає розбійник.

— Є хліб і сало.

— Ну, давай хліб і сало. Поїмо спершу, а потім я тебе заріжу, тому що — видаш мене.

Всівся розбійник, порізав сало на дрібні шматки, заколює по шматочку на ніж і відправляє прямо у свою пащеку. Селянин довго дивився на свого кривдника і, як тільки той ще раз зібрався піднести ніж до рота, він кулаком по ножу. Впав розбійник, а селянин до нього, зв'язав йому руки, відірвав від чобота стару підошву і давай пилити йому горло.

— Та не муч ти мене, сякий-такий хохол! — кричить розбійник.— Візьми ніж та швидше кінчай.

— Е! — каже селянин.— подивись на сонце. До вечора ще далеко, допилияю і підошвою“ [96, 795—796].

Вправи Січовиків з Печеніжина. Світлина поч. ХХ ст.

Особливо складною ситуація була у прикордонних областях на Слобожанщині, де поряд з татарськими нападами відбувалися напади московські: „Тяжко було задніпрровським поселенням влаштовуватися на нових місцях. Орди диких степовиків у придонських рівнинах не переставали три-

вожити їх, і тому негайно по поселенні, довелося їм тримати охорону від набігів кримських татар. Всі польові роботи проводились під наглядом озброєної створожі з козаків. З іншого боку доводилося їм вести постійні сутички з сусідами великоросами за користування різними угіддями, а особливо лісами. Коли перемога залишалась за кацапами, то вони просто били хохлів, а коли перемагали хохли, то не обходилося без жартів, особливо стосовно кацапської бороди: переможці розщіплють молодий дубок і защемлять між розщілинами бороду кацапа” [62, 74]. Все це створювало надзвичайну напругу і змушувало владу забороняти кулачні бої як засіб гартування лицарського духу в народі. Адже вони прекрасно знали одну важливу закономірність, яку в ХХ столітті спостеріг всесвітньо відомий дослідник світової фізичної культури Ласло Кун: „Заслуговує на увагу одна закономірність, яка кідається у вічі, у співвідношенні розвитку древньої фізичної культури і військового мистецтва. Там, де у фізичній культурі аристократії атлетичні форми рухів відходять на задній план і починають домінувати презентативне полювання, культ лазень, гра в м'яч, розваги, які не потребують великої рухливості, а бойові танці перетворюються в театральні видовища, мова уже йде або про використання армії найманців, або про занепад самої держави” [97, 37]. Саме тому на місце вечорниць чи кулачних боїв, котрі, як ми читаємо з окупаційних указів, могли викликати неврожаї, морову язву або й чуму, чужинці активно впроваджували такі необхідні і корисні для України заклади як „кабацкіє заведенія”, котрі, на відміну від вечорниць

чи кулачних боїв, мали виховувати українців в „истинно християнському напрямлении“ і надзвичайно підвищувати врожаї.

Але всі ці укази виявилися неспроможними викорінити традиційну народну військову забаву. Адже, як слішно зауважив дослідник соціально-правових відносин Гетьманщини М. Слабченко, і полкові, і навіть духовні власті, котрі мали б повести рішучу боротьбу з кулачними боями, дивилися на це крізь пальці, бо в молодості самі відвідували заборонені 1719 року вечорниці і кулачні бої [173, 253]. Адже ще 1724 року архієпископ київський і галицький Варлаам Ванатович змушений видати відповідний пастирський наказ „всім загально духовного чина правителям кафедри нашої київської, а іменно причетним отцям протопопам: київському, козелецькому, ніжинському, борзенському, конотопському, вороницькому, глухівському, іванівському, чесним намісникам, пресвітерам, діаконам і всьому причту духовному...“, де поряд з іншими проступками було категорично заборонено „хоробрствувати в боях кулачних...“ [139, 300—301]. Тому, коли 1743 року царська адміністрація уклала збірник законів для України, так звані „Права, по яким судиться малоросійський народ“, там уже було передбачено суверу заборону на проведення кулачних боїв. Пункт 6 артикулу 35 розділу 29 гласить: „по цьому ж і кулачний бій всюди забороняється, а якщо б хтось, проти цього поступаючи самовільно кулачний бій зачинав, таких кулачного бою призвідців і зачинщиків на тілі нагаями, інших бійців тюремним арештом карати, у випадку ж, від кулачного бою смертовбивства, діяти вище вказано, а того вбитого на кулачному бою, християнськими обрядами, як вбитого на поєдинку не ховати, крім якщо б не в самому тому бою, але після із сповіддю своїх перед духовним отцем, гріхів і покаянням вмер“ [150, 618—619]. Особлива увага зверталася на заборону кулачних боїв в українських міс-

Січовики з Вікторова Івано-Франківської обл.
Світлина поч. ХХ ст.

Бої навкулачки „лава на лаву“.
Сучасна світлина

тах, пункт 5 артикулу 4 розділу 26 наказував: „міським урядникам забороняти... кулачні бої, вечорничні зібрання і тому подібні ігрища“ [150, 763]. 1828 року в Пирятині під час проїзду царя Олександра I 20 червня відбувся кулачний бій, на якому міщанин Іван Герасимів з Кременчука побив до смерті пирятинського міщанина Трохима Сироватникова. Командир розміщеного в Пирятині Єгерського полку Морозов тут же доніс про це царю Олександру, який внаслідок цього видав новий указ про заборону боїв навкулачки [102, VII, 107—108].

Справедливості ради слід зазначити, що царська влада намагалася заборонити кулачні бої і в Москві, але причина тут була в іншому: учасники часто були напідпитку, і тому бої були жорстокі, із застосуванням ножів, кистенів і т. п. Їх спочатку пробували цивілізувати, і лише коли нічого з цього не вийшло, почали забороняти. Ось для прикладу цікавий документ цариці Єлизавети, виданий 1726 року. Вона обурюється кровожерністю боїв у Санкт-Петербурзі, „... від яких стається іноді, що багато хто, ножі витягши, за іншими бійцями ганяється, а інші, в рукавиці поклавши ядра, каміння і кистені, б'ють багатьох без милості смертним боєм, від яких боїв є і не без смертовбивств, які вбивства між

чернью за вбивство і за гріх не мають, також піском в очі кидають...“ [102, VIII, 332—333]. Але Єлизавета не заборонила „истинно русскую забаву“, а лише наказала, щоб бої відбувалися під наглядом поліції і було виділено спеціальних людей (соцьких, десятьких), котрі б стежили за порядком і не допускали використання холодної зброї [102, VIII, 332—333]. І це в той час, коли

Бої навкулачки „лава на лаву“. Сучасна світлина

в Україні до нещадної боротьби з кулачними боями була залучена і духовна, і світська влада.

Незважаючи на утиски та переслідування, бойові мистецтва продовжували розвиватись. Кулачні бої на Україні проіснували до нашого часу. На Харківщині проведення боїв навкулачки було документально зафіковано і в XIX ст. „Харківський збірник“ так описує бої навкулачки на вулицях Котельви (одного з найбільш ранніх козацьких поселень Харківщини). „На вулицях Котельви були надзвичайно поширені кулачки. Битися навкулачки приходили без різниці звань — у кого сила, той і мірявся нею. Необхідними речами бйця були: шапка-кучма, синій каптан, червоний пояс. Бились, розповідають очевидці, як на війні. Переможені нерідко отримували значні пошкодження, а бувало, що декого і замертво виносили з поля битви“ [186, 127]. А ще 1900 року жителі села Губського на Лубенщині розповідали. „Кулачки скільки раз у рік, з другого дня праздника і до закінчення, поки воду не освятять. Цей рік (1900-тий) днів два битва була здорова“ [119, 82]. Володимир Лебедєв вказує, що кулачні бої до 1913 року проводилися в Подільській і в Полтавських губерніях [102, VII, 105].

Популярність цієї забави, її широкий масовий характер робили безсилими будь-які адміністративні заборони. Нерідко навіть духовенство, котре повинно було викорінювати кулачки, само брало участь у цих змаганнях: „У Снітині парафія з парафією зчіпались. Отець Василь Кузьминський бачить у вікно, що повз його біжить лучанин Макуха та й каже: „коли б мої літа вернулись, я б його свиснув!“. А попович стоїть, каже: „Позвольте мені, батюшко!“. „Ступай“, — каже отець Василь. Попович передівсь у просту одежду, а Макуха навпроти біжить, так той у бік як шеменув Макуху, той і упав“ [120, 13—14]. „Літ сто тому назад, кажуть, і піп стояв за Назарців та за Гаврилків,— підпережеться в кожушанці і іде; підв'яже платочком бороду та тоді — ну биться. І його не минали“ [119, 81].

Етнографічні експедиції, які проводилися на початку минулого століття, донесли до нас колоритні описи цього стародавнього єдиноборства. Ось, наприклад, як відбувалися „кулачки“ в селі Прохори Борзенського повіту на

Кулачки в с. Ямниця. Галичина. 20—30-і рр. ХХ ст.

Елемент Бойового гопака

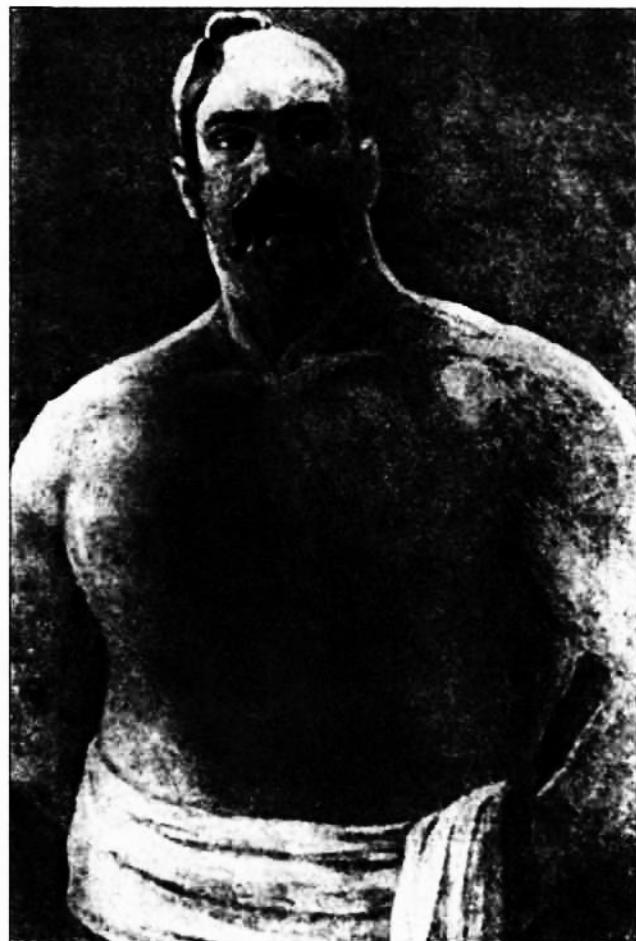
Чернігівщині: „Навкулачки б'ються теж зимою, на такому ж місці, як і в „булки“ (прототип сучасного хокею — Т. К.). Як і в грі у „булку“ увесь гурт людей, що вирішив битися, поділяється на дві рівносильні половини, іноді йдуть у бійці куток на куток. Під час великої кулачки іноді беруть участь і старші, жонаті чоловіки. З початку б'ються не в обличчя, а потім, розгарячившись, не розбирають, куди б'ють. Часто забиваються до непрітомності. Б'ються не тільки кулаками, а й сніжками, льодинами, а інколи і дручем (палицями). Дивитися на бійку часто сходяться старі, жінки, діти. Іноді люди у бійці так розгарячаться, що піп виходить утихомирювати їх“ [167, 128]. Народ чітко відмежовував бої на навкулачки, які проводились заради забави за суворими правилами, від простої бійки, яка, як правило,

„...буває вночі через дівчат. Гурт парубків (або й один), засівши десь

у затинку і діждавшись парубка або гурту парубків на котрих „мають зуб“, кидають на них коли то що, або б'ються в рукопашну. Іноді бійка зчиняється з відома обох сторін; в такому разі до бійки обидві сторони готуються за здалегідь; набирають до себе кращих сил; умовляються про місце бійки. Подібна бійка буває дуже жорстока; проте тяжко забиваються під час бійки дуже рідко. Рідко також бійка доводиться до суду. Іноді у бійці йде куток на куток“ [167, 130]. Бої навкулачки були відомі і на Галичині, де вони збереглися аж до Другої світової війни. Мій дідусь Степан Йосипович Прима, львів'янин 1912 року народження розповідав мені, що в часи його молодості кулачні бої відбувалися як у Львові, так і у навколишніх селах та містечках. У Львові, на Кайзервальді, мешканці Личакова кулачилися з жителями Галицького передмістя та Підзамче, замарстинівці билися зі збоїщанами на берегах Полтви, молоді хлопці з Білогорщі змагалися з парубками з Кульпаркова. Кулачки надзвичайно згуртовували молодь: „Коли ми йшли на кулачки, забували всі образи, всі прикорости, що завдали один одному, мусили бути разом, інакше суперники нас переможуть“.

Саме мистецтво кулачного бою не раз ставало їм у пригоді в бійках із поляками, які нападали на українців, громили „Просвіти“, хати-читальні та знущалися над людьми. У тридцятих роках по всій Галичині українці так били поляків, що уряд Пілсудського змушений був ввести по селах війська (так звана пацифікація), щоб утихомирити українське населення. Дідусь, який в молодості сам був непоганим кулачником, також навчив мене деяким особливостям кулачного бою. Так, „удари кулаком прямі чи бокові слід завдавати ніби танцюючи, так щоб вага тіла переносилася з задньої ноги на передню, причому передня нога повинна торкатися землі дещо пізніше, після удару. Інакше,— вчив дідусь,— сила удару йде в землю, а крім того, коли ти промахуєшся, то падаєш на суперника. Коли ж ти виконав удар правильно, то навіть промахнувшись, ти зможеш зберегти рівновагу, відштовхнувшись від передньої ноги, можеш відскочити або завдасти удар іншою рукою. Бити можна і плечем, особливо в перші хвилини, коли дві сторони з розгону зіткнуться. У бою ніколи не бійся і не втрачай голови. Ворога можна вразити в будь-який момент. Коли він лише замахується, ти можеш випередити його ударом. Коли він завдає удар, ти можеш швидко вдарити назустріч. І навіть, коли він вже вдарив, ти можеш завдати удар у відповідь“.

Кілька слів про інші види боротьби. Цікаві свідчення залишив знамений борець Іван Піддубний, який був майстром народних видів боротьби „навхрест“ та „на поясах“. Він часто любив розповідати про своїх предків — запорізьких козаків, свого батька, людину, наділену феноменальною силою, який вчив їх з братом битися. Оповідав він, як розвивав свою силу. Коли вони з братом та батьком їздили в ліс по дрова, то молодий Іван просто висмикував дубки з корінням. А найкращою розвагою для сімнадцятирічного юнака було кидати на воза п'ятитисячові лантухи з зерном. У своїх спогадах згадував Піддубний і про змагання в дитинстві народними видами боротьби: „...вже тоді ми, сільські хлопці боролися. Це було наше улюблена заняття. Ми боролись „по-руському“. Зійдемось, обхопимо один одного на-

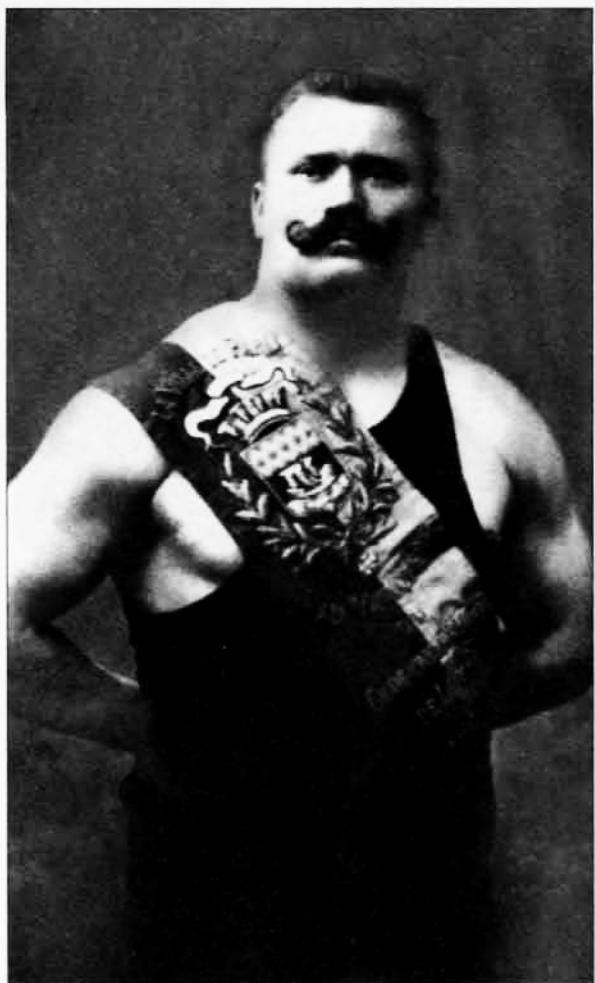

Український богатир Іван Піддубний.
Малюнок І. Струнникова

вхрест, і пішла хто кого. А ще боролися на поясах. Позатягуємо пояси якнайтужіше, візьмемось за них, і знову, хто кого перекине через себе або бічним підривом grimne na спину". Навіть, коли він став всесвітнім чемпіоном у класичній та вільній боротьбі, часто відвідував українські села, змагався з охочими. Одного разу у рідному селі Красенівці на Черкащині він влаштував змагання зі своїм рідним братом Митрофаном. Яке ж було здивування, коли Іван, який з легкістю перемагав світових чемпіонів, програв братові, який все життя боровся народними прийомами. Поступився він братові і силою: коли Митрофан підняв 256 кг, то Іван лише 192 кг. Народна система фізичного розвитку виявилась ефективнішою ніж класична.

Однак, на відміну від інших народів, наші народні системи виховання та види боротьби безжалісно знищувались, особливо за радянської влади. Майже кожний народ мав свої національні види боротьби. Щоб забезпечити себе від агресії інших, мусив готовувати воїнів, причому воїнів високопрофесійних, інакше був би просто знищений сильнішим сусідом. У нашого народу

врагів також завжди вистачало, а от про бойове мистецтво українців офіційно ніде ніколи не було навіть згадано, і це при тому, що бойове мистецтво інших народів всіляко популяризувалось. Наприклад, наш „Спас“ був засекречений, хоча його елементи вивчалися у закритих розвідшколах, „Гопак“ взагалі намагались знищити, видаючи його лише за танець, кулачні бої всіляко заборонялись, замовчувались, боротьба на поясах, славетним майстром якої був Іван Піддубний, була заборонена. Та що говорити, коли навіть сліпих кобзарів, в яких, до речі, теж було своє оригінальне мистецтво боротьби — „костурець“ (рукопашний бій „навпомацки“ за допомогою палиці), НКВС по-звірячому знищувало. А бойові мистецтва інших народів постійно пропагувалися і розвивалися. Починаючи з 20-х років ХХ ст. було видано чимало підручників правил змагань з різних видів боротьби (таджицька боротьба *гуштінгірі* (1939), молдавська боротьба *тринтедрялте* (1956), казахська боротьба *курес* (1957), черкеська боротьба *тутуш* (1971),

Український богатир Іван Піддубний — чемпіон світу з боротьби

татарська боротьба куреш (1974). Писались піручники і правила змагань з узбецької боротьби кураш, киргизької кореш, грузинської чідаоба, вірменської кох, туркменської, хівинської, тувинської хуреш, азербайджанської гюлеш, якутської курдацан-тустуу навіть з таких різновидів боротьби на конях як киргизькі еліш і сайчин. З усіх цих видів боротьби в СРСР проводились офіційні змагання, присвоювались спортивні розряди і звання, існували тренерські курси. Спробував би хтось написати правила змагань з бою на вкулачки, зі „Спасу“ чи, навіть, з боротьби на поясах, він тут же отримав би ярлик „українського буржуазного націоналіста“, і, у кращому випадку, відбувся б лише сибірськими тaborами.

Та, незважаючи на утишки окупантів, в народі ніколи не погасала передача інформації, яка усно і на практиці переходила від покоління до покоління. Батьки навчали своїх дітей, ті своїх. По селах ще збереглися майстри народної боротьби, які навчали дітей, молодь. Про народних борців, які вчили дітей битися, свідчить у своїх спогадах і засновник Школи Бойового гопака Володимир Пилат: „...дід мені розповідав, що був колись у селі такий чоловік, який не мав своєї господарки, але уся його земля була як вишкільне поле, приходили до нього діти, бавилися, боролися. А жив він за те, що люди приносили йому хто кашу, хто курку, хто яєць. Жив той чоловік у селі до 1939 року. Як прийшли перші „визволителі“ він кудись щез, як щезало немало людей, котрі були лідерами в суспільстві“ [145, 4]. До речі, цей дід Володимира по матері Андрій Гідей, який в молодості навчався бойових мистецтв у цього сільського борця, досяг у них таких успіхів, що був вибраний в особисту охорону останнього австрійського імператора Франца-Йосипа II. А в імператорську охорону будь-хто не потрапляв, відбір був жорсткий — один з тисячі. А що дід відповідав тодішнім жорстким стандартам, свідчать його силові показники: він з легкістю носив на спині коня, а у змаганні сільських чоловіків з підіймання стокіограмового мішка солі зубами з землі встановив своєрідний рекорд — підіймав той мішок з землі зуба-

Верховний вчитель
Центральної Школи Бойового гопака
Володимир Пилат

Володимир Пилат тренує гопаківців. Світлина поч. 90 рр. ХХ ст.

ми, стоячи в нахилі на високому столі. Саме дід передав Володимирові секрети бойової майстерності, вказав йому Шлях Воїна. Дав адреси багатьох вчителів народних єдиноборств, розкиданих по всій Україні. І внук багато років їздив по країні, зустрічався з народними бійцями, дізнавався від них все нові і нові секрети майстерності. Причому робити це доводилося підпільно, адже за набагато невинніші заняття можна було отримати ярлик „українського буржуазного націоналіста“ з усіма його наслідками. Дуже допомогло Володимиру Пилату і те, що паралельно він серйозно займався східними та західними бойовими мистецтвами (боксом, карате, кікбоксінгом та ін.). Це дозволяло порівняно вільно вивчати все, що могло бути корисним радянському спортсмену на змаганнях, не викликаючи при цьому підозри окупаційних спецслужб. Результатом його титанічної праці було відродження унікального козацького лицарського мистецтва „Бойовий гопак“.

Крім того, в Україні розвиваються й інші бойові мистецтва. Нашадок запорожців Леонід Безклубий на Одещині та Олександр Притула в Запорожжі розвивають бойове мистецтво козацьких пластунів „Спас“, на Тернопільщині Ростислав Дрозд реконструював давню українську боротьбу „Хрест“. У Донецьку культивують „Вежу“, на Закарпатті „Сваргу“, в Києві „Собор“ та „Три-

глав“, у Харкові „Метелицю“, в Жовтих Водах „Пірнач“, на Житомирщині та Кубані історичне фехтування. У різних місцях України створюються також клуби характерників. З усіх цих видів єдиноборств проводяться першості і чемпіонати. Організовуються також Фестивалі українських національних єдиноборств, в яких виступають бійці всіх наявних в Україні стилів. З кожним роком все більше і більше молодих людей віддають перевагу народним видам бойових мистецтв.

Створені нашими предками потужні бойові системи з їх самобутніми прийомами, принципами та методами, поєднані з філософськими, історичними та морально-етичними традиціями українців виступають засобом не лише фізичного, але й морально-психологічного, духовного розвитку кожної людини, виховання її як свідомого громадянина і патріота своєї держави, свого народу. Народні бойові мистецтва стали не лише незважаючи на всі переслідування, збереглися до наших днів, так само, як збереглася наша мова, наша пісня, як збереглася, наперекір усім ворогам, прадавня душа нашого великого Народу.

Список використаних джерел

1. **А. Л.** Сабля Мазепы // Киевская Старина. — 1883. — Т. V.
2. **А. Л.** Универсалъ гетмана Гавриила Крутневича 1603 года // Киевская Старина. — 1898. — Т. LX.
3. **А. Л.** Черниговъ 80 леть тому назад // Киевская старина. — 1888. — Т. XXII.
4. **Абаза К. К.** Казаки. — СПб., 1890.
5. **Абрамов А.** Быт и песни Глуховского уезда Черниговской губернии // Живая старина. — СПб, 1905. — Вып. 1, 2.
6. АИЭ ФКЭ д. 37. лл. 235, 501, 549; д. 38, лл. 58, 255; д. 39, л. 8
7. **Алєппский П.** Путешествие патриарха Макарика // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1896.
8. **Антонович М.** Козацьке військо у Смоленській війні. — Прага, 1932.
9. **Балушок В. Г.** Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. — Львів; Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1998.
10. **Барбон М.** „Илья Муромец из города Мурома“?... // Самостійна Україна. — 1999. — № 9—10.
11. **Без Л. П.** Интерес моей мысли // Техника молодежи. — 1989. — № 2.
12. **Бережинський В.** Воєнне мистецтво скіфів // Пам'ять століть. — 1996. — № 3.
13. **Бич Л. Л.** Кубань у кривому дзеркалі // Кубань. — Прага, 1927. — Т. I.
14. **Білецький П. О.** „Козак Мамай“ — українська народна картина. — Львів: Вид-во Львів. університету, 1960.
15. **Боплан де Г. Л.** Опис України; **Меріме П.** Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. — Львів: Каменяр, 1990.
16. **Борзаковський И.** Майскія рекреаціі въ бурсъ // Киевская старина. — 1896. — Т. LIII.
17. **Братко-Кутинський О.** Феномен України. — К.: Вечірний Київ, 1996.
18. **Брэгг П. С.** Нервная сила. — М.: Издательство ВЗПИ. — 1991.
19. **Буолос ібн аз-Заїма аль Халебс (Павло Халебський)** Країна козаків. — К.: МСП „Козаки“, 1995.
20. Былины. — М.: Гослитиздат, 1954.

21. Былины. — М.: Современник, 1986.
22. В Казачьих землях. Подготовка красноармейского запаса на Кубани // Вільне козацтво. — Прага, 1928. — № 3.
23. **В. К.** „Лики“ моого села // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII.
24. **В. Ч.** Празднование юбилея 2-хъ вековой службы Кубанского казачьаго войска (корр. изъ лагеря при м. Межубужье) // Разведчикъ. — 1896. — № 312.
25. **Васильевский В. Г.** Труды. — СПб., 1908.
26. **Величко С.** Літопис. — К., 1991.
27. **Вельтманъ А.** Атилла и Русь IV и V века. — М., 1858.
28. Византийские исторические сочинения: „Хронография“ Феофана. „Бревиарий“ Никифора. — М.: Наука, 1980.
29. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія, укладена **Я. Ф. Головацьким**. — К.: Довіра, 1991.
30. **Вовк Х.** Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995.
31. **Войтович В.** Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002.
32. **Воропай О.** Звичаї нашого народу. — К.: Оберіг, 1991.
33. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. / За ред. **Бутинчика І. Л., Шевченка Ф. П.** — К.: Наукова думка, 1970.
34. Галицько-Волинський літопис. — Львів: Червона калина, 1994.
35. **Гамзатов Р.** Мій Дагестан. — К.: Дніпро, 1972.
36. **Геродот.** Історії в дев'яти книгах. — К.: Наукова думка, 1993.
37. Героїчний епос українського народу: Хрестоматія: Навч. посібник / **Таланчук О. М. Кислий Ф. С.** — К.: Либідь, 1993.
38. **Гнатюк В.** Нарис української міфології. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000.
39. **Гнатюк В.** Народні оповідання про опришків// Етнографічний збірник. — 1910. — Т. 26.
40. **Голикова Л.** Каждый рядовой — Шевченко, каждый офицер — Бирилев // Родина. — 1995. — № 3/4.
41. **Голобуцький В.** Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994.
42. **Голубовський П.** Несколько соображений къ вопросу о князе Туре // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXVI.
43. **Горбачук В. Т.** Барви української мови. — К.: ВД „КМ АКАДЕМІЯ“, 1997.
44. **Горбовський О.** Загадки історії. — К.: Веселка, 1966.
45. **Грабовецький В.** Антифеодальная борьба карпатского опришковства XVI —XIX ст. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966.

46. **Грабовецький В.** Західноукраїнські землі в період народ-новизвольної війни 1648—1654 рр. — К.: Наукова думка, 1972.
47. **Грабовецький В.** Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні // Український історичний журнал. — 1962. — № 2.
48. **Греков Б. Д.** Киевская Русь. — Л.: Госполитиздат, 1953.
49. **Грушевський М.** Ілюстрована історія України. — К.: Нау-кова думка, 1992.
50. **Грушевський М.** Історія України-Руси. — Львів, 1904.
51. **Денисюк І. О.** Амазонки на Поліссі. — Луцьк: Надстир'я, 1993.
52. **Дзири Я.** Хроніка Мартина та Йоахіма Бельських. Про історію козацтва // Україна. Наука і культура. — 1991. — № 25.
53. Дневникъ Станислава Освенцима // Киевская стари-на. — 1882. — Т. IV.
54. Документы об освободительной войне украинского на-рода 1648 — 1654 гг. — К., 1965.
55. **Драгоманов М.** Про українських козаків, татар та турків. — К., 1993.
56. Етнографічний збірник. — Львів: НТШ, 1898. — Т. 5.
57. **Жарський Е.** Історія українського фізичного вихован-ня // Спортивний альманах. — Львів, 1933.
58. **Жерсон В.** Нацизм. Тайное общество. — М.: Крон-пресс, 1998.
59. **Залізняк Л.** Червона китайка, оселедець і... Рігведа // Наука і суспільство. — 1996. — № 9/10.
60. Заметка о козацкихъ знаменах // Киевская старина. — Т. XXXI.
61. **Ибн-Мискарейх.** О походе Русов в Бердаа в 943 — 944 годах // Сборник документов по истории СССР. — М., 1970. — IX—XIII века.
62. Изъ недавняго прошлаго Слободской Украины // Киев-ская старина. — 1896. — Т. LIII.
63. Малорусскія народныя игры окрестностей Переяслала // Киевская Старина. — 1887. — Т. XVIII.
64. Исторія о козакахъ запорожскихъ, какъ оные изъ древ-нихъ летъ зачалися и откуда свое происхождение имеютъ и въ какомъ состоянии ныне находятся. — М., 1847.
65. **Іванюк М.** Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. — Вижниця, 1994.
66. **Іларіон Митрополит.** Дохристиянські вірування україн-ського народу. — К.: Обереги, 1991.
67. Історія Русів. — К.: Радянський письменник, 1991.

68. Історія України. — Львів, 1935.
69. **К. М.** Тарасъ изъ Ворохты // Киевская Старина. — 1888. — Т. ХХІІІ.
70. **Кайндль Р. Ф.** Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. — Чернівці: Молодий буковинець, 2000.
71. **Кардаш П.** Злочин. — Мельбурн; К.: Фортuna, 2003.
72. **Кащенко А.** Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — К.: Веселка, 1992.
73. **Килимник С.** Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 т., 6 кн. — К.: АТ „Обереги“. — 1994.
74. **Кирилов П.** Черноморская свадьба // Кубанский сборник. — 1891. — Т. II.
75. **Китицинъ П.** Малоизвестный исторический родъ // Киевская старина. — 1884. — Т. IX.
76. **Кльонович С. Ф.** Роксоланія. — К.: Дніпро, 1987.
77. **Кобилюх В.** Українські козацькі назви у санскриті. — Львів; К.; Донецьк: ІПШІ „Наука і освіта“, 2003.
78. **Коваль Р.** Повернення отаманів Гайдамацького краю. — К.: Діокор, 2001.
79. **Кодлубай І., Нога О.** Прадавня Україна. Історія, культура, вбрання. — Львів: НВФ „Українські технології“, 2001.
80. **Козицький А., Білостоцький С.** Кримінальний світ старого Львова. — Львів: Афіша, 2001.
81. **Кокунько П. І.** Наше прошлое // Вільне козацтво. — Прага, 1930—1931. — № 67; № 69; № 72; № 80; № 81.
82. **Кондратовичъ Ф.** Задунайская Сечь // Киевская старина. — 1883. — Т. V.
83. **Короленко П. П.** Двухсотлетіе Кубанского Казачьяго войска 1696—1896. — Екатеринодаръ, 1896.
84. **Короленко П. П.** Кошевые атаманы Черноморского казачьяго войска XVIII столътія. — СПб., 1901.
85. **Короленко П. П.** Предки Кубанскихъ казаковъ на Днестръ. — Екатеринодаръ, 1901.
86. **Короленко П. П.** Черноморцы. — СПб., 1874.
87. **Коряко В.** Бойове мистецтво волхвів // Запорозький Спас. — 1997. — № 2.
88. **Костомаров Н. И.** Исторические произведения. — К.: Лыбидь, 1990.
89. **Костомаровъ Н.** Правда москвичамъ о Руси // Основа. — 1861. — Ноябрь-декабрь.
90. **Котляревський І.** Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. — К.: Наукова думка, 1982.
91. **Крамаренко М.** Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорноморії. — Чорноморія, 1895.

92. **Крип'якевич І.** Запорозьке Військо / Історія українського війська. — Львів: Видання Івана Тиктора, 1936.
93. **Крман Д.** Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709 р.). — К.: Вид. ім. О. Теліги, 1999.
94. Кубанские областные ведомости. — 1898. — 3 ноября.
95. **Кулиш П.** Записки о Южной Руси. — СПб., 1856.
96. **Кулюмбашъ И.** Междуплеменные соприкосновенія // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX.
97. **Кун Л.** Всеобщая история физической культуры и спорта. — М.: Радуга, 1982.
98. **Курилло Т.** Збойництво на Лемковской Руси в XVII — XVIII віках. — Перемышль, 1935.
99. **Курочкин О.** „Цигани“ з Червоної греблі // Пам'ятки України. — 1991. — № 1.
100. **Кухаренко Я. Г.** Твори. — Прага: Видання громади Українців з Кубані, 1928.
101. **Латышевъ В. В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — СПб., 1904.
102. **Лебедевъ В.** Къ исторії кулачныхъ боевъ на Руси // Русская старина. — 1913. — Кн. VII, Кн. VIII.
103. **Лев Диакон.** История. — М.: Наука, 1988.
104. **Левицкий-Нечуй І.** Запорожці. — Львів, 1925.
105. Легенди та перекази / Упоряд. **Іоаніді А. Л.** — К.: Нauкова думка, 1985.
106. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Знання, 1992.
107. Літопис Руський / Пер. з давньорус. **Л. Є. Махновця**; відповід. ред. **О. В. Мишанич**. — К.: Дніпро, 1989.
108. Лукиан из Самосаты. Избранная проза. — М.: Правда, 1991.
109. **Луців Є.** Хто такі характерники? // Урок української. — 2000. — № 9.
110. **Лясота Е.** Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10.
111. **Малина Б.** Українець з Поділля, з яким вітались англійські королі // ПiК. — 2000. — № 13 (48).
112. **Манжура И.** Преданіє о „борцах“ // Киевская старина. — 1893. — Т. XL.
113. **Манжура І.** Вибрані твори. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1950.
114. **Маркевич А.** Мі́ры против вечерниц и кулачныхъ боев в Малороссії // Киевская старина. — 1884. — Т. IX.
115. **Маркевичъ Н.** Исторія Малороссії: У 5 т. — М., 1842.
116. **Маркевичъ Н.** Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссіянъ. — К., 1860.

117. **Медведев А. Н.** Как дрались в НКВД. — М.: Здоровье народа, 1993.
118. **Метлинский А.** Народныя южнорусскія песни. — К., 1854.
119. **Милорадович В.** Лесная Лубенщина // Киевская старина. — 1900. — Т. LXX.
120. **Милорадовичъ В.** Сњтинская старина // Киевская старина. — 1897. — Т. LIX. — Ч. II.
121. **Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.** Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
122. **Мозолевський Б. М.** Скіфський степ. — К.: Наукова думка, 1983.
123. **Москаленко М.** Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1998. — № 53.
124. **Н. Б.** Къ характеристike козаковъ первой половины XVII в. // Киевская старина. — 1896. — Т. LI.
125. **Н. Б.** Къ характеристike московських „ратныхъ людей“ служившихъ въ малороссийскихъ городахъ // Киевская старина. — 1894. — Т. XLVI.
126. На Днестровскомъ побережье // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII.
127. **Навроцький Б.** Гайдамаки Тараса Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція. — К.: Держвидав України, 1928.
128. Нариси з історії України. — К.: Видавництво АН УРСР, 1940. — Вип. VI.
129. **Науменко В.** Форма одежды кубанских казаков // Казачьи ведомости. — 1944. — № 8.
130. Некоторые детския игры въ Маякахъ, Херсонской губ // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII.
131. **Николайчик Ф.** Первая козацкая движени¤ въ Речи Посполитой (1591 —1596) // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII.
132. **Николайчик Ф.** Універсал гетьмана Скоропадського о вечерницах, кулачних боях, зборищах под Ивана Купала и прочих 1719 года // Киевская Старина. — 1894. — Т. XLVI.
133. **Новицкий Я. П.** Материалы для истории запорожских казаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Катеринослав, 1919. — Вып. V.
134. **Новицкий Я. П.** Народная память о Запорожье. — Рига: Спридитис, 1990.
135. **Новосельцев А. П.** Восточные и западные источники о древнерусском государстве // Древнерусское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965.

136. **Номис М.** Українські приказки, прислів'я і таке інше. — К.: Либідь, 1993.
137. **Нуджевский М.** Опыт военно-исторического исследования о казачестве. — Житомиръ, 1887.
138. **Нудьга Г.** Республіка козаків. — Львів: Фонд духовного відродження ім. Митрополита Шептицького, 1991.
139. **О. Л.** Интересный приказъ о благопристойности духовенства въ начале прошлаго века // Киевская старина. — 1892. — Т. XXXIX.
140. **Оглоблинъ Н.** Розыскъ 1666 г. О злоупотребленіяхъ московскихъ ратныхъ людей въ Малороссіи // Киевская старина. — 1895. — Т. LL.
141. Отрывокъ изъ записокъ аноніма (1768 г.) // Киевская старина. — 1882. — Т. VI.
142. **Паїк В.** Корінь безсмертної України. — Львів: Червона калина, 1995.
143. **Пепа В.** Козацька булава Котигорошка // Україна. — 1991. — № 21.
144. **Пилат В.** Бойовий гопак. — Львів: Логос, 1999.
145. **Пилат В.** Я повинен померти — і тоді мене визнають // Молода Галичина. — 2001. — 2 березня.
146. Повість минулих літ. Літопис. — К.: Україна, 1996.
147. Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843.
148. **Пономаревъ И.** Запорожская песня // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII.
149. **Попка И.** Черноморские Козаки въ ихъ гражданскомъ и военному быту. — СПб., 1858.
150. Права, по которымъ судится малороссійкій народъ / Под ред. проф. **А. Ф. Кистяковского**. — К., 1875.
151. **Притула Е. Н., Пилат В. С.** Традиції української національної фізичної культури. — Львів: Троян, 1991.
152. **Прокопий Кесарийский.** Тайная История. — М.: Веста, 1991.
153. **Рігельман О.** Літописна розповідь про Малу Росію // Наука і суспільство. — 1990. — № 10.
154. **Ро-въ А.** Небесные архистратиги в образе запорожцевъ // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX.
155. **Романюк В.** Не вмерла, і не вмре!.. — Стрий: Щедрик, 1997.
156. **Рондо К.** Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах/ Предисл. Н.Молчановского // Киевская старина. — 1889. — Т. XXI.
157. **Руданський С.** Твори в трьох томах. — К.: Наукова думка, 1972.
158. **Савельевъ Е. П.** Древняя история казачества. — Новочеркаскъ, 1915.

159. **Савчук Б.** Збройні сили України: етапи вічного походу. — Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1992.
160. **Самотулка Т.** Історія України в іграх. — К.; Нью-Йорк, 1995.
161. **Сапожников И. В., Сапожникова Г. В.** Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — Одесса: ОКФА, 1998.
162. Сборник документов по истории СССР. — Ч.1. IX — XIII века. — М., 1970.
163. **Свєшніков І. К.** Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1992.
164. **Свидницький А.** Великден у Подолянъ // Основа. — 1861. — Ноябрь — декабрь.
165. **Сергійчук В.** Армія Богдана Хмельницького. — К.: Аграрна наука, 1996.
166. **Симоновский П.** Краткое описание о Козацком Малороссийском народе и о военных его делахъ. — М., 1847.
167. Сільські забави на Чернігівщині: село Прохори Борзенського повіту на Чернігівщині 1913 // Матеріали до української етнольогії етнографічної комісії НТШу Львові. — Львів, 1918. — Т. XVIII.
168. **Січинський В.** Чужинці про Україну. — Львів: Світ, 1991.
169. **Скальковский А.** Исторія Новой Сечи или поспльняго коша запорожского. — Одесса, 1885.
170. **Скальковский А.** Къ исторії Запорожья // Киевская старина. — 1882. — Т. IV.
171. **Сковорода Г.** Пізнай в собі людину. — Львів: Світ, 1995.
172. **Скорина О.** Дух і сила Володимира Муляви // Українська газета. — 1996. — № 14.
173. **Слабченко М. Е.** Малоруській полкъ въ административномъ отношеніи. — Одесса: Техникъ, 1909.
174. Слово о полку Игореве. — М.: Детская литература, 1980.
175. **Сокур А.** Як казали козаки // Наука і суспільство. — 1991. — № 9/10.
176. **Срезневський И.** Исследование о языческом богослужении древних славян. — СПб., 1848.
177. **Срезневський И.** Запорожская старина. — Харьковъ, 1833.
178. **Старицький М. П.** Облога Буші. — К.: Веселка, 1992.
179. **Старков В.** У здоровому тілі й дух здоровий // Берегіння. — 1997. — № 1/2.
180. **Стороженко Н. В.** Малорусская суеверія коимъ мало кто вериль, собранныя 1776 года (Рукопись А. И. Чепы) // Киевская старина. — 1892. — Т. XXXVI.

181. **Стороженко О.** Марко Проклятий. Оповідання. — К.: Дніпро, 1998.
182. **Сумцов Н. Ф.** Культурные переживания // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVI; 1890. — Т. XXX.
183. **Супруненко П.** Знайдена скарбниця. — К.: Веселка, 1983.
184. Тайны веков. — М.: Молодая гвардия, 1983.
185. **Тарнович Ю.** Лемківські „збійники“ // Життя і знання. — 1938. — № 7/8.
186. **Твердохлебовь А.** Котельна // Харьковский Сборникъ. Літературно-научное приложение к Харьковскому Календарю. — Харьков, 1888. — Вып. 2.
187. **Теличенко И.** Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX.
188. **Тис-Крохмалюк Ю.** Бої Хмельницького. — Львів: Армія України, 1994.
189. **Томашівський С.** Українська історія. — Львів: Вчора і нині, 1919.
190. Труды Этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край, собранные **П. П. Чужбинским.** — СПб., 1877.
191. **Туренко А. М.** Исторические записки о Войске Черноморском // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII.
192. Указ кіевского митрополитанского коллегіума о кулачныхъ бояхъ и вечерницахъ // Киевская старина. — 1891. — Т. II.
193. Українськи записи Порфирія Мартыновича // Київська старина. — 1904. — Т. LXXXVII.
194. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / **Пономарьов А. П., Артур Л. Ф., Космічна Т. В.** та ін. — К.: Либідь, 1993.
195. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
196. **Франко І.** Студії над українськими народними піснями // Франко І. Зібр. тв.: В 50 т. — К.: Наукова думка, 1976—1986.
197. **Фролов Б. Е.** Курень „Гетьмана Сагайдачного“ // Кубань в эпоху „Серебряного века“. — Краснодар, 1997.
198. **Фроянов Н. Я.** Киевская Русь. — Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1980.
199. **Х. Х.** В Казачьих землях. Підготовка красноармейського запаса на Кубані // Вільне козацтво. — Прага, 1928. — № 3.
200. Хрестоматия по истории средних веков. — М.: Учпедгиз, 1953.

201. **Чапленко В.** Нове з'ясування назви „козак“ // Українське козацтво. — 1974. — № 1 (27).
202. **Червинський В.** Памятка Кубанского казачьего войска. — СПб., 1896.
203. **Черненко Е. В.** Скифо-персидская война. — К.: Наукова думка, 1984.
204. **Чоботар В.** Психофізіологічні аспекти підготовки в національних одноборствах // Рукописні статті. — 2002.
205. Чуб і чуприна // Український Світ. — 1996. — № 1—3.
206. **Шама О.** Первая мировая репетиция // Корреспондент. — 2004. — № 114.
207. **Шаповалъ К.** Вісті зъ подорожника // Основа. — 1861. — ноябръ — декабръ.
208. **Шаян В.** Віра предків наших. — Канада: Гамільтон, 1987.
209. **Шевальє П.** Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Томіріс, 1993.
210. **Шевченко Т.** Кобзар. — К.: Дніпро, 1984.
211. **Шевчук В.** Мисленне дерево. — К.: Молодь, 1989.
212. **Шерер Ж-Б.** Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — К.: Український письменник, 1994.
213. **Шморгун Е.** Дивосил-зілля. — К.: Веселка, 1980.
214. **Шухевич В.** Гуцульщина. — Львів: НТШ, 1904.
215. **Щербина В.** Доля козаччини на Лівобережній Україні.
216. **Щербина Ф. А.** История Кубанского казачьего войска. — Екатеринодар: Печатник, 1913.
217. **Щербина Ф.** Кубань в прошлом и настоящем // Кубань. — Прага, 1927. — Т. I.
218. **Эварницкий Д. И.** Архивные материалы для истории Запорожья // Киевская старина. — 1886. — Т. XV.
219. **Эварницкий Д. И.** Жизнь запорожских казаковъ по рассказу современника-очевидца // Киевская старина. — 1883. — Т. VII.
220. **Эварницкий Д. И.** Запорожье въ остаткахъ старины и преданияхъ народа. — СПб., 1888.
221. **Эварницкий Д. И.** Очерки по истории Запорожскихъ казаковъ и новороссийского края. — СПб., 1889.
222. **Яворницкий Д. І.** Історія запорізьких козаків. — Львів: Світ, 1990.
223. Як воювали запорожці? — Збірка вид. НТШ. — Львів, 1908.
224. **Янин В.** День десятого века // Знание — сила. — 1983. — Март.

225. **Ястребовъ В.** Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. — 1896. — Т. LV.
226. **Ястребовъ В.** Примечанія Олександра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII.
227. Archive des voyages ou collection d'anciennes relations inédites et très rares par **H. Ternaux-Compans**. — Paris; Leipzig s.d.
228. Fontes rerum Austricarum. Briefe und Akten zur Geschichte Wallenstein. — Wien, 1912. — Bd. 65. — Abt. 2.
229. **Jireček I.** Geschichte der Bulgaren. — Prag, 1876.
230. La Croix Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovia et la Hongrie. — Paris, 1689.
231. La Defaicte des Tartares et Turcs faicte par le seigneur Zamojski. — Lion, 1590.
232. **Łoziński W.** Prawem i Lewem. — Kraków, 1960.
233. Madeleine Le Miroir de l'Empire Ottoman. — Paris, 1678.
234. **Muller L.** Kurse und wahrhaft Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierunger Kxnig in Polen Stephanus... — Frankfurt, 1585.
235. **Vimina A.** Historia della guerri civiliin Polonia. — Venetia, 1671.
236. Voyages philosophiques, politiques et littéraires Jaits в Roussie en 1788—1789 par Mons. Chantreau. — Paris, 1794.
237. **Załoziecki B.** Obrazki z cyrkułu Kołomyjskiego, Dodatek tygodniowy przy gazecie lwowskiej z roky 1854. — T. IV, Lwow, Nr 21.
238. **Zilioolo G.** Delle historie memorabilia desuoitempi. — Venetia, 1642.

Зміст

<i>Вступ</i>	3
<i>В. Ідзьо. Історія та таємниці бойових мистецтв України</i>	5

Розділ 1. Жерці

1.1. Кастовий поділ давньоарійського суспільства. Роль і значення жерців. Їхні військові знання. Виховання богатирів	7
1.2. Характерники. Арійські корені характерництва. Можливості характерників	26
1.3. Пластуни. Пластунівський курінь на Запорізькій Січі. Історія пластунів та їхні звичаї	38
1.4. Бойове мистецтво пластунів, його корені та походження	55
1.5. Пластуни після зруйнування Січі. Кубанські пластуни. Подальший розвиток пластунських традицій та бойового мистецтва в Україні	71

Розділ 2. Воїни

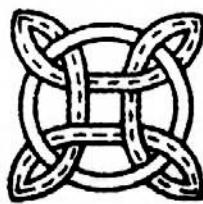
2.1. Арійські корені бойового мистецтва воїнів. Походження козацтва	87
2.2. Бойове мистецтво касти воїнів. Традиції військового виховання	125
2.3. Розвиток надзвичайних можливостей козаків. Воїни-смертники	143
2.4. Козацька взаєморि�чка. Побратимство. Ставлення до життя і смерті. Поняття військової честі та обов'язку	159
2.5. Моральність воїна і військове щастя	169
2.6. Військові пісні і танці. Героїчна пісня як засіб зміцнення лицарського духу. Роль кобзарів	177
2.7. Система вояцького вишколу в Україні. Січова школа. Вояцькі випробування у козаків та опришків. Вояцька присяга	187
2.8. Жінки-воїни в Україні. Питання про амазонок	196
2.9. Система вояцьких змагів в Україні. Різновиди вояцького мистецтва	208
2.10. Традиції поєдинків. Священний поєдинок як різновид судового рішення. "Поле"	228
2.11. Військові змаги на честь богів або померлих. Тризна. Виникнення лицарських турнірів	239

Розділ 3. Народ

3.1. Високі військові якості наших предків	245
3.2. Способи військової підготовки населення. Народні військові ігри та забави	250
3.3. Нищення народних єдиноборств окупантами. Відродження єдиноборств у незалежній Україні	279

Список використаних джерел	292
----------------------------------	-----

Зміст	303
-------------	-----

ТАЄМНИЦІ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВ України

Тарас КАЛЯНДРУК

Консультанти Юрій Романишин, Віктор Яськів

Редактор Оксана Левицька

Комп'ютерний дизайн і верстка Олі Маланюк

Дизайн обкладинки Олі Маланюк

Здано на складання 5.11.2007.

Підписано до друку 26.11.2007.

Формат 70x100/16.

Папір офсетний.

Гарнітура PragmaticaCTT.

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 24,20.

Обл. вид. арк. 24,50.

Тираж 5 000.

Замовлення №133.

Літературна агенція "ПІРАМІДА"

Україна, 79006, а/с 10989.

м. Львів, вул. Промислова, 45.

тел./факс: (380-32) 242-31-31.

E-mail: piramida@utel.net.ua

Віддруковано з готових діапозитивів

у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»

Свідоцтво державного реєстру: серія ДК №356 від 12.03.2001 р.

Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2007. – 304 с.: іл.

К 17 В цій унікальній книзі вперше зібрані відомості про бойові мистецтва українців, представлено близько 400 зображень з рідкісних джерел, більшість з яких до останнього часу були малодослідженими.

Зі сторінок книги оживає самобутня бойова культура наших предків, яка тисячі років допомагала їм захищати рідну землю від ворогів.

ISBN 978-966-441-048-6

**ББК 4517,159
УДК 796,85(477)**